CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्यारण्यमुनिकृत

पञ्चदशी

तत्त्वविवेकप्रकरण

संस्कृत तथा नेपाली व्याख्या भएको

विस्तृत–नेपाली भूमिकासहित

व्याख्याकार

सुमोदवर्धन कौण्डिन्यायन

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्यारण्यमुनिकृता

पञ्चदशी

तत्त्वविवेकप्रकरणात्मिका

संस्कृतव्याख्यया नैपालीयभाषाव्याख्यया च सहिता

नैपालीयभाषानिबद्धया विस्तृतभूमिकया युता च

व्याख्याकारः

सुमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः

ब्रह्ममीमांसाचार्यः (शाङ्करवेदान्ताचार्यः)

विद्यार्थी पुस्तक भण्डार

प्रकाशक तथा वितरक

भोटाहिटी, काठमाडौं

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुस्तक— पञ्चदशी, तत्त्वविवेकप्रकरण

व्याख्याकार— सुमोदवर्धन कौण्डिन्न्यायन

प्रकाशक— विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाडौं
☎ ४२२७२४६, ४२४५८३४

Emil : vidyarthi_pub@yahoo.com

Web : www.vpb.com.np

संस्करण— प्रथम, २०७०

मूल्य— १५०।–

ISBN : 978-99946-1-745-6

मुद्रक— स्काई मिडिया एण्ड प्रिन्टर्स

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयानुक्रमणिका

विषया: | *पृष्ठाङ्का:*

भूमिका १–५२

१. दर्शनशास्त्रको परिचय ९

२. प्रमुख भारतवर्षीय दर्शनहरूको परिचय ९

२.१. चार्वाकदर्शन १०

२.२. जैनदर्शन ११

२.३. बौद्धदर्शन १२

२.४. वैशेषिकदर्शन १३

२.५. तार्किकदर्शन (न्यायदर्शन) १४

२.६. साङ्ख्यदर्शन १५

२.७. योगदर्शन १६

२.८. (पूर्व)मीमांसादर्शन (धर्ममीमांसादर्शन) १६

३. वेदान्तदर्शनको परिचय १८

४. वेदान्तदर्शनका व्याख्याका सम्प्रदायहरू १९

४.१. भास्करभट्टको भेदाभेदमत १९

४.२. रामानुजको विशिष्टाद्वैतमत २०

४.३. निम्बार्कको द्वैताद्वैतमत २०

४.४. मध्वको द्वैतमत २०

४.५. वल्लभको शुद्धाद्वैतमत २१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५. अद्वैत-वेदान्तदर्शनका व्याख्याको विकासक्रम २१

६. अद्वैत-वेदान्तदर्शनका कतिपय प्रमुख विषय २३

६.१. आत्मा (जीवात्मा) २३

६.२. ईश्वर २४

६.३. ब्रह्म २४

६.४. माया तथा अविद्या २५

६.५. अध्यास २६

६.६. जगत् (प्रपञ्च) २६

६.७. बन्ध २६

६.८. विद्या २७

६.९. मोक्ष (मुक्ति) २७

६.१०. मोक्षको साधन २८

६.११. आत्मज्ञानका साधन २९

६.१२. आत्मज्ञानका (ब्रह्मज्ञानका) अधिकारी ३०

७. वेदान्तदर्शनका कतिपय वाद एवम् सिद्धान्तहरू ३१

७.१. भामतीप्रस्थान र विवरणप्रस्थान ३१

७.२. प्रतिबिम्बवाद ३२

७.३. अवच्छेदवाद ३३

७.४. आभासवाद ३३

७.५. अजातवाद ३४

७.६. एकजीववाद ३४

७.७. अनेकजीववाद ३५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७.८. दृष्टिसृष्टिवाद ३५
७.९. सृष्टिदृष्टिवाद ३६
७.१०. परिणामवाद र विवर्तवाद ३६
७.११. ख्यातिवाद ३७
७.१२. त्रिविध सत्ता ३८

८. वेदान्तदर्शनमा स्वीकृत प्रमाणहरू ३८

८.१. प्रत्यक्ष ३९
८.२. अनुमान ४०
८.३. उपमान ४१
८.४. शब्द (आगम) ४१
८.५. अर्थापत्ति ४३
८.६. अनुपलब्धि ४४

९. प्रमाहरूको प्रामाण्य ४४

१०. पञ्चदशीको परिचय ४५

११. विद्यारण्यमुनिको परिचय ५०

१२. प्रस्तुत व्याख्याको विशेषता ५१

तत्त्वविवेकप्रकरणमूलपाठः ५३-५८

पञ्चदश्यास्तत्त्वविवेकप्रकरणम् ५९–११४

विषयाः *श्लोकाङ्काः*

१. मङ्गलपाठः १
२. ग्रन्थारम्भप्रयोजनम् २

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. जाग्रद्दशाया निदर्शनेन संविदो एकरूपत्वस्य प्रतिपादनम् ३
४. स्वप्नावस्थाया निदर्शनेन संविदो एकरूपत्वस्य प्रतिपादनम्................. ४
५. सुषुप्तावस्थाया निदर्शनेन संविदो एकरूपत्वस्य प्रतिपादनम्................. ५
६. संविदः सदैकत्वम्.. ६-७
७. संविद आत्मत्वम्.. ८-९
८. जीव-ब्रह्मणोः सदृशत्वं तयोः श्रुत्युक्तमैक्यं च १०
९. आत्मनः परमानन्दताया भानाऽभानयोरुपपत्तिः ११
१०. आत्मनः परमानन्दतायाः प्रतीतौ सदृष्टान्तः प्रतिबन्धः....................... १२
११. प्रतिबन्धस्य लक्षणम् १३
१२. पुत्राध्ययनशब्दाऽभाने आत्मानन्दाऽभाने च प्रतिबन्धरूपं कारणम्......... १४
१३. प्रकृतिः, तस्या द्विविधता च १५
१४. द्विविधायाः प्रकृतेर् नामनी ईश्वरस्वरूपं च.................................. १६
१५. जीवस्य स्वरूपम् अनेकत्वं प्राज्ञभावश्च १७
१६. पञ्चमहाभूतोत्पत्तिः... १८
१७. ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिः १९
१८. अन्तःकरणस्योत्पत्तिस् तस्य द्विविधत्वं च..................................... २०
१९. कर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिः तेषां नामानि च २१
२०. प्राणस्योत्पत्तिस् तद्भेदाश्च २२
२१. लिङ्गशरीरस्वरूपम्.. २३
२२. प्राज्ञस्य तैजसत्वप्राप्तिः, ईश्वरस्य हिरण्यगर्भत्वप्राप्तिः,
तयोर् व्यष्टित्वं समष्टित्वं च.. २४
२३. ईश्वरस्य समष्टित्वं जीवस्य व्यष्टित्वम्...................................... २५
२४. पञ्चीकरणम् २६
२५. पञ्चीकरणप्रकारः २७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२६. ब्रह्माण्डोत्पत्तिः, हिरण्यगर्भस्य वैश्वानरत्वप्राप्तिश्च २८
२७. तैजसस्य विश्वत्वप्राप्तिर् विश्वानां स्वभावश्च २९
२८. तत्त्वज्ञानरहितानां जीवानां संसारे भ्रमणं सुखाऽप्राप्तिश्च........................३०
२९. आचार्योपदेशलब्ध-पञ्चकोशविवेकफलम् ३१-३२
३०. पञ्च कोशास् तेषां कार्यं च ३३
३१. अन्नमय-प्राणमयकोशपरिचयः ३४
३२. मनोमय-विज्ञानमयकोशपरिचयः ३५
३३. आनन्दमयकोशपरिचयः कोशानां प्रभावश्च........................३६
३४. पञ्चकोशविवेकस्योपायस् तस्य फलं च........................ ३७
३५. अन्नमयकोशविवेकप्रदर्शनम्........................ ३८
३६. प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयकोशविवेकप्रदर्शनम्........................ ३९-४०
३७. आनन्दमयकोशविवेकप्रदर्शनम्........................ ४१
३८. पञ्चभ्यः कोशेभ्यो विविक्तस्याऽऽत्मनो ब्रह्मत्वम्........................ ४२
३९. तत्त्वमस्यादिवाक्यैर् जीवात्म-परमात्मनोरैक्यस्य बोधनम् ४३
४०. तत्त्वमसीति वाक्ये तत्-पदस्याऽर्थः ४४
४१. तत्त्वमसीति वाक्ये त्वम्-पदस्याऽर्थः........................ ४५
४२. तत्त्वमसीति-वाक्यस्य लक्ष्योऽर्थः (जीव-ब्रह्मणोरैक्यम्)........................ ४६
४३. तत्त्वमसीति वाक्ये भागत्यागलक्षणयाऽर्थस्य बोधस्य
सदृष्टान्तं प्रदर्शनम्........................ ४७-४८
४४. महावाक्यस्य लक्षकत्वे दोषस्याऽऽशङ्का........................ ४९
४५. महावाक्यस्य लक्षकत्वे दोषाऽभावः........................५०-५२
४६. श्रवण-स्वरूपं मनन-स्वरूपं च ५३
४७. निदिध्यासन-स्वरूपम्........................ ५४
४८. समाधि-स्वरूपम् ५५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४९. समाधौ वृत्तीनां स्थितेः प्रतिपादनम् ५६
५०. समाधौ वृत्त्यनुवृत्तेः कारणम् ५७
५१. समाधेः शास्त्रसिद्धत्वम् ५८
५२. समाधेरवान्तरफलम् ५९-६०
५३. समाधिफलम् ६१-६२
५४. परोक्ष-ब्रह्मज्ञानफलम् ६३
५५. अपरोक्ष-ब्रह्मज्ञानफलम् ६४
५६. तत्त्वविवेकफलप्रतिपादनेन प्रकरणोपसंहारः ६५

परिशिष्टानि .... ११५—१२८

१. पञ्चदश्यास्तत्त्वविवेकप्रकरणस्य श्लोकार्धकानुक्रमणिका ११५
२. व्याख्याने उद्धृतानां ग्रन्थान्तर-वाक्यानामनुक्रमणिका ११८
३. आधारग्रन्थाः सन्दर्भग्रन्थाश्च १२०
४. अकारादि-विषयानुक्रमणिका १२३
५. सङ्क्षेपानुक्रमणिका १२८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूमिका

१. दर्शनशास्त्रको परिचय

"दृश्यते=ज्ञायते तत्त्वमनेन इति" (देखिन्छ=जानिन्छ तत्त्व यसद्वारा) यस अर्थमा दृश् धातुमा करण अर्थमा ल्युट् प्रत्यय जोडेर (दृश्+ल्युट् [अन]= दर्श्+अन) दर्शनशब्दको व्युत्पत्ति गरिन्छ। यसको सामान्य अर्थ ज्ञान भन्ने बुझिन्छ तापनि दर्शनशास्त्रमा आएको दर्शनशब्दले भने द्रष्टा, दृश्य र तिनको सम्बन्धको निश्चयात्मक ज्ञान भन्ने अर्थ बुझाउँछ। दर्शनशास्त्रले मूलतः आत्मा, मन, इन्द्रिय, शरीर, जन्म, जीवन, मृत्यु, पुनर्जन्म, जगत्, दुःख, दुःखकारण, दुःखमुक्ति, दुःखमुक्तिको उपाय, ईश्वर, ब्रह्म इत्यादि विषयको निश्चयात्मक ज्ञान गराउँछ।[1]

दर्शनशास्त्रको उत्पत्ति कसरी र कहिले भयो भन्ने विचार गर्दा जब मनुष्यले सांसारिक दुःखबाट आहत भएर त्यस दुःखबाट मुक्तिका विषयमा विचार गर्न सुरु गऱ्यो र त्यस विषयको ज्ञान प्राप्त गऱ्यो त्यसै वेला नै दर्शनशास्त्रको उत्पत्ति भएको मान्न सकिन्छ। प्राच्य परम्परामा त अनादि र अपौरुषेय वेदबाट नै उक्त ज्ञान प्राप्त गरेको हुँदा दर्शनशास्त्रको अस्तित्व पनि अनादि नै मान्नुपर्ने हुन्छ।

दर्शनशास्त्रको मुख्य प्रयोजन सांसारिक जन्म-मृत्युरूपी दुःखको चक्रबाट सदाका लागि मुक्त हुनका लागि आवश्यक आत्मज्ञानको बाटो देखाउनु नै हो।

२. प्रमुख भारतवर्षीय दर्शनहरूको परिचय

भारतीय उपमहाद्वीपका विभिन्न मतहरूलाई भारतीय दर्शन (Indian Philosophy) भन्ने चलन छ। भारतवर्षीय दर्शन भन्नु उपयुक्त हुन्छ।

भारतवर्षीय दर्शनहरूमा आ-आफ्नो मतस्थापनाका लागि परमतको खण्डन गर्ने परम्परा भएको हुनाले कुनै पनि दर्शनको ज्ञानका लागि प्रायः सबै दर्शनको सामान्य परिचय वा ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। अतः यहाँ अतिसंक्षेपमा भारतवर्षीय प्रमुख दर्शनहरूको परिचय उपस्थापित गर्ने प्रयास गरिएको छ।

भारतवर्षीय दर्शनहरूलाई मुख्य रूपमा आस्तिक र नास्तिक गरी दुइ भागमा वर्गीकृत गर्ने प्रचलन रहेको छ। वेदलाई प्रमाणका रूपमा मान्ने दर्शनलाई आस्तिक

---

१. द्रष्टव्य– ब्रह्ममीमांसासूत्र-कौण्डिन्न्यायनवृत्ति, प्रस्ताविका, पृ.१९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र वेदको खण्डन गर्ने वा मान्यता नदिने दर्शन नास्तिक दर्शन भनिन्छ। आस्तिक दर्शनहरूमा प्रमुख छ दर्शन मानिएका छन्– १. वैशेषिक, २. न्याय (तार्किक), ३. साङ्ख्य, ४. योग, ५. (पूर्व)मीमांसा र ६. वेदान्त। त्यसै गरी नास्तिक दर्शनका पनि १. चार्वाक, २. जैन तथा ३. बौद्धका चार भेद (क) माध्यमिक, (ख) योगाचार, (ग) सौत्रान्तिक र (घ) वैभाषिक गरी छवटै भेद मान्ने गरिएको छ।

प्राच्यपरम्परामा विभिन्न दर्शनहरूले आ-आफ्नै तर्कका आधारमा प्रमाणका विषयमा विचार गरेका छन्। त्यसमा **चार्वाक**हरू प्रत्यक्ष **एउटा** मात्र प्रमाण मान्दछन् भने **बौद्ध, जैन** र **वैशेषिक** दर्शनले प्रत्यक्ष र अनुमान **दुइवटा** प्रमाण मानेका छन्। त्यस्तै **साङ्ख्य** दर्शनमा प्रत्यक्ष, अनुमान र उपमान **तीन** प्रमाण मान्य छन् भने **न्याय**का (तार्किकका) मतमा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द (आगम) गरी **चार** प्रमाण स्वीकृत छन्। **प्रभाकर**का अनुयायी **मीमांसक**हरू प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द र अर्थापत्ति गरी **पाँच** प्रमाण मान्दछन् भने **भाट्ट मीमांसक**हरू तथा **वेदान्ती**हरू प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति र अनुपलब्धि (अभाव) गरी **छ** प्रमाण स्वीकार गर्दछन्।[1]

२.१. चार्वाकदर्शन

नास्तिक दर्शनहरूमध्ये चार्वाकदर्शन सबैभन्दा पुरानो देखिन्छ। 'चारु वाक्' अर्थात् मिठो वाणी भन्ने अर्थमा चार्वाकशब्दको प्रयोग भएको मानिन्छ। यस दर्शनको सङ्केत उपनिषद्मा नै पाइने[2] हुनाले यिनीहरूको इतिहास वेदान्तदर्शन-जस्तै अनादि नै मान्नुपर्ने हुन्छ। यस मतका प्रवर्तक देवगुरु बृहस्पति मानिन्छन्। उनले असुरहरूमा यस मतको प्रचार गरेको र उनीहरूलाई नास्तिक बनाई कमजोर पारेको भन्ने प्रसिद्धि रहेको छ।

---

१. चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बौद्ध-वैशेषिकौ द्वौ,
भासर्वज्ञश्च साङ्ख्यास्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति।
प्राहुः प्राभाकराः पञ्चकमपि च वयं तेऽपि वेदान्तविज्ञाः,
षट्कम्, पौराणिकास्त्वष्टकमभिदधिरे सम्भवैतिह्ययोगात्॥–मानमेयोदय, पृ.१०–११।

२. ...विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचाऽऽत्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चाऽमुं चेति॥ तस्मादप्यद्येहा-ददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरसुरो बतेत्यसुराणां ह्येषोपनिषत् प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति संस्कुर्वन्ति ...।–छान्दोग्योपनिषद् ८।८।४–५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चार्वाकदर्शनको मुख्य सिद्धान्त "यावज् जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः" अर्थात् जतिञ्जेल बाचिन्छ सुखैसित बाच्नु पर्छ, ऋण गरेर भए पनि घिउ नै पिउनु पर्छ; (मरेपछि) खरानी भएको शरीर फेरि कहाँबाट आउँछ? भन्ने रहेको छ। त्यसैले यिनीहरू शरीरभन्दा भिन्न आत्माको अस्तित्व छैन, चेतनायुक्त शरीर नै आत्मा हो, शरीर नष्ट भएपछि आत्मा रहँदैन, यसै लोकमा प्राप्त हुने सुख नै स्वर्ग हो, दुःख नै नरक हो, सुखभोग नै पुरुषार्थ हो, राजा नै ईश्वर हो, मृत्यु नै मुक्ति हो भन्दछन्[1]। चार्वाकका मतमा जगत्को उत्पत्ति, स्थिति, लय स्वाभाविक हो ईश्वरकृत हैन। यिनीहरू पृथ्वी, जल, तेज र वायु चार तत्त्व मात्र मान्दछन्। यिनै चार तत्त्वबाट देह बन्दछ र मद्यमा मदशक्तिजस्तै शरीरमा पनि चैतन्यशक्ति उत्पन्न हुन्छ, त्यस अतिरिक्त आत्माको अस्तित्व छैन भन्ने यिनीहरूको भनाइ छ। यिनीहरू प्रत्यक्षलाई मात्र प्रमाण मान्दछन्।

२.२. जैनदर्शन

जैनमतको विकास पनि अत्यन्तै प्राचीन कालमा भएको मानिन्छ। जैनमतलाई आर्हतमत पनि भन्ने चलन छ। जैनमतमा २४ तीर्थङ्कर (शास्त्रकार) प्रसिद्ध छन्। तिनमा प्रथम तीर्थङ्कर पुराणप्रसिद्ध ऋषभदेव मानिन्छन् भने अन्तिम अर्थात् २४ औं तीर्थङ्कर वर्धमान महावीर (जिन) हुन् र उनैले विशेष रूपमा प्रचार गरेको दर्शनलाई जैन दर्शन भन्ने गरिन्छ।[2] महावीरको समय लगभग २६०० वर्षपूर्व (इ.पू. ५९९) मानिएको छ[3]।

जैनदर्शनमा पनि ईश्वरको कुनै अस्तित्व छैन। यस दर्शनमा द्रष्टा जीव चेतन र स्थायी मानिएको छ, यो मध्यमपरिमाणवाला अर्थात् हात्ती इत्यादि ठूला शरीरमा रहँदा ठुलो र कीरा, कमिला इत्यादि साना शरीरमा रहँदा सानो नै हुनेवाला मानिन्छ। जैनदर्शनमा प्रत्यक्ष र अनुमान दुइ प्रमाण स्वीकृत छन्।

जैनदर्शनले जीव र अजीव गरी दुइ तत्त्व मानेको छ। प्रकारान्तरले सात तत्त्व मानेको छ– जीव, अजीव, आस्रव, संवर, निर्जर, बन्ध र मोक्ष। जैनदर्शनमा

---

१. देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान् मुक्तिरिष्यते।
—सर्वदर्शनसङ्ग्रह, चार्वाकदर्शनप्रकरण, श्लो.५, पृ.९।

२. द्रष्टव्य– ब्रह्ममीमांसासूत्र-कौण्डिन्न्यायनवृत्ति, प्रस्ताविका, पृ.२०।

३. द्रष्टव्य– भारतीय दर्शन, उमेश मिश्र, जैनदर्शनप्रकरण, पृ.९९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुनै पनि वस्तुको विषयमा सप्तभङ्गीनयको प्रयोग गरिन्छ– (१) स्यादस्ति (कथञ्चित् छ), (२) स्यान्नास्ति, (३) स्यादस्ति च नास्ति च, (४) स्यादवक्तव्यः, (५) स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च, (६)स्यान्नास्ति चाऽवक्तव्यश्च, (७)स्यादस्ति च नास्ति चाऽवक्तव्यश्च। यसैका आधारमा जैन मतलाई स्याद्वाद र अनैकान्तवाद पनि भन्ने गरिन्छ। जैनदर्शनले सबै वस्तु सापेक्ष हुने हुँदा निरपेक्ष रूपमा व्यवहार गर्न मिल्दैन भन्ने मान्दछ। जस्तै घटलाई घटको अपेक्षामा छ भन्न सकिन्छ भने पटको अपेक्षामा छैन भन्न सकिन्छ; त्यसै गरी यो देशमा छ, अर्को देशमा छैन; यो कालमा छ अर्को कालमा छैन। त्यसैले कुनै पनि वस्तुका विषयमा ऐकान्तिक (निश्चयात्मक) व्यवहार उपयुक्त नहुने हुनाले स्यात् (कथञ्चित्) भन्ने शब्दको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने जैनदर्शनको मान्यता देखिन्छ[1]।

मिथ्यादर्शन इत्यादि बन्धको कारणको निरोध भएपछि मनुष्यलाई मुक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने जैनदर्शनको मान्यता देखिन्छ। देहको विनाश भएपछि लोकको अन्त्य नभएसम्म निरन्तर माथि जानु नै मोक्ष हो भन्ने यस दर्शनको सिद्धान्त छ[2]।

२.३. बौद्धदर्शन

बौद्धमतमा पनि प्राचीन अनेक ध्यानिबुद्ध, बोधिसत्त्व एवं मानुषबुद्ध स्वीकार गरिन्छन्। मानुषबुद्धमा अन्तिम बुद्ध शुद्धोदनका छोरा शाक्यसिंह हुन्। उनी आजभन्दा २५०० वर्ष जति अगि लुम्बिनीमा जन्मेका मानिन्छन्। उनैद्वारा उपदिष्ट सिद्धान्तलाई बौद्धदर्शन भन्ने गरिन्छ।

प्रारम्भमा बौद्ध मत एउटै भए पनि पछि यसमा अनेक सम्प्रदायको विकास भएको पाइन्छ। ती सम्प्रदायहरूलाई दुइ भागमा विभक्त गर्ने गरिएको छ– महायान (महासाङ्घिक) र हीनयान (स्थविरवाद/थेरवाद)। महायानमा र हीनयानमा अनेक सम्प्रदायको विकास भए पनि महायानका माध्यमिक र योगाचार तथा हीनयानका सौत्रान्तिक र वैभाषिक गरी बौद्धसम्प्रदाय प्रमुख चार मानिएका छन्।

---

१. अपर्ययं वस्तु समस्यमानमद्रव्यमेतच्च विविच्यमानम्।
आदेशभेदोदितसप्तभङ्गमदीदृशस्त्वं बुधरूपवेद्यम्॥
—अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका, श्लो.२३।

२. बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति। तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तम्।—सर्वदर्शनसङ्ग्रह, आर्हतदर्शनप्रकरण, पृ.१४४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यी सबैले प्रत्यक्ष र अनुमानं दुइ प्रमाण मान्दछन्। माध्यमिक बौद्धहरू द्रष्टा र दृश्य सम्पूर्ण जगत् शून्यको विवर्त अर्थात् आभास हो, वास्तविक तत्त्व केही पनि छैन भन्ने मान्दछन्। योगाचार बौद्धहरू भने क्षणिक परिवर्तनशील ज्ञान छ र जगत् त्यसै ज्ञानको विवर्तरूप हो भन्दछन्। सौत्रान्तिक बौद्धहरू बुद्धिद्वारा अनुमान गरिएको क्षणिक बाह्य अर्थ (जगत्) छ भन्दछन् भने वैभाषिक बौद्धहरू सम्पूर्ण वस्तु प्रत्यक्ष नै छ तर क्षणिक छ भन्ने मान्दछन्[1]। यसप्रकार माध्यमिक सर्वशून्य-वादी, योगाचार बाह्यार्थ-शून्यवादी, सौत्रान्तिक बाह्यार्थ-अनुमानवादी र वैभाषिक बाह्यार्थ-प्रत्यक्षतावादी देखिन्छन्। यी सबै क्षणिकतावादी मानिन्छन्। यिनीहरूका मतमा नित्य आत्मा छैन। यिनीहरू पनि ईश्वरको अस्तित्व स्वीकार गर्दैनन्।

बौद्धदर्शनले दुःखको मूल तृष्णाको विनाश भएपछि दुःखको निरोध भै विमल ज्ञान उत्पन्न हुनु नै निर्वाण वा मोक्ष हो भन्ने मानेको देखिन्छ[2]। दुःखको निरोधका लागि बौद्धदर्शनले अष्टाङ्गमार्ग बताएको छ— सम्यक् दृष्टि, सम्यक् सङ्कल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्मान्त, सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि। यहाँ सम्यक्को अर्थ दुवै अतिवादको त्याग भन्ने बुझ्नुपर्छ, अर्थात् न अधिक भोग, न अधिक तपस्या, मध्यममार्ग।

२.४. वैशेषिकदर्शन

वैशेषिकदर्शनलाई काणाददर्शन वा औलूक्यदर्शन पनि भन्ने गरिन्छ। कणादद्वारा रचित सूत्र नै वैशेषिकदर्शनको मूल ग्रन्थ हो। कणादको नाम उलूक पनि भएकाले यसलाई औलूक्यदर्शन पनि भनिएको हो। यस मतमा सात पदार्थ मानिन्छन्— द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय र अभाव। पदार्थहरूमा परस्परभेदको कारणभूत विशेष नामको स्वतन्त्र पदार्थ स्वीकार गर्ने हुनाले यस दर्शनलाई वैशेषिक भनिएको हो। वैशेषिकसूत्रमा भने अभाव पदार्थलाई छोडेर छ पदार्थको मात्र उल्लेख पाइन्छ। उक्त छ पदार्थको यथार्थज्ञानद्वारा मोक्ष प्राप्त हुन्छ

---

१. मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगद्
योगाचारमते तु सन्ति मतयस् तासां विवर्तोऽखिलः।
अर्थोऽस्ति क्षणिकस् त्वसावनुमितो बुद्ध्येति सौत्रान्तिकः
प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरं च सकलं वैभाषिको भाषते॥—मानमेयोदय, पृ.२८३।

२. तदुभयनिरोधः। तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः। तन्निरोधोपायो मार्गः। स च तत्त्व-ज्ञानम्।—सर्वदर्शनसङ्ग्रह, बौद्धदर्शनप्रकरण, पृ.८०।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भन्ने वैशेषिकदर्शनको सिद्धान्त देखिन्छ[१]। वैशेषिकदर्शनले नौ द्रव्य स्वीकार गरेको छ— पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा र मन। वैशेषिकदर्शनले जीवलाई अनेक, नित्य र व्यापक भन्ने मान्दछ। प्राणीहरूको कर्मअनुसार ईश्वरबाट जगत्को सृष्टि, स्थिति र लय हुन्छ भन्ने वैशेषिकदर्शनको मान्यता रहेको छ। यस मतमा प्रत्यक्ष र अनुमान दुइ प्रमाण मान्य छन्।

२.५. तार्किकदर्शन (न्यायदर्शन)

तार्किकदर्शनलाई न्यायदर्शन पनि भन्ने चलन रहेको छ। वस्तुतः न्याय भनेको मीमांसान्याय हो। तार्किकदर्शनको मूल ग्रन्थ गौतममुनिरचित न्यायसूत्र हो। गौतमलाई अक्षपाद पनि भनिने हुँदा तार्किकदर्शनलाई आक्षपाददर्शन पनि भन्ने गरिन्छ।

वैशेषिकदर्शनमा र तार्किकदर्शनमा (न्यायदर्शनमा) धेरै नै समानता पाइन्छ। तथापि वैशेषिकदर्शनमा प्रमेयको प्रतिपादनमा जोड दिइएको छ भने तार्किकदर्शनमा प्रमाणको विवेचनमा विशेष जोड दिइएको छ।

तार्किकदर्शनमा (न्यायदर्शनमा) १६ पदार्थ मानिएका छन्— प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति र निग्रहस्थान। यिनै १६ पदार्थको तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षप्राप्ति हुन्छ भन्ने यस दर्शनको मान्यता देखिन्छ[२]। उक्त पदार्थको तत्त्वज्ञान भएपछि मिथ्याज्ञान, दोष, प्रवृत्ति, जन्म र दुःखको क्रमैले नाश हुन्छ र मुक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने यस दर्शनको सिद्धान्त रहेको छ[३]।

तार्किकदर्शनमा पनि जीवको स्वरूप; द्रव्य, गुण इत्यादि पदार्थ; ईश्वरको स्वरूप; सृष्टि, स्थिति, प्रलय इत्यादि विषय वैशेषिकदर्शनको जस्तै मानिएको देखिन्छ। यस दर्शनमा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द गरी चार प्रमाण मानिएका छन्। तार्किकदर्शनले (न्यायदर्शनले) अनुमानलाई विशेष महत्त्व दिएको देखिन्छ।

न्यायदर्शनमा प्राचीनन्याय र नव्यन्याय भनी दुइ विभाग गर्ने गरिन्छ। बाह्रौं शताब्दीमा मिथिलामा जन्मेका गङ्गेशोपाध्यायले 'तत्त्वचिन्तामणि' नामको ग्रन्थ लेखेर नव्यन्यायको सूत्रपात गरेका हुन्। नव्यन्यायको प्रमुख विशेषता भनेको

---

१. धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्।—वैशेषिकसूत्र १।१।४।

२. प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-ऽवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान् निश्श्रेयसाधिगमः।—न्यायसूत्र १।१।१।

३. दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदन्तरापायादपवर्गः।—न्यायसूत्र१।१।२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको भाषाशैली रहेको देखिन्छ। प्राचीनन्यायमा मोक्षलाई विशेष महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ भने नव्यन्यायमा प्रमाणविवेचनलाई विशेष प्राथमिकता दिइएको देखिन्छ। नव्यन्यायको भाषाशैलीले न्यायदर्शनलाई मात्र नभएर सबै दर्शनका साथसाथै साहित्य, व्याकरण इत्यादि विषयको भाषाशैलीलाई पनि प्रभावित पारेको देखिन्छ।[1]

२.६. साङ्ख्यदर्शन

विवेचनात्मक बुद्धिलाई सङ्ख्या भनिन्छ, त्यस बुद्धिसम्बन्धी दर्शनलाई साङ्ख्यदर्शन भनिन्छ। साङ्ख्यदर्शनका प्रणेता कपिलमुनि मानिन्छन्। अहिले भने ईश्वरकृष्णद्वारा रचित ७२ कारिका (आर्या) भएको साङ्ख्यकारिका भन्ने ग्रन्थ नै यस दर्शनको मूल ग्रन्थ मानिन्छ र षड्दर्शनका व्याख्याता वाचस्पतिमिश्रले यसै ग्रन्थको व्याख्यारूप ग्रन्थ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीको रचना गरेको पाइन्छ। साङ्ख्य-दर्शनका साङ्ख्यसूत्र र साङ्ख्यप्रवचनभाष्य पनि उपलब्ध छन्।

साङ्ख्यदर्शनले २५ तत्त्व मानेको छ— पुरुष, प्रकृति, महान्, अहङ्कार, पञ्चतन्मात्रा, पञ्चज्ञानेन्द्रिय, पञ्चकर्मेन्द्रिय, मन तथा पञ्चमहाभूत[2]। साङ्ख्य-दर्शनले जड प्रकृतिबाट सृष्टि हुने कुरा मानेको छ। पुरुष चेतन भए पनि उदासीन छ र प्रकृति जड छ। तथापि पुरुषको सामीप्यले गर्दा प्रकृतिबाट सृष्टिसम्भव छ भन्ने साङ्ख्यदर्शनको मत देखिन्छ। यसमा साङ्ख्यदर्शनले अन्धो र लँगडाको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ[3]। सृष्टिको क्रममा सर्वप्रथम सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणयुक्त प्रकृतिबाट महान्को उत्पत्ति हुन्छ भनिएको छ। त्यसैगरी महान्बाट अहङ्कार, अहङ्कारबाट १६ तत्त्व (पञ्चतन्मात्रा, पञ्चज्ञानेन्द्रिय, पञ्चकर्मेन्द्रिय र मन) तथा पञ्चतन्मात्राबाट पञ्चमहाभूतको उत्पत्ति हुने कुरा साङ्ख्यदर्शनमा बताइएको छ[4]।

साङ्ख्यदर्शनमा जीव (पुरुष) अनेक, चेतन एवम् असङ्ग, उदासीन तथा निर्विकार मानिन्छ। प्रकृतिको सान्निध्यले गर्दा कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी

---

१. द्रष्टव्य— भारतीय दर्शन, उमेश मिश्र, न्याय-दर्शन प्रकरण, पृ.१८१–१८२।

२. मूलप्रकृतिरविकृतिर् महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडकस् तु विकारो न प्रकृतिर् न विकृतिः पुरुषः॥—साङ्ख्यकारिका ३।

३. पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्गवन्धवदुभयोरपि संयोगस् तत्कृतः सर्गः॥—साङ्ख्यकारिका २१।

४. प्रकृतेर् महाँस्ततोऽहङ्कारस् तस्माद् गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥—साङ्ख्यकारिका २२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यादिरूपमा अनुभूत हुन्छ। प्रकृतिको र पुरुषको भेदज्ञानले प्रकृति मुक्त हुन्छ भन्ने साङ्ख्यदर्शनको सिद्धान्त रहेको छ। साङ्ख्यदर्शनले प्रत्यक्ष, अनुमान र आगम तीन प्रमाण स्वीकार गर्दछ[१]।

२.७. योगदर्शन

अहिले योगदर्शनका प्रणेता पतञ्जलि मुनि मानिन्छन्। उनको योगसूत्र नै योगदर्शनको मूल ग्रन्थ हो। यसमा समाधिपाद, साधनपाद, विभूतिपाद र कैवल्य-पाद गरी जम्मा चार पाद (पाउ) रहेका छन्। योग भनेको चित्तवृत्तिको निरोध हो[२]।

योगदर्शनलाई सेश्वर-साङ्ख्यदर्शन पनि भन्ने गरिन्छ। किनभने योगदर्शनले साङ्ख्यले मानेका २५ तत्त्व स्वीकार गरेर २६ औँ तत्त्व ईश्वर पनि मानेको छ। साङ्ख्यले प्रकृतिलाई स्वतन्त्र मान्दछ भने योगदर्शनले ईश्वरको अधीन मान्दछ। प्रकृति र पुरुषको भेदज्ञानलाई नै मुक्तिको साधन मानेपनि योगंदर्शनले उक्त भेदज्ञानका लागि यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधि यी आठ अङ्ग भएको योगको अभ्यास गर्नुपर्दछ भन्ने मानेको छ। उक्त अभ्यासद्वारा चित्तवृत्तिको पूर्णरूपमा निरोध गरेपछि चित्त आफ्नो कारणमा लीन हुन्छ, प्रकृति र पुरुषको विवेक हुन्छ अनि भ्रमरूप अविद्याको निवृत्ति भै पुरुष स्वरूपमा रहन्छ, यही नै मुक्ति हो भन्ने योगदर्शनको सिद्धान्त देखिन्छ।

२.८. (पूर्व)मीमांसादर्शन (धर्ममीमांसादर्शन)

जैमिनिमुनिद्वारा विरचित धर्ममीमांसासूत्र नै मीमांसादर्शनको मूल ग्रन्थ हो। धर्ममीमांसा कर्मरूप धर्मको नै विशेष निरूपण गर्ने शास्त्र भएको हुनाले वस्तुतः दर्शनशास्त्र हैन। तथापि प्रासङ्गिक रूपमा आउने दर्शनसम्बद्ध विषयलाई अर्वाचीन कालमा विशेष महत्त्वका साथमा विवेचन गरिएकाले धर्ममीमांसा पनि दर्शनका रूपमा स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ।

मीमांसाका प्रमुख ग्रन्थहरूमा जैमिनिमुनिको सूत्रग्रन्थ, शबरस्वामिरचित शाबरभाष्य, कुमारिलभट्टद्वारा रचित श्लोकवार्त्तिक, तन्त्रवार्त्तिक, टुपटीका, प्रभाकरमिश्रकृत शाबरभाष्यको व्याख्या बृहती इत्यादि रहेका छन्।

---

१. दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणद् धि॥–साङ्ख्यकारिका ४।

२. योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।–योगसूत्र १।२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मीमांसकहरू कर्मफलको भोगका लागि जीवको नित्यता स्वीकार गर्दछन्। यिनीहरू जीवलाई अनेक, विभु, कर्ता, भोक्ता मान्दछन्[1]। जीवको पारमार्थिक स्वरूपका विषयमा मीमांसकहरूले विशेष विचार गरेका छैनन्, उनीहरू जीवको पारमार्थिक स्वरूपको ज्ञानका लागि वेदान्तको विचार गर्नुपर्ने कुरा स्वीकार गर्छन्[2]। मीमांसाले नित्यकर्म र निष्काम कर्म गर्नाले सञ्चित पापको नाश हुन्छ, सकाम कर्म नगर्नाले पाप वा पुण्य सञ्चित हुँदैन र प्रारब्धकर्मको भोगद्वारा क्षय हुन्छ, वेदान्तमा उपदिष्ट प्रकारले आत्मज्ञान गर्नाले नित्यानन्दरूप मोक्ष सिद्ध हुन्छ भन्ने मानेको देखिन्छ[3]। भोगायतन **शरीर**, भोग-साधन **इन्द्रिय** तथा इन्द्रियका **विषय** यी तीनद्वारा मनुष्य बन्धनमा पर्दछ, अतः यी तीनको आत्यन्तिक (सर्वथा) विनाश भै जीव स्वरूपावस्थामा रहनु नै मोक्ष हो भन्ने मीमांसाको सिद्धान्त रहेको देखिन्छ[4]।

मीमांसकहरू वेदलाई अनादि, अपौरुषेय र अविच्छिन्न गुरु-शिष्यपरम्परा-द्वारा प्राप्त मान्छन्। कर्मले नै अपूर्वद्वारा फल दिन सक्ने हुनाले कर्मफलप्राप्तिका लागि ईश्वरको आवश्यकता नपर्ने कुरा मान्छन्।

भाट्ट मीमांसकहरू (कुमारिल भट्टका अनुयायीहरू) द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य र अभाव गरी पाँच पदार्थ स्वीकार गर्दछन्। द्रव्यमा पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा, तम (अन्धकार), मन र शब्द गरी एघार स्वीकार गर्दछन् भने गुण २४ मान्दछन्। प्राभाकर मीमांसक भने द्रव्य, गुण, कर्म, जाति, शक्ति, सादृश्य, सङ्ख्या र समवाय गरी आठ पदार्थ स्वीकार गर्दछन्।

---

१. द्रष्टव्य– भारतीय दर्शन, उमेश मिश्र, मीमांसादर्शन-प्रकरण, पृ.२५०।

२. इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या।
दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन॥
—श्लोकवार्त्तिक, आत्मवाद, श्लो.१४८।

३. ▪ मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः। नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया॥
तत्र ज्ञातात्मतत्त्वानां भोगात् पूर्वक्रियाक्षये। उत्तरप्रचयाभावाद् देहो नोत्पद्यते पुनः॥
—श्लोकवार्त्तिक, सम्बन्धाक्षेपपरिहार, श्लो.११०,१०८।

▪ निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः सम्यग् व्यावृत्तचेतसः। नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तप्रध्वस्तदुष्कृतेः॥
सुखदुःखानुभूतिभ्यां क्षीणप्रारब्धकर्मणः। युक्तस्य ब्रह्मचर्याद्यैरङ्गैः शमदमादिभिः॥
कुर्वाणस्यात्ममीमांसां वेदान्तोक्तेन वर्त्मना। मुक्तिः सम्पद्यते सद्यो नित्यानन्दप्रकाशिनी॥
—मानमेयोदय, प्रमेयप्रकरण, श्लो.२६–२८, पृ.२०२।

४. द्रष्टव्य– भारतीय दर्शन, उमेश मिश्र, मीमांसादर्शन-प्रकरण, पृ.२५०।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राभाकर मीमांसकहरू (प्रभाकर मिश्रका अनुयायीहरू) प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द र अर्थापत्ति गरी पाँच प्रमाण मान्छन् भने भाट्ट मीमांसकहरू अनुपलब्धिसमेत छ प्रमाण स्वीकार गर्दछन्।[1]

३. वेदान्तदर्शनको परिचय

प्राच्य मान्यतामा वेद अनादि र अपौरुषेय मानिन्छ[2]। यो अनादि गुरुशिष्य-परम्पराबाट आएको हो[3]। त्यसैले वेद धर्म र मोक्षमा परम प्रमाण मानिन्छ। वेद ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद गरी ४ प्रकारमा विभक्त छ[4]। ऋग्वेदका २१ शाखा, यजुर्वेदका १०१ शाखा, सामवेदका १००० शाखा र अथर्ववेदका ९ शाखा गरी जम्मा वेदका ११३१ शाखा भएको कुरा पाणिनीय व्याकरणभाष्यकार पतञ्जलिमुनिले उल्लेख गरेका छन्[5]। वेद मन्त्र र ब्राह्मण गरी मुख्य रूपमा दुइ भागमा विभक्त छ[6]। वेदमा कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्ड गरी दुइ काण्ड रहेका छन्। ज्ञानकाण्डलाई उपनिषद् भनिन्छ।

वेदको सारभूत विषय प्रतिपादन गर्ने भएकाले वा वेदको अन्त्य भागमा रहेका हुनाले उपनिषद्लाई वेदान्त भनिन्छ। त्यसैले उपनिषद्को दर्शनलाई वेदान्त-दर्शन भनिन्छ। अनादि अपौरुषेय तथा परमप्रमाणरूप वेदको दर्शन हुनाले वेदान्त-दर्शन भारतवर्षीय सम्पूर्ण दर्शनको शिरोमणिका रूपमा रहेको छ। त्यसैले प्रायः सबै भारतवर्षीय दर्शनमा वेदान्तदर्शनको विशेष प्रभाव परेको देखिन्छ।

वेदका मन्त्रभाग तथा ब्राह्मणभाग दुवैमा उपनिषद् रहेका छन्। अतः उपनिषद्को सङ्ख्या वेदशाखाको सङ्ख्याको दुइ गुना हुन सक्ने देखिन्छ। तथापि

---

१. द्रष्टव्य– ब्रह्ममीमांसासूत्र-कौण्डिन्न्यायनवृत्ति, प्रस्ताविका, पृ.२९–३०।

२. द्रष्टव्य– धर्ममीमांसासूत्र १।१।५–३२।

३. वेदस्याऽध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्।
वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा॥–श्लोकवार्त्तिक, वाक्याधिकरण, श्लो.३६६।

४. ▪ ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्।–छान्दोग्योपनिषद् ७।१।२।
▪ तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः।–मुण्डकोपनिषद् १।१।५।

५. चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाऽऽथर्वणो वेदः।–पाणिनीयव्याकरण-महाभाष्य, प्रथम आह्निक।

६. मन्त्रब्राह्मणयोर् वेदनामधेयम्।– आपस्तम्बश्रौतसूत्र २४।१।३१, सत्याषाढश्रौतसूत्र १।१।७, बौधायनगृह्यसूत्र २।६।३, कातीय-प्रतिज्ञासूत्र १।२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्तमान कालमा वेदका सम्पूर्ण शाखा उपलब्ध नभएकाले र लुप्त भएका वेद-शाखाका पनि उपनिषद् भने पाइन सक्ने भएकाले उपनिषद्को सङ्ख्यानिर्धारण गर्न कठिन देखिन्छ। अर्वाचीन कालमा उपनिषद्-नामबाट अनेक ग्रन्थको रचना गरिएको हुनाले वास्तविक उपनिषद्को सङ्ख्यानिर्धारण झनै कठिन भएको छ। मुक्तिकोपनिषद्मा १०८ उपनिषद्को नाम उल्लेख गरिएको छ (१।३०-३९)। कतै १८८ उपनिषद्को सङ्ग्रह गरिएको पाइन्छ[1] भने कतै २२० उपनिषद्को उल्लेख गरिएको छ[2]। शङ्करभगवत्पादबाट व्याख्या गरिएका र वेदशाखासित सम्बन्ध स्पष्ट भएका १० उपनिषद् विशेष प्रसिद्ध छन्– (१) ईशावास्योपनिषद् (२) केनोपनिषद् (३) कठोपनिषद् (४) मुण्डकोपनिषद् (५) प्रश्नोपनिषद् (६) माण्डूक्योपनिषद् (७) तैत्तिरीयोपनिषद् (८) ऐतरेयोपनिषद् (९) छान्दोग्योपनिषद् र (१०) बृहदारण्यकोपनिषद्।

४. वेदान्तदर्शनका व्याख्याका सम्प्रदायहरू

यद्यपि वेदान्तदर्शन भन्नाले श्रुतिसम्मत भएको हुँदा अद्वैत-वेदान्त भन्ने नै बुझिन्छ तथापि यस दर्शनको विभिन्न वैष्णवसम्प्रदायका व्यक्तिहरूले आ-आफ्ना मतअनुसार विभिन्न प्रकारको व्याख्या गरेका हुनाले ती व्याख्याका आधारमा अनेक सम्प्रदायको विकास भएको देखिन्छ। ती मतहरूमा भास्करभट्टको **भेदाभेद**, रामानुजको **विशिष्टाद्वैत**, निम्बार्कको **द्वैताद्वैत**, मध्वको **द्वैत** तथा वल्लभको **शुद्धाद्वैत** मत विशेष प्रसिद्ध छन्।

४.१. भास्करभट्टको भेदाभेदमत

वैष्णवसिद्धान्तानुसारी विभिन्न मतहरूका ब्रह्ममीमांसासूत्रव्याख्याभन्दा पहिला नै शङ्करभगवत्पादले ब्रह्ममीमांसासूत्रको श्रुतिसम्मत अद्वैतपरक व्याख्या गरेर यसलाई प्रतिष्ठापित गरेको देखिन्छ। अन्य सम्पूर्ण व्याख्याहरू शाङ्करभाष्य-भन्दा पछि विरचित भएका हुन्। तीमध्ये शङ्करकै निकट-परवर्ती नवौं शताब्दीका **भास्कर**को ब्रह्मसूत्रको भाष्य पाइन्छ। यी ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी थिए। यिनका मतमा जीव सांसारिक अवस्थामा परमात्माभन्दा भिन्न हुन्छ र मोक्षावस्थामा अभिन्न हुन्छ। यही मतका आधारमा उनको सिद्धान्त भेदाभेदका नामले प्रसिद्ध

१. उपनिषत्सङ्ग्रहः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, प्र.सं. १९७० क्रै.।

२. कल्याण पत्रिका, उपनिषद् अङ्क, पृ. १५३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भएको हो। यस मतमा जीव अणु मानिएको छ; जीवन्मुक्ति स्वीकारिएको छैन; जगत्‌लाई मिथ्या मानिएको छैन; कर्मको त्याग हुन सक्तैन भनिएको छ।[1]

४.२. रामानुजको विशिष्टाद्वैतमत

यामुनशिष्य **रामानुज**द्वारा रचित ब्रह्मसूत्रको **श्रीभाष्य** विशिष्टाद्वैत मतको मुख्य ग्रन्थ हो। रामानुजको जन्म १०१७ क्रैस्ताब्दमा भएको मानिन्छ। यस मतमा चित् (जीव), अचित् (जड) र ईश्वर यी तीन तत्त्व मानिएका छन्। ईश्वर अद्वितीय भए पनि चित् र अचित् ईश्वराश्रित मानिने हुनाले ईश्वर तीद्वारा विशिष्ट हुन्छ। त्यसैले यस मतलाई विशिष्टाद्वैत भनिएको हो। यस मतमा बन्धनिवृत्तिको उपाय भक्ति मानिएको छ। यस मतमा प्रत्यक्ष, अनुमान र शब्द गरी तीन प्रमाण मानिएका छन्। यस मतमा श्रीपञ्चरात्रागमलाई वेदाऽविरुद्ध भन्दै प्रमाण मानिएको छ।[2]

४.३. निम्बार्कको द्वैताद्वैतमत

निम्बार्कद्वारा रचित ब्रह्मसूत्रको **वेदान्तपारिजातसौरभ** नामक भाष्य नै द्वैताद्वैत मतको मूल ग्रन्थ हो। यिनको समय बार्हौं शताब्दी मानिएको छ। यस मतमा जीव, परमात्मा र जड (प्रकृति) तीन तत्त्व मानिएका छन्। यी तीन परस्परमा भिन्न-भिन्न छन् भन्ने यस मतको सिद्धान्त छ। परमात्माका अधीनमा जीव र प्रकृति रहेका छन्, परमात्मा जीव र प्रकृतिमा ओत-प्रोत छन्, जीव र प्रकृतिको परमात्माका साथमा त्यति मात्र अन्तर छ जति समुद्र र त्यसका छालका बीचमा छ भन्दै तिनमा अभेदको समेत प्रतिपादन यस मतमा गरिएकाले यो मत द्वैताद्वैत मतका रूपमा प्रसिद्ध भएको हो। यस मतमा जीव अणु तथा बद्ध र मुक्त गरी दुइ प्रकारको स्वीकारिएको छ। जगत्‌लाई परमात्माको परिणाम मानिएको छ। यस मतमा भक्तिलाई नै मुक्तिको मुख्य साधन मानिएको छ।[3]

४.४. मध्वको द्वैतमत

१११९ क्रैस्ताब्दमा कन्नड प्रदेशमा जन्मेका मध्वद्वारा रचित ब्रह्मसूत्रको **पूर्णप्रज्ञभाष्य** द्वैत मतको मुख्य ग्रन्थ हो। मध्वले ब्रह्मसूत्रका अतिरिक्त उपनिषद्को र गीताको पनि आफ्नो मतअनुसार व्याख्या गरेका छन्। यस मतका अनेक

---

१. द्रष्टव्य— भारतीय दर्शन, उमेश मिश्र, भेदाभेद-दर्शनप्रकरण, पृ. ३९९–४०४।

२. द्रष्टव्य— पूर्ववत्, विशिष्टाद्वैत-दर्शनप्रकरण, पृ. ४०५–४१९।

३. द्रष्टव्य— पूर्ववत्, द्वैताद्वैत-दर्शनप्रकरण, पृ. ४२०–४२५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रन्थहरू रचना गरिएका पाइन्छन्। यसै मतअनुसारको व्यासराजको न्यायामृतको खण्डनका लागि मधुसूदनसरस्वतीले अद्वैतसिद्धिको रचना गरेका हुन्। यस मतमा विष्णुलाई परमात्माका रूपमा लिइएको छ। जीवलाई ईश्वरको दासका रूपमा लिइएको छ र भक्तिलाई मुक्तिको मुख्य साधन मानिएको छ। यस मतमा प्रत्यक्ष, अनुमान र शब्द तीन प्रमाण स्वीकृत छन्। यस मतमा जगत्लाई (प्रपञ्चलाई) सत्य मानिएको छ। त्यसैले यो मत द्वैत मतका रूपमा प्रसिद्ध छ।[1]

४.५. वल्लभको शुद्धाद्वैतमत

वल्लभद्वारा प्रचारित मत **शुद्धाद्वैत**का रूपमा प्रसिद्ध छ। वि.सं. १५३५मा रायपुरमा जन्मेका वल्लभद्वारा रचित ब्रह्मसूत्रको **अणुभाष्य** नै यस मतको मूल ग्रन्थ हो। यस मतमा जीव र परमात्मा दुवै शुद्ध मानिएका छन् भने ब्रह्म एकमात्र तत्त्व मानिएको छ र अन्य सम्पूर्ण वस्तु ब्रह्मभन्दा अभिन्न मानिएका छन्। त्यसैले यस मतको नाम शुद्धाद्वैत रहेको देखिन्छ। यस मतमा जीव अणु र ईश्वरको सेवक मानिएको छ। मुक्तिको साधन ज्ञान नभएर भक्ति हो भनिएको छ र त्योभन्दा पनि उत्कृष्ट साधन प्रीतिमार्ग मानिएको छ।[2]

५. अद्वैत-वेदान्तदर्शनका व्याख्याको विकासक्रम

अनादि अपौरुषेय वेदको दर्शन भएकाले अद्वैत-वेदान्तको इतिहास अनादि-कालदेखि नै सुरु हुन्छ तापनि यसका व्याख्याताहरूको प्रामाणिक इतिहास भने धेरै लामो उपलब्ध हुन सकेको छैन। उपनिषद्पछिका वेदान्तका ग्रन्थमा बादरायण व्यासद्वारा रचित भगवद्गीता र ब्रह्मसूत्र देखिन्छन्। व्यास द्वापर युगका अन्त्यमा जन्मेका हुनाले अहिलेभन्दा करिब ५००० वर्ष पहिला गीताको र ब्रह्मसूत्रको रचना भएको मानिन्छ। त्यसपछि शङ्करभगवत्पाद(शङ्कराचार्य)भन्दा अगाडिका आचार्यहरूमा केहीको मात्र नाम वा केही सिद्धान्तको उल्लेख मात्र भेटिन्छ। शङ्करभगवत्पादका परमगुरु **आठौं** शताब्दीका **गौडपाद**को कृति **माण्डूक्य-कारिका (माण्डूक्योपनिषत्-कारिका)** तथा **मण्डनमिश्र**को **विभ्रमविवेक** र **ब्रह्म-सिद्धि** मात्र अहिले उपलब्ध देखिन्छन्।

---

१. द्रष्टव्य– पूर्ववत्, द्वैत-दर्शनप्रकरण, पृ. ४२६–४५०।

२. ▪ द्रष्टव्य– पूर्ववत्, द्वैत-दर्शनप्रकरण, पृ. ४२६–४५०।

▪ द्रष्टव्य– कल्याण पत्रिका, वेदान्ताङ्क, पृ. ७०१।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अद्वैत-वेदान्तको इतिहासमा **आठौँ** शताब्दीका **शङ्करभगवत्पाद**को सबैभन्दा ठुलो योगदान रहेको छ। उनले **दशोपनिषद्को व्याख्या, गीताको व्याख्या, ब्रह्मसूत्रको भाष्य** लेखेर अद्वैतवेदान्तको विस्तृत व्याख्या र विशेष प्रचार गरेको देखिन्छ। उनको ब्रह्मसूत्रको भाष्यलाई शारीरकभाष्य वा शाङ्करभाष्य भन्ने गरिन्छ। उनीपछि वेदान्तको ग्रन्थरचना र प्रचारको परम्पराले व्यापकता पाएको देखिन्छ। त्यसैले अद्वैत-वेदान्त भन्ने बित्तिकै शङ्करभगवत्पादको नाम अगाडि आउँछ। आजभोलि अद्वैतवेदान्तलाई शाङ्करवेदान्त पनि भन्ने गरिएको छ। शङ्करका नामबाट १०० भन्दा बढी ग्रन्थहरू प्रचारमा आएपनि ती सबै उनका रचना हैनन् भन्ने विवेचकहरूको भनाइ देखिन्छ।

शङ्करभगवत्पादपछि उनका शिष्य **पद्मपाद**को **पञ्चपादिका** नामको ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यको व्याख्या उपलब्ध छ। त्यसै गरी शङ्करशिष्य **सुरेश्वर**को **तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्त्तिक, बृहदारण्यकभाष्यवार्त्तिक** इत्यादि वार्त्तिकग्रन्थ र **नैष्कर्म्यसिद्धि** विशेष प्रसिद्ध छन्। **नवौँ** शताब्दीका **वाचस्पतिमिश्र**को ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यको व्याख्या भामती, ब्रह्मसिद्धिको व्याख्या **ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा; एघारौँ** शताब्दीका **विमुक्तात्मा**को **इष्टसिद्धि, सर्वज्ञात्मा**को **सङ्क्षेपशारीरक, प्रकाशात्मा**को **पञ्चपादिकाविवरण, बाह्रौँ** शताब्दीका **श्रीहर्ष**को **खण्डनखण्डखाद्य, रामाद्वयको वेदान्तकौमुदी, आनन्दबोध**को **न्यायमकरन्द, आनन्दानुभव**को **न्यायरत्नदीपावली र पदार्थतत्त्वनिर्णय, अद्वैतानन्दबोधेन्द्र**को **ब्रह्मविद्याभरण, तेह्रौँ** शताब्दीका **चित्सुखाचार्यको प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखी), अमलानन्द**को **शास्त्रदर्पण, पञ्चपादिकादर्पण** र भामतीको व्याख्या **वेदान्तकल्पतरु; अनुभूतिस्वरूप**को ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यको व्याख्या **प्रकटार्थविवरण, चौधौँ** शताब्दीका **आनन्दज्ञान(आनन्दगिरि)**का उपनिषद्-गीता-ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यका व्याख्या, **भारतीतीर्थ**को **वैयासकन्यायमाला, शङ्करानन्द**का ब्रह्मसूत्रको तथा उपनिषद्हरूको **दीपिका** व्याख्या, गीताको **तात्पर्यबोधिनी** व्याख्या; **विद्यारण्य**को **विवरणप्रमेयसङ्ग्रह** र **पञ्चदशी; पन्ध्रौँ** शताब्दीका **अखण्डानन्द**का पञ्चपादिका-विवरणको व्याख्या **तत्त्वदीपन,** भामतीको व्याख्या **ऋजुप्रकाशिका; प्रकाशानन्द**को **वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, शङ्करमिश्र**को खण्डनखण्डखाद्यको व्याख्या **शाङ्करी, सोह्रौँ** शताब्दीका **प्रत्यक्स्वरूप**को प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकाको व्याख्या **नयनप्रसादिनी, नृसिंहाश्रम**का **अद्वैतदीपिका, भेदधिक्कार, वेदान्ततत्त्वविवेक; सत्रौँ** शताब्दीका

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अप्पय दीक्षितका सिद्धान्तलेशसङ्ग्रह, न्यायरक्षामणि, वेदान्तकल्पतरुको व्याख्या परिमल; सदानन्दको वेदान्तसार, धर्मराजाध्वरीन्द्रको वेदान्तपरिभाषा, मधुसूदन-सरस्वतीको अद्वैतसिद्धि, सिद्धान्तबिन्दु, अद्वैतरत्नरक्षण, प्रस्थानभेद; अठारौं शताब्दीका ब्रह्मानन्दका अद्वैतसिद्धिको व्याख्या लघुचन्द्रिका र गुरुचन्द्रिका, सिद्धान्तबिन्दुको व्याख्या न्यायरत्नावली, ईशावास्यरहस्य इत्यादि ग्रन्थहरू वेदान्त-दर्शनको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण रहेका छन्।[1]

६. अद्वैत-वेदान्तदर्शनका कतिपय प्रमुख विषय

यहाँ वेदान्तदर्शनका प्रमुख कतिपय विषयलाई संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ।

६.१. आत्मा (जीवात्मा)

आत्मा भन्नाले जीव र ब्रह्म दुवै बुझिने भए पनि विशेषणरहित आत्मशब्दले सामान्यतया जीवात्मालाई नै बुझाउँछ। निःसन्देहरूपमा बुझाउन भने जीवात्मा र परमात्मा शब्दको प्रयोग वेदान्तदर्शनमा गरिएको पाइन्छ। वेदान्तदर्शनले जीवात्मा-लाई नित्य, व्यापक, चेतनरूप स्वीकारेको छ[2]। **"ब्रह्म सत्यं जगन् मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नाऽपरः"** भन्ने सिद्धान्त भएको वेदान्तदर्शनले जीवलाई पारमार्थिक रूपमा ब्रह्म नै मान्दछ[3]। ब्रह्म नै जीवका रूपमा शरीरमा प्रवेश गरेको हो[4]। अज्ञानले वा अध्यासले गर्दा अन्तःकरणादि उपाधिले गर्दा जीव ब्रह्मभन्दा भिन्न रूपमा भासित

---

१. ▪ द्रष्टव्य– ब्रह्ममीमांसासूत्र-कौण्डिन्न्यायनवृत्ति, प्रस्ताविका, पृ.४४–७५।
▪ द्रष्टव्य– शांकर-वेदान्त, हरप्रकाश वेदान्ताचार्य, पृ.१–१०१।

२. ▪ न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नाऽयं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥–कठ.१।२।१८, द्र.–गीता २।२०।
▪ न जीवो म्रियते।–छान्दोग्योपनिषद् ६।११।३।
▪ अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा।–बृहदारण्यकोपनिषद् ४।५।१४।

३. ▪ तत् त्वमसि।–छान्दोग्योपनिषद् ६।८।७, ६।९।४, ६।१०।३, ६।११।३, ... ६।१६।३।
▪ स वा एष महानज आत्मा।–बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२५।

४. ▪ तत् सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्।–तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१।
▪ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य।–छान्दोग्योपनिषद् ६।३।२,३।
▪ स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत।–ऐतरेयोपनिषद् ३।११।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन्छ र अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, परिच्छिन्न, सुख-दुःखको अनुभव गर्ने, कर्ता, भोक्ता इत्यादि रूपमा अनुभूत हुन्छ[1]। वेदान्तका आचार्यहरूले जीवलाई अविद्याले अवच्छिन्न चैतन्य, अविद्यामा प्रतिबिम्बित चैतन्य, अन्तःकरणले अवच्छिन्न चैतन्य, अन्तःकरणमा प्रतिबिम्बित चैतन्य इत्यादि विभिन्न रूपमा प्रतिपादन गरेको पाइन्छ।

६.२. ईश्वर

मायायुक्त हुनाले सगुण सविशेष र जगत्को सृष्टि-स्थिति-प्रलयको कारण भएको ब्रह्म नै ईश्वर वा परमेश्वर भनिन्छ। **"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म"** (तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१) इत्यादि श्रुतिहरूले तथा **"जन्माद्यस्य यतः"** (ब्रह्मसूत्र १।१।२) इत्यादि सूत्रले बताएको ब्रह्मको लक्षण ईश्वररूप ब्रह्मको हो भन्ने धेरैजसो वेदान्तका आचार्यहरूको मान्यता रहेको देखिन्छ। ईश्वरलाई नै कार्यब्रह्म पनि भनिन्छ।

६.३. ब्रह्म

ब्रह्म उपनिषद्को अथवा वेदान्तको मुख्य प्रतिपाद्यविषय हो। वेदान्तले ब्रह्मलाई मात्र सत्य मानेको छ भने तदतिरिक्त सम्पूर्ण वस्तुलाई मिथ्या भनेको छ। त्यसैले ब्रह्माऽद्वैतत्व वेदान्तको प्रमुख सिद्धान्त रहेको छ[2]। ब्रह्मलाई उपनिषद्मा जगत्को कारणका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ[3]। जगत्कारणत्व ब्रह्मको तटस्थ लक्षण मानिन्छ। ब्रह्म ज्ञानरूप, त्रिकालाऽबाध्य, देश काल र वस्तुबाट अपरिच्छिन्न भएको हुनाले अनन्त, आनन्दरूप भनेर उपनिषद्मा वर्णन गरिएको छ[4]। यो

---

१. ▪ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्।—ब्रह्ममीमांसासूत्र २।३।२९।
▪ बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यप(व)रोऽपि दृष्टः।—श्वेताश्वतरोपनिषद् ५।८।

२. ▪ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम्।—छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१।
▪ नेह नानाऽस्ति किञ्चन।—बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९, कठोपनिषद् २।१।११।

३. ▪ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति।—तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।
▪ स कारणं करणाधिपाधिपः।—श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।९।

४. ▪ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म।—तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।
▪ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म।—बृहदारण्यकोपनिषद् ३।९।३४।
▪ नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययम्।—मुण्डकोपनिषद् १।६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मको स्वरूप लक्षण मानिन्छ। ब्रह्म (आत्मा) स्वप्रकाश तथा स्वतःप्रमाण भएकाले प्रमाणान्तरको अपेक्षा नगर्ने मानिन्छ[1]।

ब्रह्म पर र अपर गरी दुइ रूपको मानिन्छ। पर ब्रह्म ज्ञेय हो र यो निर्गुण तथा निर्विशेष स्वीकार गरिन्छ। अपर ब्रह्म भने मायाशबलित भएको हुनाले सगुण, सविशेष, ईश्वररूप र उपास्य भनिन्छ।

६.४. माया तथा अविद्या

मायालाई वेदान्तदर्शनले अनादि, अनिर्वचनीय, भावरूप, भूतप्रकृति, त्रिगुणात्मिका, आवरण-विक्षेपशक्तियुक्त, ज्ञाननिवर्त्य भनेर मानेको छ[२]। जगत्को विवर्तकारण ब्रह्म र परिणामिकारण माया हो भन्ने कतिपय आचार्यको भनाइ देखिन्छ भने कोही मायालाई द्वारकारण, कोही सहकारिकारण मान्छन्; कतिपय आचार्यको मतमा माया नै जगत्को कारण हो ब्रह्म त मायाको अधिष्ठान मात्र हो[३]।

वेदान्तमा मायालाई प्रकृतिशब्दले पनि व्यवहार गरिएको र त्रिगुणात्मिका भनिएको हुनाले साङ्ख्यदर्शनले स्वीकार गरेको प्रकृति नै वेदान्तले पनि मानेको हो कि भन्ने भ्रम हुन सक्छ। किन्तु साङ्ख्यले प्रकृतिलाई स्वतन्त्र मानेको छ भने वेदान्तले ईश्वरको अधीन अर्थात् परतन्त्र मानेको छ।

शुद्धसत्त्वप्रधान ईश्वरको उपाधि माया, मलिनसत्त्वप्रधान जीवको उपाधि अविद्या भनेर मायाका दुइ रूप मान्ने कतिपय वेदान्तका आचार्यहरूको मत देखिन्छ[४]। कतिपय आचार्यहरू भने **"भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः"** (श्वेताश्व. १।१०) इत्यादि श्रुतिमा ज्ञाननिवर्त्य अविद्यामा मायाशब्दको प्रयोग भएंको हुनाले माया र अविद्यालाई अभिन्न मान्दछन्।

---

१. ▪ यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म।—बृहदारण्यकोपनिषद् ३।४।१।
▪ अत्राऽयं पुरुषः स्वयज्ज्योतिः।—पूर्ववत् ४।३।९।

२. ▪ मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरम्।—श्वेताश्वतरोपनिषद् ४।१०।
▪ चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता।
तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर् द्विविधा च सा॥—पञ्चदशी १।१५।
▪ अनादिभावरूपं यद् विज्ञानेन विलीयते।
तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं सम्प्रचक्षते॥—प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखी), श्लो. ९।

३. द्रष्टव्य— सिद्धान्तलेशसङ्ग्रह, प्रथम परिच्छेद, पृ. ७४–८०।

४. सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते।
मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः॥—पञ्चदशी १।१६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६.५. अध्यास

भ्रमलाई अध्यास भनिन्छ। **"स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः"** (ब्रह्मसूत्र, अध्यासभाष्य) भनेर शङ्करले अध्यासको परिभाषा गरेका छन्। एउटा वस्तुलाई अर्को वस्तुका रूपमा देख्नु वा ज्ञानगर्नु अध्यास हो। ब्रह्ममा जगत् देख्नु वा शुक्तिमा (सिपीमा) रजत (चाँदी) देख्नु अध्यास हो। अध्यास भनेको अविद्या नै हो। त्यसैले विद्याद्वारा अध्यासको निवृत्ति हुन्छ। अध्यास छ भन्ने सिद्ध नभएमा विद्या व्यर्थ हुने भएकाले विद्यारूप वेदान्तको प्रारम्भका लागि अध्यासको सिद्धि अत्यावश्यक हुन्छ। त्यसैले ब्रह्मसूत्रको भाष्य प्रारम्भ गर्नुपूर्व शाङ्करभाष्यमा अध्यास सिद्ध गरिएको छ।

६.६. जगत् (प्रपञ्च)

"गच्छतीति जगत्" यस व्युत्पत्तिअनुसार परिवर्तनशील वस्तु नै जगत् हो। वेदान्तदर्शनले चेतनभिन्न जडतत्त्वलाई जगत् वा प्रपञ्चका रूपमा मानेको छ। जगत्मा आकाशादि पञ्चतन्मात्रा, पञ्च-कर्मेन्द्रिय, पञ्च-ज्ञानेन्द्रिय, पञ्च प्राण, मन, बुद्धि, पञ्चीकृत पञ्चमहाभूत, स्थूलशरीर, अनेक लोकयुक्त ब्रह्माण्ड इत्यादि पर्दछन्। वेदान्तका सिद्धान्तमा जगत् मिथ्या वा अनिर्वचनीय मानिन्छ। किनभने जगत् ब्रह्मज्ञानपछि बाधित हुने भएकाले त्रिकालाऽबाध्यरूप सत् हुन सक्तैन, त्यस्तै सद्रूपमा भासित भएकाले असत् पनि हुन सक्तैन, विरोध पर्ने हुनाले सत् असत् उभयरूप हुन पनि सक्तैन। अतः जगत् अनिर्वचनीय सिद्ध हुन्छ। अनिर्वचनीयलाई नै मिथ्या भनिएको हो। जगत् ब्रह्मको विवर्त र मायाको परिणाम मानिन्छ।

६.७. बन्ध

अविद्या, अज्ञान वा अध्यास नै बन्ध हो। वेदान्तदर्शनले नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, व्यापक, अकर्ता, अभोक्ता ब्रह्मरूप जीवात्मालाई भ्रमले गर्दा अनित्य, अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, परिच्छिन्न, कर्ता, भोक्ता इत्यादि रूपमा ज्ञान गर्नु नै अविद्या हो, त्यो नै बन्ध हो भन्ने मानेको छ[1]। प्रपञ्च बन्धका

---

१. ▪ भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्यवस्तुस्वभावात्।

—विवेकचूडामणि, श्लो.१९८।

▪ त्वं परमात्मानं सन्तमसंसारिणं संसार्यहमस्मीति विपरीतं प्रतिपद्यसे, अकर्तारं सन्तं कर्तेति, अभोक्तारं सन्तं भोक्तेति, विद्यमानं चाऽविद्यमानमिति। इयमविद्या।

—उपदेशसाहस्री (गद्यभाग) ५०।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूपमा मानिनुको कारण पनि प्रपञ्चको अस्तित्व अज्ञान वा अध्यासले मात्र सिद्ध हुने भएकाले हो। प्रपञ्च नभै दुःख हुँदैन। किनभने विषयजन्य सुख वा दुःखको हेतु प्रपञ्च हो भने प्रपञ्चको हेतु चाहिँ अज्ञान हो[1]। त्यसैले अज्ञान नै बन्ध हो।

अविद्या वा अध्यास बन्ध हो र बन्धको कारण भने मन हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्त रहेको छ– **"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः"** (ब्रह्मबिन्दूपनिषद् २), **"अतः सर्वस्य जीवस्य बन्धकृन् मानसं जगत्"** (पञ्चदशी ४।३५)।

६.८. विद्या

पाणिनीय-व्याकरणअनुसार ज्ञानार्थक विद्धातुमा क्यप् प्रत्यय जाडेर विद्याशब्द व्युत्पन्न गरिने हुँदा विद्याको अर्थ सामान्यतया ज्ञान भन्ने बुझिन्छ। वेदान्तदर्शनले विद्या भनेको वस्तुको यथार्थरूपको ज्ञान भन्ने मानेको छ[2]। अविद्या वा अज्ञानले जीव बन्धनमा पर्छ र विद्याद्वारा अविद्याको विनाश भै मोक्ष सिद्ध हुन्छ भन्ने वेदान्तको सिद्धान्त रहेको छ।

६.९. मोक्ष (मुक्ति)

जीव ब्रह्मभन्दा अभिन्न भएको हुनाले मूल अज्ञानको निवृत्ति भै जीव आफ्नो वास्तविक रूपमा आविर्भूत हुनु नै मोक्ष वा मुक्ति हो भन्ने वेदान्तदर्शनको सिद्धान्त रहेको छ[3]। अतः वेदान्तदर्शनमा मोक्ष प्राप्य नभै नित्यसिद्ध मानिन्छ। अविद्याले गर्दा अप्राप्त भएजस्तो मोक्ष विद्याले अविद्या निवृत्त भएपछि प्राप्त भएजस्तो हुन्छ। वास्तवमा मोक्ष प्राप्य वस्तु होइन, किनभने अप्राप्त वस्तु नै प्राप्य हुनसक्छ, मोक्ष नित्यप्राप्त भएको हुनाले प्राप्य हुन सक्तैन।

वेदान्तदर्शनमा मोक्ष **जीवन्मुक्ति** र **विदेहमुक्ति** गरी दुइ प्रकारका मानिएका छन्। आत्मसाक्षात्कार गर्ने व्यक्तिको देहपात नहुँदै हुने मुक्तिलाई जीवन्मुक्ति भनिन्छ भने देहपातपछि हुने मुक्तिलाई विदेहमुक्ति भनिन्छ।

---

१. ▪ एषाऽविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्-स्वप्न-लक्षणः।—उपदेशसाहस्री ११०।

▪ अविद्या संसारः, विद्यैव चाऽविद्यानिवृत्तिः।—ब्रह्मसिद्धि, नियोगकाण्ड, पृ.५७८।

२. तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते, तद्विवेकेन वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः।—ब्रह्मसूत्र-अध्यासभाष्य।

३. ▪ परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते।—छान्दोग्योपनिषद् ८।३।४।

▪ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येति।—बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६.१०. मोक्षको साधन

मोक्ष भनेको अविद्याको निवृत्ति भएको हुनाले मोक्षको साधन विद्या मात्र हुन सक्छ[१]। "अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः" भनेर वेदान्तदर्शनले बन्ध भनेको अविद्या हो र अविद्याको निवृत्ति नै मोक्ष हो भन्ने मानेको छ। त्यसैले जीव र ब्रह्मको भेदज्ञानरूपी अविद्याको विनाश गर्ने जीव-ब्रह्मैक्यज्ञान (ब्रह्मज्ञान) नै मोक्षको साधन हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्त देखिन्छ[२]। वेदान्तदर्शनले मोक्षलाई सद्योमुक्ति र क्रममुंक्ति गरी दुइ प्रकारको मानेको छ। आत्मसाक्षात्कार गर्ने व्यक्ति देह छुट्ने बित्तिकै आत्मस्वरूप हुने हुँदा सद्योमुक्त हुन्छ[३] भने सगुणब्रह्मोपासक इत्यादि क्रममुक्तिको अधिकारी व्यक्ति अर्चिरादिमार्गबाट ब्रह्मलोकमा पुगेर त्यहीँ आत्मसाक्षात्कार गरी कार्यब्रह्मको अधिकार समाप्त भएर कार्यब्रह्म मुक्त हुँदा कार्यब्रह्मसँगै मुक्त हुन्छ[४]।

प्रारम्भमा अर्चि अर्थात् ज्वालामा प्राप्त हुने भएकाले यस मार्गलाई अर्चिरादिमार्ग भनिएको हो। अर्चिरादिमार्गलाई नै उत्तरमार्ग वा देवयानमार्ग पनि भनिन्छ। छान्दोग्योपनिषद्‌मा पञ्चाग्निवेत्ता गृहस्थ, नैष्ठिक ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, सन्न्यासी इत्यादि जीव देहत्याग गरेपछि अर्चिरादिमार्गबाट ब्रह्मलोकमा पुग्ने कुरा बताइएको छ। यस मार्गबाट जाने जीव शरीरबाट निस्केपछि सर्वप्रथम अग्निका अभिमानी देवतामा, त्यहाँबाट दिनका अभिमानी देवतासम्म, त्यहाँबाट शुक्लपक्षका अभिमानी देवतासम्म, त्यहाँबाट उत्तरायणका ६ मासका अभिमानी देवतासम्म, त्यहाँबाट संवत्सरका अभिमानी देवतासम्म, त्यहाँबाट सूर्यका अभिमानी

---

१. ■ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।
—मा.वा.शुक्लयजुर्वेद ३१।१८, श्वेताश्वतरोपनिषद् ३।८।

■ न योगेन न साङ्ख्येन कर्मणा नो न विद्यया।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिद्ध्यति नाऽन्यथा॥—विवेक-चूडामणि, श्लो.५८।

२. ■ तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम्।
तद्ब्रह्माऽहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम्॥—ब्रह्मबिन्दूपनिषद् ८।

■ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्।—गीता १८।५५।

३. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति।—बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६।

४. ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥—कूर्मपुराण १।१२।२७३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देवतासम्म, त्यहाँबाट चन्द्रमाका अभिमानी देवतासम्म, त्यहाँबाट विद्युत्का अभिमानी देवतासम्म र त्यहाँबाट कार्यब्रह्मलोकमा प्राप्त हुन्छ।[1]

अर्चिरादिमार्गका अनधिकारी कर्मी व्यक्तिहरूलाई भने धूमादिमार्ग (दक्षिणमार्ग, पितृयाण) प्राप्त हुन्छ। उनीहरू धूमादिमार्गबाट चन्द्रलोकमा पुग्छन् र कर्मको फल समाप्त भएपछि पुनः फर्केर यहीं मनुष्यलोकमा आआफ्नो कर्मानुसार ब्राह्मणादि उत्कृष्ट जन्म वा चाण्डालादि निकृष्ट जन्म लिन्छन् (द्रष्टव्य– छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।३–६)।

६.११. आत्मज्ञानका साधन

"अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा" (ब्रह्मसूत्र १।१।१) सूत्रमा आएको अथ शब्दले अनन्तर भन्ने अर्थ दिने हुँदा कुनै कुरा भएपछि ब्रह्मज्ञान गर्ने अधिकारी हुने कुरा बताएको छ। यहाँ अथ शब्दको अर्थ वेदाध्ययनपछि भन्ने अर्थ त स्वीकार गर्नै पर्छ[2]। त्यति मात्र नभएर साधनचतुष्टययुक्त भएपछि भन्ने पनि अथ शब्दको अर्थ हो[3]। साधनचतुष्टय भनेका **१. नित्याऽनित्यवस्तुविवेक, २. इहाऽमुत्रार्थफलभोग-विराग, ३. शम, दम, तितिक्षा, उपरति, श्रद्धा, समाधान तथा ४. मुमुक्षुत्व** यी चार तत्त्व हुन्। त्यसैले आत्मज्ञानको मुख्य साधन साधनचतुष्टय हो। साधनचतुष्टययुक्त हुनका लागि कर्मको पनि अपेक्षा हुन्छ। शास्त्रनिर्दिष्ट कर्मद्वारा चित्त शुद्ध भएपछि नै साधनचतुष्टययुक्त हुन सक्छ र आत्मज्ञान उत्पन्न हुन सक्छ।

मोक्षको साधन आत्मज्ञान मात्र भए पनि "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" (बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२२) भनेर

---

१. अथ यदु चैवाऽस्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नाऽर्चिषमेवाऽभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद् यान् षडुदङ्ङेति मासाँस्तान्। मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच् चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते।—छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५।

२. नित्यस्वाध्यायविधितोऽधीत्य वेदान्तमस्य ये।
संशेरतेऽर्थे ते सूत्रभाष्यादिष्वधिकारिणः॥—विवरणप्रमेयसङ्ग्रह, श्लो.३।

३. स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्। ...तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति। उच्यते– नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वं च। तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च...।
—ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्य १।१।१।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुतिले यज्ञादिद्वारा आत्माको ज्ञानको इच्छा जागरित गर्ने प्रयास गर्ने कुरा बताएकाले आत्मज्ञानको उत्पत्तिमा यज्ञादिकर्म सहकारी हुने कुरा बुझिन्छ। गीताले पनि "सर्वं कर्माऽखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते" (४।३३) भनेर सबै कर्मको विश्रान्ति ज्ञानमा गएर हुने कुरा बताएको छ। अर्थात् निष्काम कर्मबाट चित्तको शुद्धि र ज्ञानको सुदृढीकरण भै ज्ञानोत्पत्ति र ज्ञानको कार्यकारिता हुने हुँदा परम्परया कर्मको पनि मोक्षमा साधनता सिद्ध हुन्छ। निवृत्त वा निष्काम कर्म ज्ञानोपकारक हुने कुरा श्रुति एवं स्मृतिहरूमा प्रतिपादित देखिन्छ[१]।

६.१२. आत्मज्ञानका (ब्रह्मज्ञानका) अधिकारी

"तद् योयो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" (बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०) भनेर श्रुतिले देवता, ऋषि र मनुष्यको आत्मज्ञानमा (ब्रह्मज्ञानमा/ब्रह्मविद्यामा) अधिकार हुने कुरा बताएको छ। देवताको आत्मज्ञानमा अधिकार हुन्छ भन्ने कुरा ब्रह्मसूत्रमा पनि प्रतिपादित छ[२]। मनुष्यहरूमध्ये वेदाध्ययनमा अधिकार भएका द्विजातिहरू, सबै आश्रमीहरू[३] र आश्रमान्तरालस्थहरू[४] (दुइ आश्रमका बीचमा रहेका, अनाश्रमीहरू) आत्मज्ञानका अधिकारी हुन्छन्। वेदाध्ययनका निम्ति गरिने उपनयनमा अधिकार नभएकाले[५] र वेदाध्ययनविना मुख्य आत्मज्ञानमा अधिकार नहुने हुँदा सामान्यतया आत्मज्ञानमा शूद्रको अधिकार हुँदैन भन्ने कुरा ब्रह्मसूत्रमा प्रतिपादन गरिएको छ[६]। किन्तु शूद्रलाई पनि पूर्वजन्मको

---

१. ▪ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥—ईशावास्योपनिषद् २।

▪ सुखाऽऽभ्युदयिकं चैव नैश्श्रेयसिकमेव च।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम्॥—मनुस्मृति १२।८८।

▪ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः।—मनुस्मृति २।२८।

▪ असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः।—गीता ३।१९।

२. तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्।—ब्रह्ममीमांसासूत्र १।३।२६।

३. ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा।
आत्मज्ञानेन मुच्यन्ते यत्रतत्राऽऽश्रमे रताः॥—बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृति ११।४४।

४. अन्तरा चाऽपि तु तद्दृष्टेः।—ब्रह्ममीमांसासूत्र ३।४।३६।

५. न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति।—मनुस्मृति १०।१२६।

६. ब्रह्ममीमांसासूत्र १।३।३४—१।३।३८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कारले गर्दा पुराणादिबाट आत्मज्ञान हुन सक्छ भन्ने कुरा शाङ्करभाष्यमा उल्लिखित छ[1]। गार्गी, मैत्रेयी इत्यादिको ब्रह्मविद्यामा अधिकार देखिनाले[2] द्विजातिस्त्रीहरूको पनि आत्मज्ञानमा अधिकार भएको देखिन्छ[3]।

७. अद्वैत-वेदान्तदर्शनका कतिपय वाद एवम् सिद्धान्तहरू

अद्वैत-वेदान्तको मूल सिद्धान्त ब्रह्मको अद्वैतत्वका विषयमा आचार्यहरूको मतभेद नभए पनि अन्य प्रक्रियागत विषयमा भने मतभेद रहेको देखिन्छ। उक्त मतभेद ती विषयहरू मुख्य प्रतिपाद्य विषय नभएका हुँदा तिनीहरूलाई विशेष महत्त्व नदिनाले र व्यक्तिहरूको बुद्धिको विविधताले गर्दा भएको देखिन्छ। यस मतभेदको विषयलाई सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहमा अप्पय दीक्षितले **"प्राचीनैर् व्यवहार-सिद्धविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परं सन्नह्यद्भिरनादरात् शरणयो नानाविधा दर्शिताः"**[4] (प्राचीन आचार्यहरूले ब्रह्मात्मैक्यसिद्धिमा [ब्रह्म र जीवात्माको एकत्व सिद्ध गर्नमा] नै विशेष संलग्न भएका हुँदा व्यवहारबाटै सिद्ध हुने विषयमा आदर नगरेर अनेक मार्गहरू देखाएका छन्) भनेर स्पष्ट पारेका छन्। यहाँ ती विभिन्न मतहरू-मध्ये कतिपय प्रमुख मतहरूको संक्षिप्त परिचय उपस्थापित गरिन्छ।

७.१. भामतीप्रस्थान र विवरणप्रस्थान

अद्वैत-वेदान्तमा शङ्करभगवत्पादबाट प्रतिपादित सिद्धान्त प्रायः मान्य रहेको छ। शङ्करभगवत्पादपछिका आचार्यहरूका प्रतिपादनमा भने प्रक्रियागत केही विषयमा मतभेद देखिन्छ। अद्वैत-वेदान्तमा ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यको व्याख्याका रूपमा आएको वाचस्पतिमिश्रकृत भामती व्याख्याका आधारमा भामतीप्रस्थान एवं पद्मपादकृत ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यकै व्याख्या पञ्चपादिका र

---

१. येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फल-प्राप्तिः प्रतिषेद्धुं ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात्। "श्रावयेच्चतुरो वर्णान्" इति चेतिहासपुराणा-धिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात्। वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम्। —ब्रह्ममीमांसासूत्र-शाङ्करभाष्य १।३।३८।

२. ▪ अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ ....।—बृहदारण्यकोपनिषद् ३।६।१।
▪ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयय्यात्मनो वा..।—पूर्ववत् २।४।३।

३. द्रष्टव्य— ब्रह्ममीमांसासूत्र-कौण्डिन्न्यायनवृत्ति १।३।३८, पृ. ७४।

४. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रह, प्रथम परिच्छेद, श्लो.२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसको व्याख्या प्रकाशात्मयतिको विवरणका आधारमा विवरणप्रस्थान प्रसिद्ध छन्। तिनमा केही विषयमा मतभेद देखिन्छ। उक्त मतभेदका विषयमध्ये प्रमुख केही विषयको यहाँ उल्लेख गरिन्छ।

भामतीप्रस्थानमा जीवलाई अवच्छिन्न मानिएको छ भने विवरणप्रस्थानमा प्रतिबिम्बरूप मानिएको छ। भामतीकारका मतमा ब्रह्मसाक्षात्कारको करण मन हो भने विवरणप्रस्थानमा ब्रह्मसाक्षात्कारको करण शब्द मानिएको छ। भामतीप्रस्थानले यज्ञादि कर्मको उपयोग ज्ञान गर्ने इच्छा जागरित गर्नमा स्वीकारेको छ भने विवरणप्रस्थानले कर्मको ज्ञानोत्पत्तिमा सहकारिता स्वीकारेको छ। **'श्रोतव्यः'** यस वाक्यमा भामतीप्रस्थानले विधि स्वीकार गरेको छैन भने विवरणप्रस्थानले नियमविधि मानेको छ। भामतीप्रस्थानमा अज्ञानको आश्रय जीव र विषय ब्रह्म भनिएको छ भने विवरणप्रस्थानमा अज्ञानको आश्रय र विषय दुवै ब्रह्म हो भन्ने मानिएको छ।[1]

७.२. प्रतिबिम्बवाद

जीवको स्वरूपका विषयमा विचार गर्ने क्रममा अद्वैत-वेदान्तका आचार्यहरूका विभिन्न वादहरू स्थापित भएका देखिन्छन्। ती वादहरूमध्ये विवरणप्रस्थानका अनुयायी आचार्यहरूको मत प्रतिबिम्बवाद रहेको छ।

प्रतिबिम्बवादअनुसार जीव र ईश्वरको विभागको उदाहरणका रूपमा प्रतिबिम्बलाई प्रस्तुत गरिन्छ। जसरी सूर्य एउटै भए पनि त्यसको समुद्र, तलाउ इत्यादिमा प्रतिबिम्ब पर्दा अनेक रूप देखिन्छ त्यसै गरी एउटै ईश्वरको पनि अन्तःकरणमा अथवा अविद्यामा प्रतिबिम्ब पर्दा अनेकरूपता देखिन्छ। यस मतमा श्रुति र सूत्र दुवैको समर्थन[2] छ भन्ने प्रतिबिम्बवादीहरूको भनाइ छ।

यस प्रतिबिम्बवादमा पनि ईश्वरलाई बिम्ब र जीवलाई मात्र प्रतिबिम्ब मान्ने तथा ईश्वर र जीव दुवैलाई प्रतिबिम्ब मानेर शुद्ध चैतन्यलाई (ब्रह्मलाई)

---

१. द्रष्टव्य– भामतीटीकोपेतं ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (चतुःसूत्रीपर्यन्तम्), भूमिका, पृ.१४–१७।

२. ▪ एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥–ब्रह्मबिन्दूपनिषद् १२।

▪ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्।–ब्रह्ममीमांसासूत्र ३।२।१८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बिम्ब मान्ने गरी दुइथरि मत देखिन्छन्। ईश्वरलाई पनि प्रतिबिम्ब मान्ने मतमा मायामा चैतन्यको प्रतिबिम्ब ईश्वर र अविद्यामा वा अन्तःकरणमा चैतन्यको प्रतिबिम्ब जीव मानिन्छ। जीवको उपाधि एकजीववादमा अविद्या मानिन्छ भने अनेकजीववादमा अन्तःकरण मानिन्छ। सूर्य र जलको उदाहरणमा सूर्य र जल अलग-अलग स्थानमा रहेका मूर्त वस्तु भएका हुनाले तिनको प्रतिबिम्ब सम्भव भए पनि आत्मा नीरूप तथा सर्वव्यापी भएको हुनाले सूर्यको उपमा समन्वित हुँदैन कि भन्ने शङ्का उत्पन्न हुन्छ। किन्तु यहाँ उपाधिले गर्दा वृद्धि, ह्रास इत्यादि अनुभूत हुन्छ भन्ने कुरामा सूर्य एवं आत्मा दुवैमा समानता भएकाले सूर्यको उपमा सम्भव हुन्छ[१]।

७.३. अवच्छेदवाद

भामतीप्रस्थानका अनुयायी आचार्यहरू भने प्रतिबिम्बवादलाई अस्वीकार गर्दै ईश्वर र जीवको भेदका लागि अवच्छेदवाद उपयुक्त हुने कुरा मान्दछन्। नीरूप र सर्वव्यापी आत्माको प्रतिबिम्ब सम्भव नहुने भएकाले अवच्छेदवाद स्वीकार गर्नुपर्ने भन्ने उनीहरूको मत देखिन्छ।

जसरी व्यापक आकाशलाई घटले अवच्छिन्न (छुट्ट्याउने काम) गरेर घटाकाश र महाकाश भन्ने भेद हुन्छ त्यसै गरी सर्वव्यापक आत्मालाई पनि अन्तःकरण वा अविद्याले अवच्छिन्न गरेर ईश्वर र जीवका रूपमा भिन्न गराउँछ भन्ने अवच्छेदवादी आचार्यहरूको मत देखिन्छ। यस पक्षमा श्रुतिको समर्थन रहेको[२] भन्ने उनीहरूको भनाइ छ।

७.४. आभासवाद

"आभास एव च" (ब्र.मी.सू. ३।२।५०) इत्यादि सूत्रका आधारमा प्रतिबिम्ब-वादी आचार्यमध्ये नै केही आचार्यहरू प्रतिबिम्बरूप जीवलाई आभास मात्र हो भन्ने मान्दछन्[३]। त्यसैले आभासवाद प्रतिबिम्बवादभित्रकै एक प्रकार हो भन्ने

---

१. वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्।—ब्रह्ममीमांसासूत्र ३।२।२०।

२. घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे।
घटो नीयेत नाऽऽकाशं तद्वज् जीवो नभोपमः॥—ब्रह्मबिन्दूपनिषद् १३।

३. वाचस्पतेरवच्छेद आभासो वार्त्तिकस्य च।
संक्षेपशारीरकृतां प्रतिबिम्बमिहेष्यते॥—द्रष्टव्य— शांकर-वेदान्त, पृ.१७४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुझिन्छ। दर्पणमा देखिएको मुख बिम्बमै (घाँटीमा रहेको वास्तविक मुखमै) दर्पणको सन्निधानरूपी दोषले गर्दा प्रत्यङ्मुख (उल्टो मुख), दर्पणस्थ (दर्पणमा रहनु) इत्यादि मात्रको अध्यास मान्दा उपपन्न हुन सक्ने हुँदा मुखको अध्यास स्वीकार गर्न आवश्यक छैन; अतः बिम्ब र प्रतिबिम्बमा ऐक्य भएको हुँदा प्रतिबिम्ब मिथ्या हैन भन्ने प्रतिबिम्बवादीहरूको मत देखिन्छ भने आभासवादीहरू चाहिँ प्रतिबिम्बलाई अध्यस्त भएको हुँदा स्वरूपतः मिथ्या नै हो भन्ने मान्दछन्।[1]

७.५. अजातवाद

उत्तम अधिकारीका लागि अजातवादको, मध्यम अधिकारीका लागि दृष्टि-सृष्टिवादको र अधम अधिकारीका लागि सृष्टिदृष्टिवादको उपदेश गरिन्छ भन्ने वेदान्तका आचार्यहरूको मत देखिन्छ। अजातवादका समर्थक आचार्य गौडपाद रहेका छन्। उनको माण्डूक्योपनिषद्का कारिकामा यस मतको प्रतिपादन गरिएको छ। यस सिद्धान्तमा पारमार्थिक रूपमा परमार्थ मात्र सत्य भएको हुनाले जगत्को उत्पत्ति वा लय, बद्ध वा साधक, मुमुक्षु वा मुक्त केही पनि छैन भन्ने मानिन्छ[2]। त्यसैले जीवको उत्पत्ति हुँदैन भन्ने सिद्धान्तका आधारमा यसलाई अजातवाद भनिएको हो। यसको उल्लेख ब्रह्मबिन्दूपनिषद्मा गरिएको छ–

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च शासनम्।
न मुमुक्षा न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता॥–ब्रह्मबिन्दूपनिषद् १०।

७.६. एकजीववाद

वेदान्तदर्शनमा जीवलाई एउटा मान्ने र अनेक मान्ने दुइथरि मत पाइन्छ। जीवको उपाधि अविद्या मान्ने आचार्यहरूका मतमा एउटा मात्र जीव स्वीकार गरिन्छ। एउटा जीव भएको हुँदा एउटा शरीर मात्र सजीव हुन्छ भने अरू शरीरहरू स्वप्नमा (सपनामा) देखिएका शरीर जस्तै निर्जीव हुन्छन्। संसार त्यही एउटा जीवको अज्ञानद्वारा कल्पित मानिन्छ। एउटा मात्र जीव भएको हुनाले कोही बद्ध हुने र कोही मुक्त हुने भन्ने व्यवस्था पनि हुँदैन।[3]

---

१. द्रष्टव्य– सिद्धान्तलेश-सङ्ग्रह, द्वितीय-परिच्छेद, पृ.३१६–३३०।

२. न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥–गौडपादकारिका, वैतथ्यप्रकरण, कारिका ३२।

३. द्रष्टव्य– सिद्धान्तलेशसङ्ग्रह, प्रथम परिच्छेद, पृ.१२१।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७.७. अनेकजीववाद

एकजीववादमा बद्ध र मुक्तको व्यवस्था हुन नसक्ने हुनाले धेरै जसो वेदान्तका आचार्यहरू अनेकजीववाद स्वीकार गर्दछन्। अनेकजीववाद मान्नेहरूका मतमा जीवको उपाधि अन्तःकरण हो। प्रत्येक प्राणीहरूको अन्तःकरण भिन्न-भिन्न हुने हुनाले त्यसमा प्रतिबिम्बित वा अवच्छिन्न चैतन्यरूप जीव पनि भिन्न-भिन्न वा अनेक हुन्छन्। यसरी जीवलाई अनेक मानेपछि जुन जीवमा आत्मज्ञान उत्पन्न हुन्छ त्यो मुक्त हुन्छ र अन्य जीव भने बद्ध नै हुन्छन् भन्ने वेदान्तको सिद्धान्तमा[1] कुनै विरोध पर्दैन।

७.८. दृष्टिसृष्टिवाद

स्वप्नावस्थामा अनेक वस्तुको दृष्टिद्वारा नै सृष्टि भएजस्तै जाग्रदवस्थामा पनि दृष्टिद्वारा नै सम्पूर्ण प्रपञ्चको सृष्टि हुन्छ भन्ने सिद्धान्त दृष्टिसृष्टिवादी आचार्यहरूको देखिन्छ। स्वप्नावस्थाका पदार्थहरू चक्षु इत्यादि ज्ञानेन्द्रियद्वारा अनुभव गरिएको भ्रम भएजस्तै जाग्रदवस्थाका पदार्थहरू पनि चक्षुरादिद्वारा अनुभव हुनु भ्रम नै हो भन्ने उनीहरूको सिद्धान्त देखिन्छ। जुन पदार्थ कल्पित हुन्छ त्यसको अज्ञात सत्ता सम्भव हुँदैन, किनभने त्यसको अस्तित्व भनेकै कल्पनामा आधृत हुने भएकाले कल्पना नभएको अवस्थामा सत्ता रहँदैन।

दृष्टिसृष्टिवादमा प्रत्यक्षद्वारा सिद्ध पदार्थको मात्र कल्पना सम्भव हुन्छ। किनभने कल्पित पदार्थ परोक्ष हुन सक्तैन। त्यसैले यस सिद्धान्तमा श्रुतिबाट मात्र सिद्ध हुने परोक्ष आकाशादिको कल्पना कसरी हुन सक्छ भन्ने प्रश्न उठ्छ। त्यसको समाधानमा दृष्टिसृष्टिवादीहरू आकाशादि परोक्ष पदार्थको कल्पना हुँदैन भन्ने मान्नुपर्छ भन्दछन्। त्यस्तो मान्दा आकाशादिको सृष्टि बताउने श्रुति अप्रमाण होला भन्ने शङ्का उत्पन्न हुन्छ। तर दृष्टिसृष्टिवादीहरू सृष्टिको प्रतिपादन गर्ने श्रुतिको तात्पर्य ब्रह्मात्मैक्यमा अर्थात् अद्वैतत्वमा भएको हुँदा श्रुति अप्रमाण हुँदैन भन्दछन्—

श्रुतीनां सृष्टितात्पर्यं स्वीकृत्येदमिहेरितम्।
ब्रह्मात्मैक्यपरत्वात् तु तासां तन्नैव विद्यते॥

---

१. तद् योयो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्।
—बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माथि उल्लेख गरिएको दृष्टिसृष्टिवाद दृष्टि भएका समयमा सृष्टि (दृष्टिसमसमया विश्वसृष्टिः) भन्ने मान्यताअनुसारको हो भने अर्को दृष्टि नै सृष्टि हो अर्थात् दृष्टिभन्दा भिन्न सृष्टि छैन भन्ने दृष्टिसृष्टिवाद पनि वेदान्तदर्शनमा देखिन्छ– "दृष्टिरेव हि विश्वस्य सृष्टिरित्यपरा विधा"।[1]

७.९. सृष्टिदृष्टिवाद

दृष्टिसृष्टिवादमा विश्वास नगर्ने वेदान्तका आचार्यहरू भने सृष्टिदृष्टिवादलाई स्वीकार गर्दछन्। अर्थात् परमात्माद्वारा जगत्को सृष्टि भएपछि दृष्टि भन्ने यसको सिद्धान्त रहेको छ। यस मतअनुसार जगत्को परमात्माद्वारा श्रुतिमा बताइएअनुसारको क्रममा सृष्टि हुने र अज्ञात सत्ता हुने कुरा मानिन्छ। यो सिद्धान्त मान्दा श्रुतिद्वारा प्रतिपादित सृष्टि एवम् सृष्टिक्रममा नै श्रुतिको तात्पर्य छ भन्ने मानिन्छ।

७.१०. परिणामवाद र विवर्तवाद

जगत्को उत्पत्तिका विषयमा विचार गर्ने क्रममा वेदान्तदर्शनले परिणामवादका र विवर्तवादका विषयमा पनि विचार गरेको पाइन्छ। मायायुक्त ब्रह्मबाट जगत्को उत्पत्ति भएको स्वीकार गर्ने वेदान्तले जगत्लाई ब्रह्मको विवर्त र मायाको परिणाम भन्ने मान्दछ। परिणाम भनेको कारणको र कार्यको सत्ता समान प्रकारको हुनु हो भने विवर्त भनेको कारणको र कार्यको सत्ता फरक प्रकारको हुनु हो[2]। डोरीमा सर्प देखिनु विवर्त हो, किनभने डोरीको व्यावहारिक सत्ता र सर्पको प्रातिभासिक सत्ता भएकाले कार्य-कारणको सत्ता फरक प्रकारको छ। दुधको दही परिणाम हो, किनभने दुध र दही दुवैको समान प्रकारको व्यावहारिक सत्ता छ। यहाँ पनि ब्रह्मको पारमार्थिक सत्ता र जगत्को व्यावहारिक सत्ता भएकाले ब्रह्मलाई जगत्को कारणका रूपमा लिंदा जगत् ब्रह्मको विवर्तरूप कार्य भनिन्छ। माया र जगत् दुवैको सत्ता एकै प्रकारको व्यावहारिक सत्ता भएकाले मायालाई जगत्को कारणका रूपमा लिँदा जगत् मायाको परिणामरूप कार्य भनिन्छ। अतः जगत् ब्रह्मको विवर्त तथा मायाको परिणाम हो भनिएको हो।

---

१. द्रष्टव्य– सिद्धान्तलेशसङ्ग्रह, द्वितीय परिच्छेद, पृ.३६२।

२. परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः। विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः।
—वेदान्तपरिभाषा, प्रत्यक्षपरिच्छेद, पृ.५८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७.११. ख्यातिवाद

ख्यातिवाद दर्शनका क्षेत्रमा प्रमुख विषयका रूपमा आएको देखिन्छ। भ्रमज्ञानको स्वरूपका विषयमा दार्शनिक दृष्टिकोण नै ख्यातिवाद हो। डोरीमा भासित सर्प वा सिपीमा देखिएको चाँदी भ्रमपूर्ण हुन् भन्ने कुरामा कसैको मतभेद नभए पनि तिनको भान कसरी हुन्छ वा तिनको अस्तित्व कस्तो हो भन्ने विषयमा भने हरेक दर्शनको आआफ्नै दृष्टिकोण रहेको छ। ती दृष्टिकोणलाई पाँच भेदमा विभक्त गरी हेर्ने गरिएको छ– १. आत्मख्याति, २. असत्ख्याति, ३. अख्याति, ४. अन्यथाख्याति र ५. अनिर्वचनीयख्याति[1]। विज्ञानवादी बौद्धहरू **आत्मख्याति** स्वीकार गर्छन्। उनीहरूका मतमा सिपीमा भासित चाँदी बुद्धिगत हो। शून्यवादी बौद्धहरू **असत्ख्याति** मान्दछन्। उनीहरूका मतमा सिपीमा असत् चाँदी नै भासित भएको हो, अर्थात् विपरीत धर्मको कल्पना हो। नैयायिकहरू **अन्यथाख्यातिवादी** हुन्। उनीहरूका मतमा अन्य वस्तुको धर्म अन्य वस्तुमा आरोपित हुन्छ। मीमांसकहरू (प्राभाकर मीमांसकहरू) **अख्याति** मान्दछन्। 'यो सिपी हो', 'त्यो चाँदी हो' यस प्रकारका दुइ यथार्थ ज्ञान परस्परमा मिल्दा 'यो चाँदी हो' भन्ने ज्ञान हुन्छ, भ्रम भन्ने छुट्टै ज्ञान हैन भन्ने उनीहरूको धारणा देखिन्छ।

वेदान्तदर्शनले भने भ्रमज्ञानलाई अनिर्वचनीय मानेको छ। अनिर्वचनीय भनेको सत् र असत् दुवैभन्दा भिन्न हो[2]। वेदान्तले सत् भनेको त्रिकालाऽबाध्य (तीनै कालमा बाधित नहुने) र असत् भनेको कुनै पनि आधारमा कहिले पनि सद्रूपमा भासित नहुने भन्ने मानेको छ। सिपीमा भासित चाँदीलाई सत् मान्न मिल्दैन, किनभने 'यो चाँदी हैन, सिपी हो' भन्ने ज्ञान भएपछि चाँदीको बाध हुन्छ। त्यसलाई असत् भन्न पनि सकिँदैन, किनभने यथार्थ ज्ञान नभएसम्म चाँदीका रूपमा भासित भएको छ। त्यसैले उक्त चाँदीलाई अनिर्वचनीय मान्नुपर्दछ भन्ने वेदान्तदर्शनको मान्यता रहेको छ। मिथ्या भनेको पनि अनिर्वचनीय भनेको हो।

---

१. आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा।
तथाऽनिर्वचनीयख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम्॥

२. प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत्।
गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवेदिनः॥—त्त्वप्रदीपिका, प्रथमपरिच्छेद, श्लो.१३, पृ.१३६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७.१२. त्रिविध सत्ता

वेदान्तदर्शनमा पदार्थ तीन प्रकारका मानिएका हुनाले तिनको सत्ता पनि तीन प्रकारकै स्वीकृत छन्– १. प्रातिभासिक सत्ता, २. व्यावहारिक सत्ता र ३. पारमार्थिक सत्ता। सत् भनेको त्रिकालाबाध्य (तीनै कालमा बाधित नहुने) भनेको हो र असत् भनेको कहिले पनि सत्का रूपमा प्रतीत नहुने भनेको हो। अतः वेदान्तदर्शनमा सत् पदार्थ ब्रह्म मात्र छ। शशविषाण (खरायोको सिङ), बन्ध्यापुत्र इत्यादि असत् पदार्थ हुन्। सत् र असत् दुवैभन्दा भिन्न पदार्थलाई मिथ्या भनिन्छ। ब्रह्मभन्दा अतिरिक्त सम्पूर्ण प्रतीयमान पदार्थ मिथ्या हुन्। मिथ्यापदार्थ ब्रह्मज्ञान हुनुभन्दा पहिला नै बाधित हुने र ब्रह्मज्ञानले मात्र बाधित हुने गरी दुइ प्रकारका मानिएका छन्। ब्रह्मज्ञान हुनुभन्दा पहिला नै बाधित हुने पदार्थको सत्तालाई **प्रातिभासिक सत्ता** भनिन्छ। जस्तै डोरीमा प्रतीयमान सर्प, सिपीमा प्रतीयमान चाँदी इत्यादि। यिनको व्यवहारदशामा नै बाध हुन्छ। ब्रह्मज्ञानले मात्र बाधित हुने पदार्थको सत्तालाई **व्यावहारिक सत्ता** भनिन्छ। सम्पूर्ण घट-पटादि जगत् वा प्रपञ्चको सत्ता व्यावहारिक मानिन्छ। प्रपञ्चको बाध ब्रह्मज्ञानबाट मात्र हुन्छ। एक मात्र ब्रह्म तीनै कालमा बाधित नहुने पदार्थ भएको हुनाले ब्रह्मको सत्ता **पारमार्थिक सत्ता** हो।

८. अद्वैत-वेदान्तदर्शनमा स्वीकृत प्रमाणहरू

व्यवहारमा प्रमाणद्वारा नै प्रमेय वस्तुको सिद्धि हुने हुनाले सबै दर्शनले प्रमाणका विषयमा विचार गरेका छन्। वेदान्तदर्शनमा पनि प्रमाणका विषयमा विचार गरिएको पाइन्छ। ज्ञान दुइ प्रकारको हुन्छ– यथार्थ (बाध नहुने) र अयथार्थ (बाध हुने)। यथार्थ ज्ञान पनि दुइ प्रकारको हुन्छ– अनुभव (वर्तमानकालको ज्ञान) र स्मृति (भूतकालको ज्ञान)। त्यसमा यथार्थ अनुभवलाई प्रमा भनिन्छ। प्रमाको करणलाई प्रमाण भनिन्छ, अर्थात् जेबाट प्रमा उत्पन्न हुन्छ त्यो प्रमाण हो[1]। प्रमाको लक्षणमा बाध नहुने भनेको व्यावहारदशामा अर्थात् ब्रह्मज्ञान नभएसम्म बाध नहुने भन्ने मानिएको हुनाले ब्रह्मज्ञान भएपछि बाधित हुने घटादिको ज्ञानलाई पनि प्रमाणका रूपमा स्वीकार गरिएको छ[2]।

---

१. प्रमाकरणं प्रमाणम्। तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वम् अनधिगताऽबाधितविषयज्ञानत्वम्। स्मृतिसाधारणं त्वबाधितविषयज्ञानत्वम्।–वेदान्तपरिभाषा, प्रत्यक्षपरिच्छेद, पृ.९–१०।

२ देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्॥–द्र. वेदान्तपरिभाषा, प्रत्यक्षपरिच्छेद, पृ.१३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"व्यवहारे भट्टनयः" (व्यावहारिक विषयमा कुमारिल भट्टको मत मान्य छ) भन्ने वेदान्तीहरूको भनाइ भएको हुनाले वेदान्तदर्शनले भाट्टमीमांसकहरूले मानेजस्तै ६ वटा प्रमाण मान्दछन्– १. प्रत्यक्ष, २. अनुमान, ३. उपमान, ४. शब्द, ५. अर्थापत्ति र ६. अनुपलब्धि। यी प्रमाणहरूको मुख्यरूपमा वेदान्त-परिभाषाका आधारमा यहाँ संक्षेपमा परिचय प्रस्तुत गरिन्छ।

८.१. प्रत्यक्ष

प्रत्यक्ष प्रमाण सबै दर्शनले स्वीकार गरेको र अन्य सबै प्रमाणको पनि आधार भएको हुनाले सबैभन्दा पहिला प्रत्यक्ष प्रमाणकै विषयमा विचार गरिन्छ। प्रत्यक्ष प्रमाको करणलाई प्रत्यक्ष प्रमाण भनिन्छ। चक्षु इत्यादि पाँच इन्द्रियमध्ये कुनै इन्द्रियको विषयसँग संयोग भएर उत्पन्न हुने ज्ञानलाई प्रत्यक्ष प्रमा भनिन्छ। जस्तै चक्षु इन्द्रियको घटसित (घडासित) संयोग भएर उत्पन्न हुने घटज्ञान प्रत्यक्ष हो।

वेदान्तदर्शनमा प्रत्यक्षादि ज्ञान उत्पन्न हुनका लागि **प्रमाता, प्रमाण** र **प्रमेय** गरी तीन तत्त्व आवश्यक मानिन्छ। यी तीन तत्त्वलाई त्रिपुटी भनिन्छ। अन्तःकरणमा अवच्छिन्न चैतन्यलाई प्रमाता भनिन्छ भने वृत्तिमा अवच्छिन्न चैतन्यलाई प्रमाण भनिन्छ, त्यस्तै विषयमा अवच्छिन्न चैतन्यलाई प्रमेय भनिन्छ। वृत्ति भनेको अन्तःकरणदेखि इन्द्रियका माध्यमबाट विषयदेशसम्म जाने तैजस तत्त्व हो। जसरी कुनै पोखरीको पानी कुलाको माध्यमबाट खेतमा गएर खेतकै आकारमा परिणत हुन्छ त्यसै गरी तैजस अन्तःकरण पनि चक्षु इत्यादि इन्द्रियका माध्यमबाट विषयसम्म पुगेर विषयकै आकारमा परिणत हुन्छ। यही परिणामलाई वृत्ति भनिन्छ।

प्रत्यक्ष प्रमाण **ज्ञानगत** र **विषयगत** गरी दुइ प्रकारको मानिएको छ। माथि उल्लिखित प्रकारले वृत्ति विषयका आधारमा परिणत हुँदा अन्तःकरणको वृत्तिमा अवच्छिन्न चैतन्य र विषयमा अवच्छिन्न चैतन्य अभिन्न हुँदा ज्ञानगत प्रत्यक्ष हुन्छ भने अन्तःकरणमा अवच्छिन्न चैतन्य र विषयमा अवच्छिन्न चैतन्य अभिन्न हुँदा विषयगत प्रत्यक्ष हुन्छ भन्ने वेदान्तको सिद्धान्त रहेको छ।

प्रत्यक्ष ज्ञान प्रकारान्तरले दुइ किसिमको मानिएको छ– **सविकल्पक** र **निर्विकल्पक**। जुन प्रत्यक्ष ज्ञानमा विशेषण अर्थात् नाम, रूप, जाति इत्यादिको पनि बोध हुन्छ त्यसलाई सविकल्पक प्रत्यक्ष भनिन्छ भने जुन प्रत्यक्ष ज्ञानमा उक्त

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेषणको बोध हुँदैन, केवल वस्तुमात्रको बोध हुन्छ त्यसलाई निर्विकल्पक प्रत्यक्ष भनिन्छ।

प्रकारान्तरले प्रत्यक्ष पुनः दुइ थरि मानिएको छ– **जीवसाक्षि-प्रत्यक्ष** र **ईश्वरसाक्षि-प्रत्यक्ष**, अर्थात् जीवसाक्षिबाट उत्पन्न हुने प्रत्यक्ष र ईश्वरसाक्षिबाट उत्पन्न हुने प्रत्यक्ष। अन्तःकरणले अवच्छिन्न चैतन्यलाई जीव र मायाले अवच्छिन्न चैतन्यलाई ईश्वर भनिन्छ भने तिनले उपहित चैतन्यलाई साक्षी भनिन्छ। अवच्छिन्न र उपहित भनेको विशेषण र उपाधि भन्ने हो। 'रातो घडा' भन्दा रातो विशेषण हो भने 'घडाले अवच्छिन्न आकाश' भन्दा घडा उपाधि हो।

पूर्वपक्षीहरूले प्रत्यक्ष प्रमाणका आधारमा नानात्व सिद्ध गर्ने प्रयास गरे पनि वेदान्तले स्वीकार गरेको प्रत्यक्षको लक्षणमा चैतन्यको अभेद अपेक्षित भएकाले प्रत्यक्षले पनि वेदान्तको अद्वैतवादको नै समर्थन गरेको देखिन्छ।

८.२. अनुमान

अनुमितिको करणलाई अनुमान प्रमाण भनिन्छ। अनुमिति व्याप्तिज्ञानद्वारा उत्पन्न हुन्छ। व्याप्ति भनेको साधन र साध्यको सामानाधिकरण्य हो। जस्तै **'यत्र-यत्र धूमस् तत्र-तत्र वह्निः'** (जहाँ-जहाँ धुवाँ हुन्छ त्यहाँ-त्यहाँ आगो हुन्छ)। यहाँ धूम साधन र वह्नि साध्य हो, अर्थात् धूमको आधारमा वह्नि सिद्ध हुन्छ। व्याप्तिको ग्रहण सहचारको दर्शन र व्यभिचारको अदर्शनद्वारा हुन्छ।

वेदान्तका सिद्धान्तमा अनुमान अन्वयिरूप एक प्रकारको मात्र मानिएको छ। अनुमान स्वार्थाऽनुमान र परार्थाऽनुमान गरी दुइ प्रकारको हुन्छ। पर्वतमा धुवाँ (साधन) देखेर यो पर्वत (पक्ष) धुवाँयुक्त छ भन्ने (पक्षधर्मता) ज्ञान भएपछि धुवाँ आगोको व्याप्य हो (धुवाँ भएको ठाउँमा आगो अवश्य हुन्छ, त्यसैले आगो व्यापक [धेरै ठाउँमा हुने] र धुवाँ व्याप्य [थोरै ठाउँमा हुने] हो) भन्ने अनुभवको संस्कार उद्‌बुद्ध भएपछि **'अयं पर्वतो वह्निमान्'** (यो पर्वत आगोयुक्त छ) भन्ने अनुमिति ज्ञान उत्पन्न हुन्छ। यसलाई स्वार्थानुमान भनिन्छ। परार्थानुमानमा भने न्यायको (अवयवको) प्रयोग हुन्छ। वेदान्तले तीन अवयव भएपछि अनुमान हुन्छ भन्ने मानेको छ। न्यायदर्शनमा प्रसिद्ध पाँच अवयवमध्ये तीन अवयवले नै अनुमान सिद्ध हुने हुँदा पञ्चावयव वाक्यको प्रयोग आवश्यक छैन। **१. प्रतिज्ञा** (यो पर्वत आगोयुक्त छ), **२. हेतु** (धुवाँयुक्त भएकाले), **३. उदाहरण** (जस्तै भान्सा [भान्सामा धुवाँ हुँदा आगो हुन्छ]), **४. उपनय** (यो पर्वत पनि धूमव्याप्य वह्नियुक्त

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ), ५. निगमन (त्यसैले यो वह्नियुक्त छ) यी पाँच अवयवमध्ये प्रतिज्ञा, हेतु र उदाहरण अथवा उदाहरण, उपनय र निगमन तीन अवयवको मात्र प्रयोग अनुमानका लागि पर्याप्त हुन्छ भन्ने वेदान्तिहरूको सिद्धान्त छ।

अनुमानद्वारा वेदान्तीहरू ब्रह्मभिन्न सम्पूर्ण प्रपञ्चको मिथ्यात्व सिद्ध गर्दछन्। **'ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात् यदेवं तदेवं यथा शुक्तिरूप्यम्'** (ब्रह्मभिन्न सम्पूर्ण प्रपञ्च मिथ्या छ [प्रतिज्ञा], ब्रह्मभिन्न भएकाले [हेतु], जो ब्रह्मभिन्न हुन्छ त्यो मिथ्या हुन्छ [व्याप्ति], जस्तै सिपीमा देखिएको चाँदी [उदाहरण]) यस अनुमानले ब्रह्मभिन्न सम्पूर्ण पदार्थको मिथ्यात्व सिद्ध हुन्छ।

८.३. उपमान

सादृश्य-ज्ञानको करण उपमान प्रमाण भनिन्छ। गाउँमा गाई देखेको व्यक्ति वन जाँदा गवय (नीलगाई) देख्दा उसलाई 'यो पिण्ड गाईजस्तो छ' भन्ने प्रतीति हुन्छ; त्यसपछि यो (गवय) जस्तै मेरो गाई छ भन्ने ज्ञान उत्पन्न हुन्छ। यहाँ गवयमा भएको गो-सादृश्यज्ञान करण हो भने गाईमा भएको गवय-सादृश्यज्ञान फल (उपमिति) हो। यो ज्ञान प्रत्यक्षबाट सम्भव छैन, किनभने त्यति वेला गाईसित इन्द्रियको संयोग भएको छैन। अनुमानबाट पनि यस्तो सादृश्यज्ञान उत्पन्न हुँदैन, किनभने अनुमानका लागि आवश्यक व्याप्तिग्रहण यहाँ हुन सक्तैन।

वेदान्तमा **"तद्वज्जीवो घटोपमः"** (ब्रह्मबिन्दूपनिषद् १३), **"आत्मा ह्याकाश-वज् जीवैर् घटाकाशैरिवोदितः। घटादिवच्च सङ्घातैर् जातावेतन्निदर्शनम्"** (गौड-पादकारिका ३।३) इत्यादि स्थलमा उपमानको प्रयोग भएको छ।

८.४. शब्द (आगम)

वेदान्तदर्शनले सबैभन्दा बलियो प्रमाणका रूपमा शब्दप्रमाणलाई स्वीकारेको छ। शब्दप्रमाणका रूपमा रहेको श्रुति (वेद) नै वेदान्तदर्शनको मुख्य आधार भएकाले र वेदान्तले प्रतिपादन गर्ने मुख्य विषय जीव र ब्रह्मको ऐक्यको (एकताको) ज्ञानको आधार श्रुति नै भएको हुनाले वेदान्तदर्शनमा शब्दप्रमाण सबैभन्दा बलियो मानिएको हो। प्रत्यक्षद्वारा सानो देखिएको चन्द्रमाको परिमाण-लाई शास्त्रका (शब्दप्रमाणका) आधारमा विशाल स्वीकार गरिन्छ। यसका लागि प्रत्यक्षभन्दा शब्द नै बलियो मान्नु पर्ने हुनाले पनि प्रत्यक्षादि भन्दा शब्दप्रमाण नै बलियो ठहर्छ भन्ने वेदान्तीहरूको भनाइ छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुन वाक्यको तात्पर्यभूत विषय अर्को प्रमाणद्वारा बाधित हुँदैन त्यो वाक्य प्रमाण हो[1]। वाक्यबाट ज्ञान उत्पन्न हुनमा चार तत्त्व आवश्यक मानिन्छन्– १. आकाङ्क्षा, २. योग्यता, ३. आसत्ति र ४. तात्पर्यज्ञान। पदहरूको परस्परमा जिज्ञासा उत्पन्न गराउने योग्यतालाई आकाङ्क्षा भनिन्छ। योग्यता भनेको तात्पर्यभूत विषय बाधित नहुनु हो ('आगोले सिँचाइ गर्छ' इत्यादि वाक्य बाधित हुनाले त्यस्ता वाक्यमा योग्यता हुँदैन)। आसत्ति भनेको पदार्थको व्यवधानविना उपस्थिति हो। जुन वाक्यको जे बुझाउने योग्यता छ त्यसलाई तात्पर्य भनिन्छ।

पदको अर्थ दुइ प्रकारको हुन्छ– शक्य (अभिधाको विषय) र लक्ष्य (लक्षणाको विषय)। शक्यार्थ भनेको पदको मुख्य अर्थ हो। जस्तै– घट पदको शक्यार्थ बीचमा फुकेको आकारवाला वस्तुविशेष भन्ने हुन्छ। वेदान्तदर्शनमा लक्षणा दुइ प्रकारको मानिएको छ– केवललक्षणा र लक्षितलक्षणा। शक्यार्थसित साक्षात् सम्बन्ध भएमा केवललक्षणा हुन्छ। जस्तै– गङ्गायां घोषः (गङ्गामा गोठ); यहाँ गङ्गाको प्रवाहसित साक्षात् सम्बन्ध भएको तीरमा गङ्गापदको लक्षणा हुन्छ। शक्यार्थसित परम्परया सम्बन्ध भएमा लक्षितलक्षणा हुन्छ। जस्तै– द्विरेफः (दुइटा रेफ); यहाँ दुइ रेफवाला भ्रमरपदका माध्यमले द्विरेफशब्दको भँवरोमा लक्षणा हुन्छ। प्रकारान्तरले लक्षणा तीन प्रकारको मानिएको छ– १. जहल्लक्षणा, २. अजहल्लक्षणा र ३. जहदजहल्लक्षणा वा भागत्यागलक्षणा। जहाँ शक्यार्थलाई छोडेर अन्यार्थको प्रतीति हुन्छ त्यहाँ जहल्लक्षणा हुन्छ। जस्तै– विषं भुङ्क्ष्व (विष खाऊ); यहाँ शक्यार्थलाई छोडेर शत्रुको घरमा नखाउ भन्ने अर्थ लक्षित हुन्छ। जहाँ शक्यार्थलाई नछोडिकन अन्यार्थको प्रतीति हुन्छ त्यहाँ अजहल्लक्षणा हुन्छ। जस्तै– शुक्लो घटः (सेतो घडा); यहाँ शुक्लगुणलाई नछोडिकनै शुक्लगुणयुक्त द्रव्यमा (घडामा) लक्षणावृत्तिले शुक्लशब्दको प्रयोग भएको छ। जहाँ विशिष्टवाचक शब्द एकदेश छोडेर एकदेशमा रहन्छ त्यहाँ जहदजहल्लक्षणा हुन्छ। जस्तै– सोऽयं देवदत्तः (त्यो देवदत्त यो नै हो); यहाँ 'त्यो' र 'यो' विशेषण अंशलाई छोडेर विशेष्य अंश देवदत्त मात्र लक्षित हुन्छ। त्यसै गरी तत्त्वमसि (त्यो [परमात्मा] तिमी [जीव] हौ) यस वाक्यमा पनि जहदजहल्लक्षणा वा भागत्यागलक्षणा हुन्छ। यहाँ सर्वज्ञत्वादि विशिष्ट चैतन्य (परमात्मा) र

---

१. यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते तद् वाक्यं प्रमाणम्।
—वेदान्त-परिभाषा, आगमपरिच्छेद, पृ.१०४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अल्पज्ञत्वादि विशिष्ट चैतन्य (जीव) एउटै हुन नसक्ने हुनाले विशेषण अंशलाई छोडेर विशेष्य अंश (चैतन्य) मात्रमा लक्षणा हुन्छ। वेदान्तपरिभाषाकारले भने **सोऽयं देवदत्तः, तत्त्वमसि** इत्यादिमा भागत्यागलक्षणा मानेका छैनन्। उनका मतमा भागत्यागलक्षणाको उदाहरण **काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्** (कागहरूबाट दहीको रक्षा गरियोस्) हो। यहाँ काकशब्दको शक्यार्थ कागलाई छोडेर दही खाइदिने जन्तु भन्ने अर्थ गरिन्छ र दही खाने कागसमेत सबै जन्तु भन्ने अर्थ गरिन्छ।[1]

शब्द लौकिक र वैदिक गरी दुइ प्रकारका हुन्छन्। वेद (श्रुति) अनादि र अपौरुषेय हुनाले परम प्रमाण मानिन्छ। मीमांसादर्शनले सृष्टि-प्रलय नमानी अनादि-गुरुशिष्य-परम्पराका आधारमा वेदको अनादित्व मानेको छ। किन्तु वेदान्तदर्शनले सृष्टि र प्रलय स्वीकार गरेको छ। तथापि सृष्टि-प्रलयको चक्र अनादि भएकाले र सृष्टिको आदिमा परमेश्वरबाट पूर्व-पूर्वसृष्टिमा जस्तो वेद थियो त्यस्तै वेद मनुष्य-लाई प्राप्त हुने हुनाले वेदको अनादित्व सिद्ध हुन्छ।

८.५. अर्थापत्ति

मीमांसादर्शनले र वेदान्तदर्शनले स्वीकार गरेको पाँचौं प्रमाण अर्थापत्ति हो। न्यायदर्शनले भने अर्थापत्तिलाई व्यतिरेकी अनुमानमा अन्तर्भूत गरेको छ। उपपाद्य (करण/साधन) ज्ञानद्वारा उपपादक (फल) ज्ञानको कल्पना गर्नु अर्थापत्ति हो। जस्तै– **"पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते"** अर्थात् मोटो देवदत्त दिनमा खाँदैन भन्ने ज्ञानका आधारमा उसले रातमा खान्छ भन्ने कल्पना हुन्छ। यहाँ मोटोपना उपपाद्य हो भने रातमा खानु उपपादक हो। किनभने रातमा खानाले दिउसो नखाने देवदत्त मोटो भएको छ।

अर्थापत्ति दुइ प्रकारको हुन्छ– दृष्टार्थापत्ति र श्रुतार्थापत्ति। जस्तै दृष्टार्थापत्ति– 'यो रजत हो' भन्ने ज्ञान 'यो रजत हैन (शुक्ति हो)' भन्ने ज्ञानले बाधित हुँदा रजत सत्य हुँदा अनुपपन्न हुने हुनाले रजतको मिथ्यात्वको कल्पना गरिन्छ। श्रुतार्थापत्तिमा भने सुनिएको कुरामा अनुपपत्तिका आधारमा अर्को कुराको कल्पना गरिन्छ। जस्तै– बन्ध मिथ्या नभएमा **'तरति शोकमात्मवित्'** (आत्मवेत्ताले शोक [बन्ध] पार गर्छ [नष्ट गर्छ]) भन्ने वाक्यमा सुनिएको शोक भनिने बन्धको ज्ञानद्वारा निवृत्ति अनुपपन्न हुने हुनाले बन्धको मिथ्यात्वको कल्पना गरिन्छ।

१. द्रष्टव्य– वेदान्त-परिभाषा, आगमपरिच्छेद, पृ. ११५–१२४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८.६. अनुपलब्धि

भाट्ट मीमांसकहरूले र वेदान्तीहरूले अभावको ग्रहणका लागि अनुपलब्धि भन्ने छुट्टै प्रमाण स्वीकार गरेका छन्। न्यायदर्शनले भने अभावको ग्रहण प्रत्यक्षद्वारा नै हुन्छ भन्ने मानेको छ। किन्तु 'घटको अभाव' भनेको भूतल मात्र भन्ने मान्न मिल्दैन। त्यस्तो मान्दा घटको अभाव भन्ने सिद्ध हुँदैन, पटको अभाव, मठको अभाव, गृहको अभाव इत्यादि अनन्त अभावको आधार भूतल भएको हुनाले घटको अभाव ग्रहण गर्नका लागि भूतलको मात्र ग्रहण गरेर पुग्दैन, घटाभावको पनि ग्रहण गर्नुपर्दछ। किन्तु भूतलको ग्रहण मात्र प्रत्यक्षले हुन सक्छ, अभावको ग्रहण प्रत्यक्षद्वारा हुन सक्दैन। अतः अभावग्रहणका लागि अनुपलब्धि-नामक छुट्टै प्रमाण स्वीकार गर्नुपर्दछ भन्ने भाट्ट मीमांसकहरूको र वेदान्तीहरूको भनाइ देखिन्छ। यद्यपि अभावको ज्ञान प्रत्यक्ष नै हुन्छ तथापि अभावग्रहण गर्ने करण अनुपलब्धि भने छुट्टै स्वीकार गर्नुपर्छ। **"दशमस्त्वमसि"** (दसौँ तिमी हौ) इत्यादि ज्ञान प्रत्यक्ष भए पनि त्यसको करण भने शब्द हो। त्यसैले ज्ञान एउटै भए पनि करण भने फरक-फरक हुन सक्छ भन्ने वेदान्तदर्शनको सिद्धान्त देखिन्छ।

अभाव पदार्थ चाहिँ चार प्रकारको मानिएको छ– १. प्रागभाव, २. प्रध्वंसाभाव, ३. अत्यन्ताभाव र ४. अन्योऽन्याभाव। उत्पत्तिभन्दा पहिला कार्यको कारणमा रहने अभाव प्रागभाव हो, जस्तै– माटोमा (कारणमा) घटको (कार्यको) अभाव। घटलाई फोरेपछि हुने घटको अभाव प्रध्वंसाभाव हो। जुन आधारमा जसको तीनै कालमा अभाव हुन्छ त्यसलाई अत्यन्ताभाव भनिन्छ, जस्तै– वायुमा रूपको अत्यन्ताभाव छ। 'यो (घट) यो (पट) हैन' भन्ने प्रतीतिको विषयलाई अन्योऽन्याभाव भनिन्छ, जस्तै– घटमा पटको अभाव।

९. प्रमाहरूको प्रामाण्य

प्रमामा प्रामाण्य स्वतः नै उत्पन्न हुन्छ र स्वतः नै ज्ञात हुन्छ भने अप्रामाण्य परतः उत्पन्न हुन्छ र परतः नै ज्ञात हुन्छ भन्ने वेदान्तको सिद्धान्त रहेको छ। सांख्यका मतमा प्रमाणत्व र अप्रमाणत्व दुवै स्वतः उत्पन्न हुन्छन्। न्यायका मतमा दुवै परतः उत्पन्न हुन्छन्। बौद्धका मतमा भने अप्रमाणत्व स्वतः र प्रमाणत्व परतः उत्पन्न हुन्छ। मीमांसकका मतमा प्रमाणत्व स्वतः र अप्रमाणत्व परतः उत्पन्न हुन्छ।[1]

---

१. प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः साङ्ख्याः समाश्रिताः। नैयायिकास्ते परतः, सौगताश्चरमं स्वतः॥
प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं, वेदवादिनः। प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम्॥
—सर्वदर्शनसङ्ग्रह, जैमिनिदर्शनप्रकरण, पृ.४७६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रमाको प्रामाण्य भनेको सफलप्रवृत्तिको जनकत्व र जुन वस्तुको जे स्वरूप हो त्यही रूपको ज्ञान हो। प्रमामा स्वतस्त्व भनेको ज्ञान उत्पन्न हुन जेजति सामग्री आवश्यक हुन्छ त्योभन्दा बढी सामग्री आवश्यक नहुनु नै हो। सम्पूर्ण प्रमारूप ज्ञानमा उक्त प्रकारको स्वतस्त्व भएको हुँदा प्रमारूप ज्ञानमा प्रामाण्य स्वतः नै उत्पन्न हुन्छ र स्वतः उत्पन्न भएको प्रामाण्यको स्वतः नै ग्रहण (ज्ञप्ति) हुन्छ, अन्य प्रमाणको अपेक्षा हुँदैन भन्ने वेदान्तीहरूको मान्यता रहेको छ[1]।

अप्रमा भनेको विफलप्रवृत्तिको जनक र जुन वस्तुको जे स्वरूप हो त्योभन्दा भिन्न प्रकारको ज्ञान हो। अप्रमारूप ज्ञान भने परतः उत्पन्न हुन्छ भन्ने वेदान्तीहरूको मान्यता छ। परतः उत्पन्न हुने भनेको ज्ञानसामग्रीभन्दा अतिरिक्त हेतुबाट उत्पन्न हुनु हो। जस्तै शुक्तिमा (सिपीमा) रजतको (चाँदीको) ज्ञान हुँदा दोष पनि हेतु भएको हुनाले उक्त अप्रमारूप ज्ञानमा स्वतस्त्व रहँदैन, किन्तु दोष पनि हेतु भएकाले परतस्त्व रहन्छ।

दोषका कारणले उत्पन्न अप्रमारूप ज्ञान बाध देखेपछि ज्ञात हुने भएकाले अप्रमाको ग्रहण (ज्ञप्ति) पनि परतः नै हुन्छ भन्ने वेदान्तीहरूको सिद्धान्त छ[2]।

१०. पञ्चदशीको परिचय

विद्यारण्यबाट रचित पञ्चदशी ग्रन्थको नाम यसमा पञ्चदश (१५) प्रकरण भएको हुनाले रहेको देखिन्छ। पञ्चदशी पद्यात्मक भएको हुनाले यसको अभ्यास गर्न सहज छ। यसमा जम्मा १५७१ श्लोक छन्। यसका १५ प्रकरण यस प्रकार छन्– १. तत्त्वविवेकप्रकरण (६५ श्लोक), २. पञ्चभूतविवेकप्रकरण (१०९ श्लोक), ३. पञ्चकोशविवेकप्रकरण (४३ श्लोक), ४. द्वैतविवेकप्रकरण (६९ श्लोक), ५. महावाक्यविवेकप्रकरण (८ श्लोक), ६. चित्रदीपप्रकरण (२९० श्लोक), ७. तृप्तिदीपप्रकरण (२९८ श्लोक), ८. कूटस्थदीपप्रकरण (७६ श्लोक), ९. ध्यानदीपप्रकरण (१५८ श्लोक), १०. नाटकदीपप्रकरण (२६ श्लोक), ११. योगानन्दप्रकरण (१३४ श्लोक), १२. आत्मानन्दप्रकरण (९० श्लोक), १३. अद्वैतानन्दप्रकरण (१०५ श्लोक), १४. विद्यानन्दप्रकरण (६५ श्लोक) र

---

१. द्रष्टव्य– प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखी), प्रथमपरिच्छेद, श्लो.२१–२२, पृ.२१५–२१६।

२. अप्रामाण्यस्य तु ज्ञानकारणगतदोषादुत्पत्तिर्बाधाच्च ज्ञप्तिरिति परतस्त्वम्।

–विवरणप्रमेयसङ्ग्रह, अध्यासविचारप्रकरण, पृ.३५३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१५. विषयानन्दप्रकरण (३५ श्लोक)। यीमध्ये पछिल्ला ५ प्रकरण ब्रह्मानन्दप्रकरणका ५ अध्याय (उपप्रकरण) हुन्।

(१) तत्त्वविवेकप्रकरणमा संवित्को एकता, संवित्को आत्मत्व, जीव र ब्रह्मको ऐक्य, ईश्वरको स्वरूप, जीवको स्वरूप, पञ्चमहाभूतको सृष्टि, ज्ञानेन्द्रियको उत्पत्ति, अन्तःकरणको उत्पत्ति, कर्मेन्द्रियको उत्पत्ति, प्राणको उत्पत्ति, लिङ्गशरीरको स्वरूप, पञ्चीकरण, ब्रह्माण्डको उत्पत्ति, पञ्चकोशको (अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमय कोशहरूको) परिचय र विवेक, पञ्चकोशविवेकको फल, तत्त्वमसि-वाक्यको विवेचना, तत्त्वमसि-वाक्यको लक्ष्यार्थ, श्रवण-मनन-निदिध्यासनको स्वरूप, समाधिको स्वरूप र फल, परोक्ष र अपरोक्ष ब्रह्मज्ञानको फल इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(२) पञ्चभूतविवेकप्रकरणमा पञ्चमहाभूत, तिनका गुण, तिनका कार्य (पञ्च ज्ञानेन्द्रिय), ज्ञानेन्द्रियका कार्य, पञ्च कर्मेन्द्रिय र तिनका कार्य, मन र त्यसको कार्य, सत्त्व रज र तमोगुण तथा तिनका कार्य, इन्द्रियको भौतिकत्व, **'एकमेवाऽद्वितीयम्'** श्रुतिको युक्तिद्वारा प्रतिपादन, त्यस श्रुतिको अर्थमा शङ्का र त्यसको समाधान, भूत एवं भौतिक पदार्थबाट सत्तालाई हटाएपछि ती असत् हुने कुराको प्रतिपादन र अद्वैतताको सिद्धि इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(३) पञ्चकोशविवेकप्रकरणमा अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमय कोशको परिचय र तिनबाट आत्माको विवेक, **'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'** श्रुतिको युक्तिद्वारा प्रतिपादन इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(४) द्वैतविवेकप्रकरणमा ईश्वरबाट द्वैतको (सम्पूर्ण प्रपञ्चको) सृष्टि, जीवरूपले शरीरमा प्रवेश, जीवको बन्ध, जीवबाट सप्तान्न (मर्त्यान्न १= व्रीहि इत्यादि अन्न, देवान्न २= दर्श-पूर्णमास, पश्वन्न १=क्षीर, जीवान्न ३= मन, वाक्, प्राण [१+२+१+३=७]) सृष्टि, उक्त पदार्थको स्वरूपतः ईश्वरबाट र ज्ञानद्वारा र कर्मद्वारा जीवबाट सृष्टि, जीवको मानस द्वैतद्वारा बद्धता, मनोराज्यको त्यागद्वारा जीवन्मुक्ति इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(५) महावाक्यविवेकप्रकरणमा वेदका 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'अहं ब्रह्माऽस्मि', 'तत् त्वमसि' र 'अयमात्मा ब्रह्म' यी चार महावाक्यको प्रतिपादन गरिएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(६) चित्रदीपप्रकरणमा एउटै वस्त्र जसरी शुभ्र स्वच्छ 'धौत', अन्नलिप्त 'घट्टित', मसी इत्यादिले आकार कोरिएको 'लाञ्छित' र रङ्गद्वारा रङ्ग भोरिएको 'रञ्जित' भनिन्छ त्यसै गरी चैतन्य पनि शुद्ध चैतन्य 'चित्', मायायुक्त 'अन्तर्यामी', समष्टि-सूक्ष्मशरीर-संयुक्त 'सूत्रात्मा' र समष्टि-स्थूलशरीर-संयुक्त 'विराट्' भनिन्छ; वस्त्रमा रहेको चित्र जस्तै जीव पनि आभास मात्र हुन्, विद्या परोक्ष ज्ञान (अस्ति ब्रह्म भन्ने ज्ञान) र अपरोक्ष ज्ञान (अहं ब्रह्म भन्ने ज्ञान) हुन्छ, अपरोक्ष ज्ञानले जीवन्मुक्ति प्राप्त हुन्छ; विभिन्न सिद्धान्तीहरूका मतमा जीवको विवेचना (शरीर नै जीव हो, जीव देहभिन्न नै हो, प्राण जीव हो, मन जीव हो, क्षणिक विज्ञान नै जीव हो, शून्य जीव हो इत्यादि मतको वर्णन) र खण्डन; जीवको परिमाणको विवेचना र अणु र मध्यम भन्ने सिद्धान्तको खण्डन र विभुत्वको साधन, जीवको चिद्रूपत्व, मायाको अनिर्वचनीयत्व, ईश्वरको अन्तर्यामित्व इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(७) तृप्तिदीपप्रकरणमा 'आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत्' (बृ.उ.४।४।१२) यस श्रुतिको विवेचना, जीवन्मुक्तको तृप्तिका (आनन्दका) विषयमा विचार, अज्ञानद्वारा बन्धन र ज्ञानद्वारा मोक्ष, ब्रह्मज्ञानमा फलव्याप्तिको निषेध भए पनि वृत्तिव्याप्तिको अपेक्षा हुने, महावाक्यद्वारा अपरोक्ष ज्ञान भए पनि मनन-निदिध्यासनविना दृढ हुन नसक्ने; वैराग्य उत्पन्न गराउनका लागि स्थूल, सूक्ष्म र कारण तीनै शरीरको दोषप्रदर्शन इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(८) कूटस्थदीपप्रकरणमा जीव र ब्रह्मको ऐक्य प्रतिपादनका लागि त्वम्पदवाच्य जीवको स्वरूपको विवेचन, जीवको र कूटस्थको स्वरूप-प्रतिपादन, जीवको र ईश्वरको मायिक भेद इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(९) ध्यानदीपप्रकरणमा श्रवण-मनन-निदिध्यासनादिद्वारा ब्रह्मज्ञान गर्न नसक्नेहरूका लागि ब्रह्मको उपासनाको विधान, वेदान्तबाट परोक्ष रूपमा ब्रह्मको ज्ञान गरेर **'अहं ब्रह्माऽस्मि'** (म ब्रह्म हूँ) यस प्रकार उपासना, उक्त विषयमा विविध शङ्का र समाधान, उपासनाको शास्त्रसम्मतत्व, साधनामा लाग्ने व्यक्तिलाई कुनै प्रतिबन्धले गर्दा यस जन्ममा ब्रह्मज्ञान नभएमा पनि अर्को जन्ममा सहज रूपमा ज्ञान प्राप्त हुने, उपासनामा र ज्ञानमा भेद, निर्गुणब्रह्मोपासना गर्नेको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सङ्कल्पानुसार यसै लोकमा वा ब्रह्मलोकमा प्राप्त भएर मुक्ति इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(१०) नाटकदीपप्रकरणमा परमात्माबाट जगत्को सृष्टि र जीवरूपमा शरीरमा प्रवेश, जीवको र परमात्माको विचारपूर्वकको ज्ञानद्वारा बन्धको निवृत्ति, नाट्यशालाको उदाहरणद्वारा साक्षीको स्वरूप, स्वप्रकाश भएको हुनाले आत्मामा प्रमाणको अपेक्षा हुँदैन इत्यादि विषय प्रस्तुत गरिएका छन्।

(११) योगानन्दप्रकरणमा 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्', 'तरति शोकमात्मवित्', 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति', 'द्वितीयाद् वै भयं भवति', 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन' इत्यादि श्रुतिको विवेचना; आत्मज्ञानीको पुण्य र पापबाट निर्लेपता; **'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय', 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः'** इत्यादि श्रुतिको व्याख्या; छान्दोग्योपनिषद्मा प्रस्तुत नारदको शोकको विवेचना र शोकमुक्तिको उपाय; द्वैतमा दुःख, अद्वैतमा पनि सुख छैन कि भन्ने शङ्का र त्यसको समाधान, आत्माको स्वप्रकाशता, सुषुप्तिमा आनन्द छ तर दुःख छैन भन्ने कुराको अनेक श्रुति, युक्ति र अनुभवका आधारमा प्रतिपादन, माण्डूक्योपनिषद्को **'सुषुप्तिस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः'** भन्ने श्रुतिको विस्तृत रूपमा प्रतिपादन, जीवको देहमा तादात्म्याभिमानद्वारा जीव उदासीन, सुखी र दुःखी हुन्छ, मनको निग्रहरूप योगको गीता र श्रुति प्रमाणका आधारमा प्रतिपादन; योगद्वारा चित्तको शुद्धि र चित्त शुद्ध भएपछि ब्रह्मानन्दको प्राप्ति इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(१२) आत्मानन्दप्रकरणमा विवेकीका लागि योगद्वारा ब्रह्मानन्दको उपदेश गरेर (योगानन्दप्रकरणमा) अविवेकी जिज्ञासुका लागि आत्मानन्दशब्दवाच्य त्वम्पदार्थको विवेचनद्वारा ब्रह्मानन्दको अनुभव गराउनका लागि **'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति ......आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति'** इत्यादि श्रुतिको विवेचनका माध्यमबाट आत्माको सर्वप्रियत्वसाधन, पुत्रादि गौणात्माको र अन्नमयादि मिथ्यात्माको विवेचन तथा साक्षिरूप मुख्यात्माको प्रतिपादन, योगाभ्यासी र विवेकी (ज्ञानी) दुवैको फल (मोक्ष) (योगका माध्यमबाट ज्ञान प्राप्त हुने हुनाले) समान हुन्छ इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१३) अद्वैतानन्दप्रकरणमा योगानन्द र आत्मानन्दमा अभेद, आनन्दबाट (ब्रह्मबाट) जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लय हुने हुनाले आनन्द घटका प्रति माटो जस्तै उपादान कारण, उपादान विवर्तिरूप (रज्जुमा प्रतीत सर्पको उपादान रज्जु), परिणामिरूप (दहीको उपादान दुध) र आरम्भिरूप (कपडाको उपादान तन्तु) गरी तीन प्रकारको, त्यसमा परिणामिरूप र आरम्भिरूप उपादानता निरंशमा सम्भव छैन, त्यसैले निरंश आनन्दको (मायाशक्तिका माध्यमले) विवर्तरूप कार्य जगत्, एउटा माटो जान्नाले जसरी सबै माटोका विकार (घट, सुराही इत्यादि माटै हुन् भन्ने) जानिन्छ त्यसै गरी एउटा ब्रह्म जानेपछि सम्पूर्ण कार्यरूप जगत् ब्रह्मभिन्न छैन भन्ने जानिन्छ, सच्चिदानन्दरूप ब्रह्मबाट मायाशक्तिका सहयोगले आकाशादिको सृष्टि, जगत् नाम-रूपात्मक, तिनको अभावमा सच्चिदानन्दरूप ब्रह्म निर्जगत् हुने हुँदा अद्वैतानन्दरूप हुन्छ इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(१४) विद्यानन्दप्रकरणमा विद्यानन्दको स्वरूप, १. दुःखाभाव, २. कामनाको प्राप्ति, ३. कृतकृत्यता र ४. प्राप्तव्यको प्राप्ति गरी विद्यानन्दको चतुष्प्रकारता, ऐहिक र पारलौकिक गरी दुःखको द्विप्रकारता र जीवको वास्तविक स्वरूपको ज्ञान गरेपछि उक्त दुःखको अभाव, ज्ञानीमा दुःखको कारणरूप कर्मको अभावका विषयमा श्रुति र स्मृति प्रमाण इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

(१५) विषयानन्दप्रकरणमा विषयानन्द पनि ब्रह्मानन्दकै अंश भएकाले ब्रह्मज्ञानका लागि उपयोगी भएको कुरामा श्रुतिप्रमाणको उल्लेख; शान्त (सात्त्विक), घोर (राजस) र मूढ (तामस) तीन प्रकारका वृत्ति; घोर र मूढ वृत्तिमा मलिनता बढी हुने भएकाले ब्रह्मानन्दको प्रतिबिम्ब अस्पष्ट हुन्छ, शान्त वृत्तिमा भने थोरै मात्र मलिनता हुने हुनाले प्रतिबिम्ब स्पष्ट हुन्छ; अतः घोर र मूढ वृत्तिमा सुखको अनुभव हुँदैन, शान्त वृत्तिमा भने कहिले-काहिँ सुखको अतिशय पनि देखिन्छ; उक्त वृत्तिको उल्लेख ब्रह्मको ध्यानका लागि, घोर र मूढ वृत्तिमा ब्रह्मको ध्यान गर्दा दुःखलाई छोडेर सत् र चित्को मात्र ध्यान गर्नुपर्छ भने शान्त वृत्तिमा ध्यान गर्दा सत्, चित् र आनन्द तीनकै ध्यान गर्नुपर्छ; जसको निर्गुण ब्रह्मको ध्यानमा अधिकार हुँदैन उसको मिश्रब्रह्मको ध्यानमा अधिकार हुने हुनाले मिश्र-ब्रह्मकै ध्यान गर्नुपर्छ, ध्यानद्वारा चित्तको एकाग्रताको प्राप्ति हुन्छ र ब्रह्मविद्या स्थिर हुन्छ इत्यादि विषय प्रतिपादित छन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

११. विद्यारण्यमुनिको परिचय

प्रस्तुत पञ्चदशीका रचयिता विद्यारण्य हुन्। उनले विभिन्न विषयमा अनेक ग्रन्थको रचना गरेका छन्। वेदान्तका ग्रन्थमा विवरण-प्रमेयसङ्ग्रह, पञ्चदशी, अनुभूतिप्रकाश, जीवन्मुक्तिविवेक, बृहदारण्यकवार्त्तिकसार; मीमांसामा जैमिनीयन्यायमालाविस्तर, व्याकरणमा माधवीयधातुवृत्ति, धर्मशास्त्रमा कालमाधव र पराशरमाधव, विभिन्न दर्शनको परिचय दिने सर्वदर्शनसङ्ग्रह इत्यादि ग्रन्थ विशेष प्रसिद्ध छन्। त्यसमा माधवीयधातुवृत्ति भने माधवका भाइ सायणको रचना भएको बुझिन्छ[१]।

१३३५–३६ क्रैस्ताब्दमा दक्षिण भारतको कर्णाटक प्रदेशको तुङ्गभद्रा नदीका समीपमा विजयनगर नामक राज्यको स्थापना गरी वीरबुक्कलाई राजा बनाएर माधवाचार्य मुख्यमन्त्री पदमा रहेका थिए। त्यसैले उनको देश कर्णाटक नै हो भन्ने बुझिन्छ। उनको समयमा विजयनगर राज्य निकै बलियो र समृद्ध भएको थियो। उनले आफ्ना भाइ सायणका नेतृत्वमा अनेक विद्वान्हरूको मण्डलीलाई चारै वेदको व्याख्या गर्न लगाएका थिए। उनका पिताको नाम मायण थियो भने माताको नाम श्रीमती थियो, सायण र भोगनाथ दुइ भाइ थिए। भारद्वाज कुलमा जन्मेका उनी बौधायनसूत्रानुयायी कृष्णयजुर्वेदी थिए। उनले पराशरमाधवमा आफ्नो परिचय दिएका छन्—

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ॥
बोधायनं यस्य सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी।
भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वज्ञः स हि माधवः॥

माधवाचार्य नै सन्न्यासग्रहण गरेपछि विद्यारण्य नामले प्रसिद्ध भएका हुन्। वेदान्तका ग्रन्थ उनले सन्न्यासग्रहण गरेपछि रचना गरेको हुनाले विद्यारण्यका नाममा प्रसिद्ध छन् भने अन्य ग्रन्थ माधवाचार्यका नामले प्रसिद्ध छन्। उनी सन्न्यस्त भएपछि शृङ्गेरीमठका मठाधीश भएको कुरा इतिहासविद्हरू

---

१. तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा।
आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते॥—माधवीयधातुवृत्ति, मङ्गलाचरण, श्लो.१३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बताउँछन्। उनको जीवनकाल सय वर्षभन्दा बढी थियो भन्ने अनुसन्धाताहरूको भनाइ देखिन्छ।

भगवद्दत्तले भने 'वैदिक वाङ्मय का इतिहास' भन्ने ग्रन्थमा माधवाचार्य र विद्यारण्य अलग-अलग व्यक्ति हुन् भन्ने कुरा लेखेका छन् (पृ. ५७–५८)।

विद्यारण्यका गुरुका नाममा शङ्करानन्द, भारतीतीर्थ र विद्यातीर्थ देखिन्छन्। उनले वेदान्तका ग्रन्थ विवरणप्रमेयसङ्ग्रहमा र पञ्चदशीमा शङ्करानन्दको नाम लिएका छन्। अतः शङ्करानन्द उनका सन्न्यासदीक्षा दिने गुरु हुन् भन्ने अनुसन्धाताहरूको भनाइ छ। जैमिनीयन्यायमालामा उनले भारतीतीर्थको नाम लिएका छन्। विद्यातीर्थ भने भारतीतीर्थका पनि गुरु भएको कुरा भारतीतीर्थको वैयासकन्यायमालाको मङ्गलाचरणबाट बुझिन्छ। अतः विद्यातीर्थ विद्यारण्यका परमगुरु (गुरुका गुरु) हुन् भन्ने बुझिन्छ। विवरणप्रमेयसङ्ग्रहको अन्त्यमा आएको **"यद् विद्यातीर्थगुरवे शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्माद्। अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्यातीर्थपादयोः सेवा"** भन्ने वचनबाट विद्यातीर्थबाट पनि विद्यारण्यले विद्या-ग्रहण गरेको बुझिन्छ।

विद्यारण्य विवरणप्रस्थानपरम्पराका हुन् भन्ने कुरा उनको विवरणप्रमेय-सङ्ग्रहबाट स्पष्ट हुन्छ। पञ्चदशीमा पनि उनले विवरणप्रस्थानअनुसारको प्रतिबिम्बवादको उल्लेख गरेका छन्– **"मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः"** (पञ्चदशी १।१६)।

१२. प्रस्तुत व्याख्याको विशेषता

पंञ्चदशीको संस्कृत व्याख्यामा रामकृष्णव्याख्या विशेष प्रसिद्ध छ। यहाँ प्रस्तुत संस्कृत व्याख्यामा उक्त व्याख्याको विशेष सहयोग लिइएको छ। रामकृष्णव्याख्या संक्षिप्त भएकाले वेदान्तमा प्रवेश गर्न चाहनेहरूका लागि विषयहरू स्पष्ट नहुन सक्ने देखिन्छ। प्रस्तुत व्याख्यामा भने सरलार्थ छुट्टै दिएर व्याख्यामा यथासम्भव विषय स्पष्ट गर्ने प्रयास गरिएको छ। प्रस्तुत संस्कृत व्याख्यामा मूल श्लोकका सबै पदको अर्थ स्पष्ट गर्ने प्रयास गरिएको छ। पञ्चदशीका मूलमा प्रस्तुत विषयहरूको स्रोतका रूपमा रहेका उपनिषद्का वाक्यहरू यथासम्भव अन्वेषण गरी तत्तत् प्रसङ्गमा प्रस्तुत गरिएका छन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वसाधारण तथा छात्र-छात्राहरूका लागि पनि संस्कृत व्याख्या मात्र बुझ्न कठिन हुने हुँदा यहाँ नेपालीमा पनि व्याख्या गरी विषयहरू स्पष्टसँग बुझाउने प्रयास गरिएको छ। आवश्यक स्थलमा विशेष टिप्पणी पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यसबाट वेदान्तमा प्रवेश गर्न चाहने जिज्ञासुहरूका लागि विषयहरू बुझ्न सजिलो हुने अपेक्षा गरिएको छ।

यहाँ प्रस्तुत भूमिकामा संक्षिप्तै भए पनि प्राच्य दर्शनहरूको परिचय र वेदान्तदर्शनको विशेष परिचय दिइएको छ। यसबाट वेदान्तदर्शनका मूलभूत विषयहरू आकलन गर्न जिज्ञासुहरूलाई सरल होला भन्ने दृष्टि राखिएको छ। यस प्रकरणको अभ्यास गर्न चाहनेहरूको सुविधाका लागि मूलपाठलाई छुट्टै पनि दिइएको छ। यस प्रकरणका श्लोकार्धहरूको अकारादि अनुक्रमणिका परिशिष्टमा प्रस्तुत गरिएको छ।

यहाँ अनेक प्रकारका त्रुटिहरू रहन गएका होलान्। विद्वान्हरूबाट ती त्रुटिहरूको निराकरण गर्न निर्देश हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ। यस संस्करण-बाट पाठकवर्गमा वेदान्तविषयक जिज्ञासा जगाउन र शान्त गर्न पनि थोरै भए पनि सहयोग पुग्नेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ॥

वैदिक नववर्षारम्भदिन,
कलिसंवत् ५०७९
(२०७०।८।१८)

सुमोदवर्धन कौण्डिन्न्यायन
☎ ९८४३-०३५३९७, ९८०३४-३४२४६।
Email : sumodacharya@hotmail.com

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चदश्यास्तत्त्वविवेकप्रकरणमूलपाठः

नमः श्रीशङ्करानन्द-गुरुपादाम्बुजन्मने।
सविलास-महामोह-ग्राह-ग्रासैककर्मणे॥१॥

तत्पादाम्बुरुहद्वन्द्व-सेवा-निर्मलचेतसाम्।
सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेकोऽयं विधीयते॥२॥

शब्दस्पर्शादयो वेद्या वैचित्र्याज् जागरे पृथक्।
ततो विभक्ता तत्संविदैकरूप्यान् न भिद्यते॥३॥

तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यं तु न स्थिरं जागरे स्थिरम्।
तद्भेदोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भिद्यते॥४॥

सुप्तोत्थितस्य सौषुप्ततमोबोधो भवेत् स्मृतिः।
सा चाऽवबुद्धविषयाऽवबुद्धं तत् तदा तमः॥५॥

स बोधो विषयाद् भिन्नो न बोधात् स्वप्नबोधवत्।
एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित् तद्वद् दिनान्तरे॥६॥

मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा।
नोदेति नाऽस्तमेत्येका संविदेषा स्वयम्प्रभा॥७॥

इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः।
मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमाऽऽत्मनीक्ष्यते॥८॥

तत् प्रेमाऽऽत्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि।
अतस् तत् परमं तेन परमानन्दतात्मनः॥९॥

इत्थं सच्चित्परानन्द आत्मा युक्त्या तथाविधम्।
परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते॥१०॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभाने न परं प्रेम भाने न विषये स्पृहा।
अतो भानेऽप्यभाताऽसौ परमानन्दताऽऽत्मनः ॥११॥

अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्राध्ययनशब्दवत्।
भानेऽप्यभानं भानस्य प्रतिबन्धेन युज्यते ॥१२॥

प्रतिबन्धोऽस्तिभातीतिव्यवहारार्हवस्तुनि।
तं निरस्य विरुद्धस्य तस्योत्पादनमुच्यते ॥१३॥

तस्य हेतुः समानाभिहारः पुत्रध्वनिश्रुतौ।
इहाऽनादिरविद्यैव व्यामोहैकनिबन्धनम् ॥१४॥

चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता।
तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर् द्विविधा च सा ॥१५॥

सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते।
मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः ॥१६॥

अविद्यावशगस्त्वन्यस् तद्वैचित्र्यादनेकधा।
सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राऽभिमानवान् ॥१७॥

तमःप्रधानप्रकृतेस् तद्भोगायेश्वराज्ञया।
वियत्-पवन-तेजो-ऽम्बु-भुवो भूतानि जज्ञिरे ॥१८॥

सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद् धीन्द्रियपञ्चकम्।
श्रोत्र-त्वगक्षि-रसन-घ्राणाख्यमुपजायते ॥१९॥

तैरन्तःकरणं सर्वैर् वृत्तिभेदेन तद् द्विधा।
मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान् निश्चयात्मिका ॥२०॥

रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु।
वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥२१॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः ॥२२॥

बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर् मनसा धिया।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल् लिङ्गमुच्यते ॥२३॥

प्राज्ञस् तत्राऽभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते।
हिरण्यगर्भतामीशस् तयोर् व्यष्टिसमष्टिता ॥२४॥

समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्।
तदभावात् ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥२५॥

तद्भोगाय पुनर् भोग्यभोगायतनजन्मने।
पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् ॥२६॥

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतर-द्वितीयांशैर् योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥२७॥

तैरण्डस् तत्र भुवनं भोग्यभोगाश्रयोद्भवः।
हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत् ॥२८॥

तैजसा विश्वतां याता देव-तिर्यङ्-नरादयः।
ते पराग्दर्शिनः प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः ॥२९॥

कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च भुञ्जते।
नद्यां कीटा इवाऽऽवर्तादावर्तान्तरमाशु ते।
व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृतिम् ॥३०॥

सत्कर्मपरिपाकात् ते करुणानिधिनोद्धृताः।
प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति यथासुखम् ॥३१॥

उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात् तत्त्वदर्शिनः।
पञ्चकोशविवेकेन लभन्ते निर्वृतिं पराम् ॥३२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च ते।
कोशास्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥३३॥

स्यात् पञ्चीकृतभूतोत्थो देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञकः।
लिङ्गे तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह॥३४॥

सात्त्विकैर् धीन्द्रियैः साकं विमर्शात्मा मनोमयः।
तैरेव साकं विज्ञानमयो धीर्निश्चयात्मिका॥३५॥

कारणे सत्त्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः।
तत्तत्कोशैस्तु तादात्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत् ॥३६॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पञ्चकोशविवेकतः।
स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते॥३७॥

अभाने स्थूलदेहस्य स्वप्ने यद् भानमात्मनः।
सोऽन्वयो व्यतिरेकस् तद्भानेऽन्यानवभासनम् ॥३८॥

लिङ्गाभाने सुषुप्तौ स्यादात्मनो भानमन्वयः।
व्यतिरेकस्तु तद्भाने लिङ्गस्याऽभानमुच्यते॥३९॥

तद्विवेकाद् विविक्ताः स्युः कोशाः प्राणमनोधियः।
ते हि तत्र गुणावस्थाभेदमात्रात् पृथक्कृताः॥४०॥

सुषुप्त्यभाने भानं तु समाधावात्मनोऽन्वयः।
व्यतिरेकस्त्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनम् ॥४१॥

यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः।
शरीरत्रितयाद् धीरैः परं ब्रह्मैव जायते॥४२॥

परापरात्मनोरेवं युक्त्या सम्भावितैकता।
तत्त्वमस्यादिवाक्यैः सा भागत्यागेन लक्ष्यते॥४३॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जगतो यदुपादानं मायामादाय तामसीम्।
निमित्तं शुद्धसत्त्वां तामुच्यते ब्रह्म तद्गिरा ॥४४॥

यदा मलिनसत्त्वां तां कामकर्मादिदूषिताम्।
आदत्ते तत् परं ब्रह्म त्वम्पदेन तदोच्यते ॥४५॥

त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम्।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥४६॥

सोऽयमित्यादिवाक्येषु विरोधात् तदिदन्तयोः।
त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यते यथा ॥४७॥

माया-ऽविद्ये विहायैवमुपाधी पर-जीवयोः।
अखण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते ॥४८॥

सविकल्पस्य लक्ष्यत्वे लक्ष्यस्य स्यादवस्तुता।
निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं न दृष्टं न च सम्भवि ॥४९॥

विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत्।
आद्ये व्याहतिरन्यत्राऽनवस्थाऽऽत्माश्रयादयः ॥५०॥

इदं गुण-क्रिया-जाति-द्रव्य-सम्बन्धवस्तुषु।
समं तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितीष्यताम् ॥५१॥

विकल्प-तदभावाभ्यामसंस्पृष्टात्मवस्तुनि।
विकल्पितत्व-लक्ष्यत्व-सम्बन्धाद्यास्तु कल्पिताः ॥५२॥

इत्थं वाक्यैस् तदर्थानुसन्धानं श्रवणं भवेत्।
युक्त्या सम्भावितत्वानुसन्धानं मननं तु तत् ॥५३॥

ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत्।
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥५४॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्यातृ-ध्याने परित्यज्य क्रमाद् ध्येयैकगोचरम्।
निवातदीपवच् चित्तं समाधिरभिधीयते ॥५५॥

वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः।
स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥५६॥

वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात् प्रथमादपि।
अदृष्टाऽसकृदभ्याससंस्कारसचिवाद् भवेत् ॥५७॥

यथा दीपो निवातस्थ इत्यादिभिरनेकधा।
भगवानिममेवार्थमर्जुनाय न्यरूपयत् ॥५८॥

अनादाविह संसारे सञ्चिताः कर्मकोटयः।
अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥५९॥

धर्ममेघमिमं प्राहुः समाधिं योगवित्तमाः।
वर्षत्येष यतो धर्माऽमृतधाराः सहस्रशः ॥६०॥

अमुना वासनाजाले निःशेषं प्रविलापिते।
समूलोन्मूलिते पुण्य-पापाख्ये कर्मसञ्चये ॥६१॥

वाक्यमप्रतिबद्धं सत् प्राक् परोक्षाऽवभासिते।
करामलकवद् बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥६२॥

परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम्।
बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत् ॥६३॥

अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम्।
संसार-कारणाऽज्ञानतमसश् चण्डभास्करः ॥६४॥

इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिवन् मनः समाधाय।
विगलितसंसृतिबन्धः प्राप्नोति परं पदं नरो न चिरात् ॥६५॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ

पञ्चदश्यास्तत्त्वविवेकप्रकरणम्

१. मङ्गलपाठः

नमः श्रीशङ्करानन्द-गुरुपादाम्बुजन्मने।
सविलास-महामोह-ग्राह-ग्रासैककर्मणे॥१॥

सरलोऽर्थः— कार्यप्रपञ्चसहितमूलाज्ञाननाशकाय शङ्करानन्दाख्यगुरोः चरणकमलाय नमः॥१॥

व्याख्या— **गुरुं परमात्मरूपेण नमस्करोति ग्रन्थकारो विद्यारण्यमुनिः–** नम **इत्यादिना।** शं सुखं करोतीति **शङ्करः, शङ्करश्चासावानन्दश्चेति शङ्करानन्दः, परमात्मन आनन्दरूपत्वात् सकलजगदानन्दकरत्वाच्च शङ्करानन्द इति परमात्मनः कथनं युक्तम्,** "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्", **(तै.उ. ३।६)** "रसो वै सः, रसं ह्येवाऽयं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति... एष ह्येवाऽऽनन्दयाति" **(तै.उ. २।७) इत्यादिश्रुतेः। स एव गुरुः शङ्करानन्दगुरुः, श्रीसहितः शङ्करानन्दगुरुः** श्रीशङ्करानन्दगुरुः, **तस्य पादावेवा-** ऽम्बुजन्म **कमलमिति तस्मै** श्रीशङ्करानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने; **शङ्करानन्दगुरोः चरण-कमलाय नम इत्यर्थः। शङ्करानन्द इति गुरोर् लौकिकं नाम च गृहीतं ज्ञेयम्। कीदृशाय चरणकमलायेति विशिनष्टि–** सविलासेत्यादिना। विलासः **कार्यवर्गस्तेन सह वर्तत इति** सविलासः, **एवंविधो यो** महामोहः **मूलाऽज्ञानम्, स एव** ग्राहः **मकरः, ग्राहवत्स्ववशे कृत्वा दुःखं ददातीत्यज्ञानं ग्राहरूपेणोक्तम्,** तस्य ग्रासः **निगिलनम्, विनाशनमित्यर्थः, स** एवैकं **मुख्यं** कर्म **यस्य तस्मै** सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे, नमः **प्रणमामीत्यर्थः।**

अनेन मङ्गलश्लोकेन ग्रन्थकारेणाऽनुबन्धचतुष्टयमपि सूचितम्। शङ्करा-ऽऽनन्दपदद्वयसामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरेकत्वरूपो विषयः **सूचितः। सविलासे-त्यादिनाऽनर्थनिवृत्तिरूपं** प्रयोजनं **कथितम्। आनन्दपदेन च परमाऽऽनन्दाऽऽविर्भावरूपं** प्रयोजनं **सूचितम्। गुरौ श्रद्धाप्रदर्शनात् श्रद्धायुक्तत्वादिलक्षणयुक्तः साधनचतुष्टय-सम्पन्नोऽधिकारी सूचितः। अर्थाच्च विषय-ग्रन्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धो-ऽपि सूचित एव॥१॥**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली व्याख्या– पञ्चदशीकार विद्यारण्य मुनि आफ्ना विद्यागुरु शङ्करानन्दलाई नमस्कार गरेर ग्रन्थको मङ्गलाचरण गर्दछन्। **"गुरुरेव परं साक्षात् नास्ति तत्त्वं गुरोः परम्"** भन्ने भनाइअनुसार गुरु नै परब्रह्मस्वरूप हुने हुँदा ग्रन्थकारले गुरुलाई परब्रह्मकै रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। सुख दिनेलाई शङ्कर भनिन्छ। परब्रह्म आनन्दरूप भएको हुँदा सम्पूर्ण सुखको हेतु वा दाता पनि हो। त्यसैले शङ्करानन्द भनेको आनन्द दिने र आनन्दरूप ब्रह्म हो। त्यस्ता परब्रह्मरूप गुरुका चरणकमलमा प्रणाम छ। गुरुका चरणकमलको विशेषता बताउँदै ग्रन्थकार भन्छन्– सम्पूर्ण दुःखको कारण भएको बन्धरूपी मूल अज्ञानरूप अथवा मायारूप जुन ग्राह (गोही) छ, (ग्राहजस्तै आफ्ना वशमा आउनेलाई अत्यन्त दुःख दिने हुनाले अज्ञानलाई ग्राह भनिएको हो), त्यसको विनाश गर्नु नै जसको एकमात्र काम छ, त्यस्ता गुरुका पाउमा नमस्कार छ। अर्थात् गुरुबाट प्राप्त हुने ज्ञानले नै सम्पूर्ण अनर्थको (बन्धरूप प्रपञ्चको) हेतुभूत अज्ञानको नाश हुन्छ।

विशेष– यस मङ्गलश्लोकमा ग्रन्थकारले अनुबन्धचतुष्टय पनि सूचित गरेका छन्। शङ्करानन्द यस पदमा रहेका शङ्कर र आनन्द यी दुइ पदको सामानाधिकरण्यले जीव र ब्रह्मको ऐक्यरूप यस ग्रन्थको **विषय** सूचित भएको छ। त्यसै गरी अनर्थको हेतुभूत अज्ञानको विनाश गर्ने भनाइले अनर्थनिवृत्तिरूप **प्रयोजन**को उल्लेख भएको छ भने आनन्दपदले अपरिमित परमानन्दको आविर्भावरूप **प्रयोजन** पनि सूचित भएको छ। साधनचतुष्टयसम्पन्न वेदान्तविद्याका अधिकारीमा हुनुपर्ने **"गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा"** भनेर परिभाषित श्रद्धाको अभिव्यक्तिले त्यस्तो **अधिकारी** पनि सूचित भएको छ। अर्थतः (श्लोकार्थबाटै) विषय र ग्रन्थको प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव **सम्बन्ध** पनि सूचित भएको छ॥१॥

२. ग्रन्थारम्भप्रयोजनम्

तत्पादाम्बुरुहद्वन्द्व-सेवा-निर्मलचेतसाम्।
सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेकोऽयं विधीयते॥२॥

सरलोऽर्थः– गुरुसेवया येषां चेतो निर्मलं जातमस्ति तेषां सुखपूर्वकं ज्ञानस्योत्पादनाय अस्मिन् ग्रन्थे जीवस्य यथार्थरूपस्य विवेकः क्रियते, तदर्थमयं तत्त्वविवेकग्रन्थः प्रणीयते॥२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या— **ग्रन्थस्याऽवान्तरं प्रयोजनं कथयन् ग्रन्थारम्भं प्रदर्शयति ग्रन्थकारः–** तत्पादेत्यादिना। तस्य **गुरोः** पादौ **एवाऽम्बुरुहे कमले तयोर्द्वन्द्वं तस्य** सेवया **परिचर्या-दिना** निर्मलं **रागादिदोषरहितं** चेतो**ऽन्तःकरणं येषां ते तेषां** तत्पादाम्बुरुहद्वन्द्व-सेवानिर्मलचेतसाम्। **गुरुसेवां विना आत्मज्ञानं न भवतीति श्रुतिसिद्धान्तो वर्तते। तथा** हि– "एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै स होवाच" **(छा.उ. ८।११।३),** "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाऽभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" **(मुण्ड. १।२।१२) इत्यादयः श्रुतयो गुरुसेवाया आवश्यकत्वं सूचयन्ति।** सुखेन **अनायासेन** बोधाय **तत्त्वज्ञानोत्पादनायेति** सुखबोधाय। अयं **वक्ष्यमाणप्रकारकः,** तत्त्वस्य **जीवस्य यथार्थरूपस्य,** विवेकः **आरोपितादपारमार्थिकरूपाद् विवेचनम्,** विधीयते **क्रियते॥२॥**

नेपाली व्याख्या— ग्रन्थकार ग्रन्थको अर्को प्रयोजन बताउँदै ग्रन्थको आरम्भ देखाउँछन्— त्यस्ता अर्थात् प्रथम श्लोकमा बताइएका गुरुको चरणकमलको सेवा-द्वारा जसको अन्तःकरण शुद्ध निर्मल भएको छ, त्यस्ता अधिकारी व्यक्तिका लागि सजिलोसँग तत्त्वज्ञान गराउनका लागि जीवको आरोपित अपारमार्थिक रूपबाट पारमार्थिक यथार्थ रूपलाई छुट्ट्याएर देखाउने काम गरिन्छ।

विशेष— गुरुको सेवाविना अन्तःकरणको शुद्धि नहुने र आत्मज्ञान हुन नसक्ने हुनाले शास्त्रले गुरुसेवालाई ज्ञानप्राप्तिका लागि महत्त्वपूर्ण र अत्यावश्यक कुरा मानेको छ। छान्दोग्योपनिषद्को आठौँ अध्यायको सातौँ खण्डदेखि बाह्रौँ खण्डसम्ममा इन्द्र र विरोचनको आख्यायिकाद्वारा आत्मज्ञान उपदेश गर्ने प्रसङ्गमा इन्द्र प्रजापतिकहाँ १०१ वर्षसम्म ब्रह्मचर्यमा रहेर आत्मज्ञान प्राप्त गरेको कुरा उल्लिखित छ। अन्यत्र पनि उपनिषद्मा धेरै ठाउँमा गुरुसेवाको उल्लेख गरिएको पाइन्छ। अतः यस श्लोकमा उल्लिखित गुरुसेवाको फल श्रुतिशास्त्रसम्मत छ॥२॥

३. जाग्रद्दशाया निदर्शनेन संविदो एकरूपत्वस्य प्रतिपादनम्

शब्दस्पर्शादयो वेद्या वैचित्र्याज् जागरे पृथक्।
ततो विभक्ता तत्संविदैकरूप्यान् न भिद्यते॥३॥

सरलोऽर्थः— जाग्रद्दशायां परस्परं विलक्षणत्वाद् शब्द-स्पर्शादयो विषया भिद्यन्ते; किन्तु तेभ्यो विषयेभ्यो भिन्ना तेषां संवित् (ज्ञानम्) शब्दसंवित्-स्पर्शसंविदादिषु संविदंशे एकरूपत्वात् परस्परं न भिद्यते॥३॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या– **जीवब्रह्मणोरैक्यसिद्ध्यर्थं जीवस्य सत्यज्ञानत्वादिकं दर्शयितुं प्रथमं ज्ञानाऽभेदप्रतिपादनमुखेन तस्य नित्यत्वं साधयितुं जाग्रद्दशायां ज्ञानस्याऽभेदं दर्शयति–** शब्दस्पर्शादय **इत्यादिना।** जागरे **जाग्रद्दशायाम्, जाग्रद्दशा नामेन्द्रियजन्य-ज्ञानोत्पत्त्यवस्था।** शब्दस्पर्शादयः **शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धरूपा आकाश-वायु-तेजो-जल-पृथिवीगुणत्वेन प्रसिद्धाः,** वेद्याः **संविद्विषयभूताः पदार्थाः,** वैचित्र्यात् **परस्परं विलक्षणत्वात्,** पृथक् **परस्परं भिद्यन्ते।** ततस्तेभ्यः **शब्दस्पर्शादिभ्यो विषयेभ्यः,** विभक्ता **विवेचिता पृथग्भूता,** तेषां **शब्दादीनां** संविज् **ज्ञानमिति** तत्संवित्, ऐकरूप्यात् **शब्दसंवित् स्पर्शसंविद् रूपसंविद् इत्यादिषु संवित्-संविदित्येकाकारेणाऽवभासमान-त्वात्,** न भिद्यते **भिन्ना न भवति ॥३॥**

नेपाली व्याख्या– ग्रन्थकार जीव र ब्रह्मको ऐक्य प्रतिपादन गर्नका लागि जीवमा पनि सत्यत्व, ज्ञानत्व इत्यादि छ भन्ने सिद्ध गर्न सर्वप्रथम ज्ञानमा अभेद देखाएर त्यसको नित्यता प्रमाणित गर्नका लागि जाग्रदवस्थामा ज्ञानको अभेद देखाउँछन्– जाग्रदवस्थामा (इन्द्रियद्वारा ज्ञान गर्ने अवस्थालाई जाग्रद् अवस्था भनिन्छ) वेद्य अर्थात् ज्ञानको विषय भएका आकाश, वायु, तेज, जल र पृथ्वीका गुण क्रमशः शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध परस्परमा विलक्षण भएकाले भिन्न रूपमा भासित हुन्छन्। तर शब्दज्ञान, स्पर्शज्ञान, रूपज्ञान इत्यादि अनुभवमा ती वेद्य शब्दादि पदार्थभन्दा भिन्न भएको तिनको ज्ञानरूप संवित् सबैमा ज्ञान-ज्ञान भनेर ज्ञानांशमा एकै रूपको हुन्छ, भिन्न-भिन्न हुँदैन ॥३॥

४. स्वप्नावस्थाया निदर्शनेन संविदो एकरूपत्वस्य प्रतिपादनम्

तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यं तु न स्थिरं जागरे स्थिरम्।
तद्भेदोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भिद्यते ॥४॥

सरलोऽर्थः– जागरे इव स्वप्नेऽपि विषया एव भिन्नाः, न तु तेषां संवित्। जागरे विषयाः स्थायिनो भवन्ति, स्वप्ने त्वस्थायिनः। एष एव जागर-स्वप्नयोर्भेदः। जागर-स्वप्नयोः संवित् तु न भिद्यते, संवितत्वेन एकरूपत्वात् ॥४॥

व्याख्या– **तृतीयश्लोकोक्तं संविदैक्यसिद्धान्तं स्वप्नावस्थायामप्यतिदिशति–** तथेत्यादिना। **यथा जागरे वैचित्र्याद् विषयाणां भेदः, ऐकरूप्यात् संविदोऽभेदश्च भवति** तथा **तेनैव प्रकारेण,** स्वप्ने **स्वप्नावस्थायामपि** वेद्य**भूता विषया एव भिन्ना नतु तेषां संविद भिन्नेत्यर्थः। स्वप्नावस्था नाम इन्द्रियाऽजन्यविषयगोचराऽपरोक्षाऽन्तःकरणवृत्त्यवस्था।**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जागर-स्वप्नयोर्भेदं दर्शयितुमाह– अत्र वेद्यमित्यादि। अत्र स्वप्ने वेद्यं दृश्यमानं ज्ञेयं वस्तु, न स्थिरं न स्थायि, क्षणिकत्वात् प्रातिभासिकरूपत्वाच्च। जागरे तु जाग्रदवस्थायां तु वेद्यं वस्तु स्थिरं स्थायि व्यावहारिकत्वात् कालान्तरपर्यन्तं दृश्यमानत्वाच्च। अतः तस्मात् कारणात्, तयोः जागर-स्वप्नयोः भेदः वैलक्षण्यमिति तद्भेदः, जागरे विषयाः स्थिराः स्वप्ने त्वस्थिरा इति तयोर्भेदोऽस्तीत्यर्थः। किन्तु तयोः जागर-स्वप्नयोः संवित् ज्ञानम् एकरूपा जागरसंवित्-स्वप्नसंविदिति संवित्त्वेनैकप्रकारा सती, न भिद्यते भिन्ना न भवति। जागरे स्वप्ने च विद्यमाना संवित् संवित्त्वेनाऽभिन्नैवेत्यर्थः ॥४॥

नेपाली व्याख्या– ग्रन्थकार जाग्रदवस्थामा देखाइएको (श्लो.३) ज्ञान-ऐक्य-सिद्धान्तलाई स्वप्नावस्थामा पनि देखाउँछन्– जसरी जाग्रदवस्थामा विषयहरू भिन्न-भिन्न हुन्छन् तर त्यसको ज्ञानांश भिन्न-भिन्न हुँदैन एकै प्रकारको हुन्छ, त्यसै गरी स्वप्नमा पनि ज्ञेय विषय मात्र भिन्न-भिन्न हुन्छन् त्यसको ज्ञानांश भिन्न-भिन्न हुँदैन। त्यसो भए जाग्रद् र स्वप्नमा के भेद हुन्छ त भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ भनेर ग्रन्थकार जाग्रद् र स्वप्नको भेद देखाउँछन्– स्वप्नावस्थाका विषयहरू प्रातिभासिक हुने हुँदा स्थिर हुँदैनन्, क्षणिक हुन्छन् भने जाग्रदवस्थामा विषयहरू व्यावहारिक हुने हुँदा कालान्तरसम्म पनि स्थिर रहन्छन्। त्यसकारण स्वप्न र जाग्रद्मा भेद छ, तर ती दुवै अवस्थामा हुने ज्ञानांश भने एकैरूपको हुने हुँदा भिन्न हुँदैन ॥४॥

५. सुषुप्तावस्थाया निदर्शनेन संविदो एकरूपत्वस्य प्रतिपादनम्

सुप्तोत्थितस्य सौषुप्ततमोबोधो भवेत् स्मृतिः।
सा चाऽवबुद्धविषयाऽवबुद्धं तत् तदा तमः ॥५॥

सरलोऽर्थः– सुषुप्तावस्थां प्राप्योत्थितस्य (जागरितस्य) सुषुप्तिकालिकस्याऽज्ञानस्य स्मरणात्मकं ज्ञानं भवति, तच्च ज्ञानम् अनुभूतस्यैवाऽज्ञानस्य भवितुमर्हति, अतः सुषुप्तिकालिकमप्यज्ञानमनुभूतमेव ॥५॥

व्याख्या– एवं जागर-स्वप्नयोः ज्ञानस्यैक्यं प्रदर्श्य सुषुप्तिकालिकस्याऽपि ज्ञानस्यैक्यं साधयितुं प्रथमं सुषुप्तौ ज्ञानस्य सत्तामेव प्रदर्शयति– सुप्तोत्थितस्येत्यादिना। सुप्तं सुषुप्तिः तस्मादुत्थितो जाग्रदवस्थां प्राप्तः, तस्य सुप्तोत्थितस्य। सुषुप्तिश्च स्वप्न-जागरभिन्नाऽविद्यागोचराऽविद्यावृत्त्यवस्था, "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम्" (माण्डूक्य. ५) इत्यादिश्रुतिव्याख्याता च। सुषुप्ते भवं सौषुप्तं तस्य सौषुप्तस्य सुषुप्तिकालिकस्य, तमसोऽज्ञानस्य, बोधो ज्ञान-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मिति सौषुप्ततमोबोधः, 'न किञ्चिदवेदिषम्' इति रूपा, स्मृतिः स्मरणमेव, भवेत् स्यात्, न तु सुषुप्तावज्ञानाऽनुभवः, अनुभवकारणस्येन्द्रियादेरभावात्। सा स्मृतिश्च, अवबुद्धोऽनुभूतो विषयो ज्ञेयपदार्थो यस्याः साऽवबुद्धविषया, अनुभूतवस्तुन एव स्मृतिर्भवतीति साऽपि स्मृतिरनुभूतविषया एव भवितुमर्हतीत्यर्थः। तस्मात् कारणात् तदा सुषुप्तौ, तत् तमः सौषुप्तमज्ञानम्, अवबुद्धम् अनुभूतमेव॥५॥

नेपाली व्याख्या– तेस्रो र चौथो श्लोकले जाग्रदवस्थाको र स्वप्नावस्थाको ज्ञानको ऐक्य बताएपछि अब सुषुप्ति अवस्थाको ज्ञानको पनि ऐक्य देखाउनका लागि पैला सुषुप्ति अवस्थाको ज्ञान सिद्ध गर्न ग्रन्थकार प्रमाण प्रस्तुत गर्छन्– सुषुप्ति अवस्थामा (सुषुप्ति भनेको गाढ निद्रा हो, जुन अवस्थामा कुनै कामना हुँदैन र सपना पनि देखिँदैन) प्राप्त भएर उठेको व्यक्तिलाई जाग्रदवस्थामा सुषुप्ति अवस्थाको 'मैले केही पनि थाहा पाइन, आनन्दसित सुतें' भन्ने रूपको अज्ञान-बोधको स्मृति हुन्छ, त्यो स्मृति अनुभूत विषयको नै हो, किनभने स्मृति भनेकै अनुभूत विषयको हुन्छ, अनुभव नगरिएको विषयको स्मृति हुन सक्तैन। त्यसैले जाग्रदवस्थामा स्मृतिको विषय भएको सुषुप्तावस्थाको अज्ञानबोध सुषुप्तावस्थामा अनुभव रूपमा रहेकै हुनुपर्दछ॥५॥

६. संविदः सदैकत्वम्

स बोधो विषयाद् भिन्नो न बोधात् स्वप्नबोधवत्।
एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित् तद्वद् दिनान्तरे॥६॥

सरलोऽर्थः– सुषुप्तिकालिकस्याऽज्ञानस्याऽनुभवः स्वविषयादज्ञानादेव भिन्नः, किन्तु यथा स्वप्नज्ञानं जाग्रदादिज्ञानान् न भिन्नं तथैव सौषुप्तज्ञानमपि ज्ञानान्तरान् न भिन्नम्। उक्तप्रकारेणैकदिनवर्तिषु जागर-स्वप्न-सुषुप्तिषु त्रिष्वेव स्थानेषु ज्ञानं यथा एकप्रकारकं वर्तते, तेनैव प्रकारेणाऽन्येष्वपि दिनेषु ज्ञानमेकप्रकारकमेव भवति॥६॥

व्याख्या– **उक्तस्याऽनुभवरूपस्य ज्ञानस्य विषयाद् भिन्नत्वं ज्ञानान्तरा-दभिन्नत्वं च प्रदर्शयितुमाह–** स बोध इत्यादि। स **उक्तः**, बोधः **सौषुप्ताऽज्ञानाऽनुभवः**, विषयाद् **अज्ञानात्**, भिन्नो **विलक्षणोऽस्ति। यथा घटज्ञानं स्वविषयाद् घटाद् भिन्नं भवति तथैवोक्तः सौषुप्ताऽज्ञानाऽनुभवोऽपि स्वस्य विषयादज्ञानाद् भिन्न एव भवतीत्यर्थः।** किन्तु बोधाद् **ज्ञानान्तरात्**, न भिन्नो **नास्तीत्यर्थः**, स्वप्नबोधवद् **यथा जाग्रद्बोधात् स्वप्नबोधो न भिद्यते तथैव सौषुप्तबोधोऽपि बोधान्तरान्न भिद्यते**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यभिप्रायः। एवमुक्तप्रकारेण, स्थानत्रयेऽपि एकदिनवर्तिषु जागर-स्वप्न-सुषुप्तिषु, संवित् ज्ञानम्, एका एकप्रकाराऽभिन्ना भवति, तद्वत् तेनैव प्रकारेण दिनान्तरे अन्य-दिनेष्वपि संविदेकैव भवतीत्यर्थः। एकस्मिन् दिनेऽनुभूयमानायाः संविदो दिनान्तरे-ऽनुभूयमाना संविदप्यभिन्ना एव, एकैवेति बोध्येति भावः॥६॥

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा बताइएको सुषुप्ति अवस्थाको ज्ञानको अन्य ज्ञानसित अभेद प्रतिपादन गर्न ग्रन्थकार भन्छन्– (जसरी घटज्ञान आफ्नो विषय घटभन्दा भिन्न हुन्छ त्यसरी नै) त्यो सुषुप्ति अवस्थाको ज्ञान आफ्नो विषय अज्ञानभन्दा भिन्न हुन्छ, किन्तु अन्य जाग्रत्काल एवम् स्वप्नकालको ज्ञानभन्दा भिन्न हुँदैन। अर्थात् जाग्रदवस्थाको ज्ञानबाट स्वप्नावस्थाको ज्ञान ज्ञानांशमा अभिन्न भएजस्तै सुषुप्ति अवस्थाको ज्ञान पनि ती ज्ञानभन्दा ज्ञानांशमा भिन्न हुँदैन। किनभने सुषुप्ति अवस्थाको ज्ञान पनि जाग्रदवस्था र स्वप्नावस्थाको ज्ञानजस्तै ज्ञान भएको हुँदा ज्ञानका रूपमा अभिन्न नै हुन्छ। उक्त प्रकारले एक दिनमा हुने जाग्रत् स्वप्न र सुषुप्ति तीनै स्थानका ज्ञान ज्ञानांशमा अभिन्न भएजस्तै अन्य दिनमा हुने ज्ञान पनि ज्ञानांशमा अभिन्न नै हुन्छ॥६॥

मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा।
नोदेति नाऽस्तमेत्येका संविदेषा स्वयम्प्रभा॥७॥

सरलोऽर्थः– उक्ता संवित् (ज्ञानम्) गतेष्वागामिषु च मासेषु, वर्षेषु, युगेष्वपि एका, उत्पत्तिविनाशरहिता, स्वयम्प्रकाशा च सती नोत्पद्यते न विनश्यति च॥७॥

व्याख्या– **पूर्वश्लोकोक्तं ज्ञानैकत्वमेव स्पष्टीकरोति–** मासाब्देत्यादिना। अनेकधाऽनेकप्रकारेण, **गतेषु व्यतीतेषु,** आगम्येषु **आगामिषु चेति** गतागम्येषु; मासास् **तपस्तपस्यादयो माघ-फाल्गुनादयो वा,** अब्दाः **संवत्सरादयः,** युगाः **पञ्चवर्षात्मका वैष्णवादयः सत्य-त्रेतादयो वा,** कल्पाः **श्वेतवाराहादयः, चेति तेषु** मासाब्दयुगकल्पेषु; एकाऽ**भिन्ना, संविद् ज्ञानम्,** अनेकधा **नानारूपा,** नोदेति **नोत्पद्यते,** नास्तमेति **न विनश्यति च, संविद्रूपेणैकरूपैवेति, अत एकत्वादुत्पत्तिविनाशरहिता संविदित्यर्थः। अर्थात् संविदैक्यात् संविदुत्पत्तिविनाशसाक्षिणोऽभावान् नोदेति नास्तमेति चेति भावः। तर्हि संविदो ज्ञातुरभावात् संवित्सिद्धिरपि न स्यादित्यत आह–** एषा स्वयम्प्रभेति। एषा **उक्ता संवित्,** स्वयम्प्रभा **स्वयम्प्रकाशा भवति, अर्थात् संविद् अवेद्यत्वे सति अपरोक्ष-व्यवहारयोग्यत्वेन लक्षणेन युता स्वप्रकाशा वर्तते। अतः संवित्सिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः।**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संविदः स्वप्रकाशत्वं च स्ववेद्यत्वे कर्मकर्तृभावविरोधात्, परवेद्यत्वे चाऽनवस्था-प्रसङ्गाच्च सिध्यति। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"(कठ. २।२।१५, मुण्ड. २।२।१०) इत्यादिश्रुतिभिश्चाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वं बोधितमस्त्येव। आत्मनः संविद्रूपत्वं (ज्ञानरूपत्वं) च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै.उ. २।१) इत्यादयः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति ॥७॥

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा बताइएको ज्ञानको ऐक्य नै स्पष्ट पार्न ग्रन्थकार भन्छन्– अनेक प्रकारले बितेका र पछि आउने पनि महिना, वर्ष, युग तथा कल्पहरूमा पनि एउटै अभिन्न रूपमा रहने ज्ञान उत्पन्न पनि हुँदैन र विनष्ट पनि हुँदैन। घटज्ञान पटज्ञान इत्यादिको उत्पत्ति विनाश भएको भान भए पनि ज्ञानांशमा सबै ज्ञान एउटै भएकाले ज्ञानांशमा उत्पत्ति-विनाश हुँदैन। अर्थात् ज्ञान एउटै हुने हुँदा ज्ञानको उत्पत्ति र विनाश भएको थाहा पाउने अर्को ज्ञान नभएकाले ज्ञानको उत्पत्ति र विनाश सिद्ध हुँदैन। त्यसो भए ज्ञान थाहा पाउने अर्को ज्ञान नहुँदा ज्ञानको सिद्धि नै नहोला भन्ने शङ्का निवारण गर्न ग्रन्थकार भन्छन्– यो ज्ञान स्वयम्प्रकाश अर्थात् आफैँ प्रकाशित हुने हुँदा यसको सिद्धिका लागि अर्को ज्ञान चाहिँदैन। अर्को ज्ञानले प्रकाशित हुने मान्दा त त्यो प्रकाशक ज्ञानको पनि अर्को प्रकाशक, त्यसको पनि अर्को प्रकाशक मान्नु पर्ने अवस्था आउँछ र अनवस्था हुन्छ। त्यसैले ज्ञानलाई स्वप्रकाश मान्नु पर्ने हुन्छ। श्रुति तथा स्मृतिमा पनि आत्मालाई ज्ञानरूप र स्वप्रकाश भनिएको छ॥७॥

७. संविद आत्मत्वम्

इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः।
मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमाऽऽत्मनीक्ष्यते ॥८॥

सरलोऽर्थः– उक्ता संवित् (ज्ञानम्) एव आत्मा (प्रत्यगात्मा) वर्तते; स च निरतिशयानन्दरूपोऽस्ति, यतो हि निरतिशयस्य प्रेम्णो विषयत्वादात्मा परानन्दोऽस्ति। मम कदाप्यसत्त्वं न भवतु सदैव मम सत्त्वं भवत्विति रूपेणाऽऽत्मनि निरतिशयं प्रेम दृश्यते॥८॥

व्याख्या– संविद एकत्वं नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं च प्रतिपाद्य तस्या आत्मत्वं साधयति– इयमात्मेत्यादिना। इयं संवित्, आत्मा जीवात्मा अस्ति। नित्यत्व-स्वप्रकाशत्वसाधनेन संविद आत्मत्वसिद्धिरिति भावः। नित्यत्व-संविद्रूपत्वसाधनेन

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्य सत्यत्वमपि साधितं भवति, सत्यत्वस्य नित्यत्वरूपत्वात्। सत्यत्व-संविद्रूपत्व-नित्यत्वप्रतिपादनेन संविदो जीवाभिन्नब्रह्मत्वं च प्रतिपादितं भवति। देशकालाऽव्यवच्छिन्नज्ञानात्मकं हि ब्रह्म, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै.उ. २।१) इत्यादिश्रुतेः, आत्म-ब्रह्मणोरैक्याच्च। स चाऽऽत्मा परश्चाऽसावानन्दश्चेति परानन्दः निरतिशयसुख-स्वरूपः, आत्मन आनन्दरूपत्वेनाऽनुभूयमानत्वात्, "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै.उ. ३।६), "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृ.उ. ३।९।३४) इत्यादिश्रुतेश्च। आत्मन आनन्दरूपत्व-मुपपादयन्नाह– परप्रेमास्पदमित्यादि। यतो यस्मात् कारणात्, परस्य निरतिशयस्य, प्रेम्णः स्नेहस्य, आस्पदं विषय इति परप्रेमास्पदम्, तस्मात् कारणादात्मा परानन्द इत्यर्थः। परप्रेमास्पदत्वप्रदर्शनायाऽऽह– मा न भूवमित्यादि। मा न भूवम् अहमविद्य-मानो न भूयासम्, मम कदाप्यसत्त्वं मा भूत्, किन्तु भूयासं सदा मम सत्त्वं स्यात्, इति हि एवम्प्रकारकमेव, आत्मनि स्वात्मनि, प्रेम स्नेहः, ईक्ष्यते दृश्यतेऽनुभूयते। सर्वे हि आत्मनोऽस्तित्वं सदा स्यात्, कदाऽप्यसत्त्वं न स्यादितीच्छन्ति। सा चेच्छा आत्मनः परप्रेमास्पदत्वं प्रदर्शयतीत्यर्थः ॥८॥

नेपाली व्याख्या– ज्ञानको एकत्व, नित्यत्व र स्वप्रकाशत्व सिद्ध गरेपछि त्यो ज्ञान नै आत्मा हो भन्ने सिद्ध गर्न ग्रन्थकार भन्छन्– यो (तेस्रो श्लोकदेखि सातौँ श्लोकसम्ममा प्रतिपादन गरिएको) संविद् आत्मा हो, अर्थात् उक्त संविद् नित्य, सत्य र ज्ञानरूप पनि सिद्ध भएको हुँदा आत्मरूप हो। किनभने आत्मा भनेको जीवात्माभन्दा अभिन्न परमात्मा हो र परमात्मा भनेको नित्यत्व, सत्यत्व, ज्ञानत्व एकत्र समाहित भएको तत्त्व नै हो। यो आत्मा निरतिशय (सबैभन्दा बढी) आनन्दरूप छ। आत्मा निरतिशय प्रेमको विषय भएको हुनाले आत्मा निरतिशय आनन्दरूप सिद्ध हुन्छ। आत्मा निरतिशय प्रेमको विषय छ भन्ने कुरा चाहिँ सबैले आफ्नो अस्तित्व सँधै रहोस्, अस्तित्वको अभाव कहिल्यै नहोस् भन्ने चाहनुले नै सिद्ध हुन्छ ॥८॥

तत् प्रेमाऽऽत्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि।
अतस् तत् परमं तेन परमानन्दतात्मनः ॥९॥

सरलोऽर्थः– तत् प्रेमाऽन्यत्र पुत्त्र-कलत्रादिषु दृश्यमानमप्यात्मार्थमेव वर्तते, किन्त्वात्मनि दृश्यमानं प्रेम तु नाऽन्यार्थम्, किन्त्वात्मार्थमेव। अत आत्मन्यनुभूय-मानं प्रेम निरतिशयं वर्तते, तेन आत्मनो निरतिशयानन्दरूपत्वं च सिद्ध्यति ॥९॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या— **आत्मनि प्रेम्णः सिद्धावपि तस्य परप्रेमत्वे प्रमाणं नास्तीति शङ्कां निवारयितुमाह**— तत् प्रेमात्मार्थमित्यादि। अन्यत्र **स्वात्मातिरिक्तेषु पुत्र-कलत्रादिषु यत्** प्रेम **स्नेहो दृश्यते तत् प्रेम स्वात्मार्थमेव,** "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति .... आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" **(बृ.उ. २।४।५) इत्यादिका श्रुतिश्चाऽऽत्मार्थमेव सर्वस्य प्रियत्वं ब्रवीति।** एवमेतेनैव **प्रकारेण यद्** आत्मनि **स्वात्मनि प्रेम जायते, तद्** अन्यार्थं **परस्य कृते, न नैव भवति, आत्मनि जायमानं प्रेम आत्मार्थमेव भवतीत्यर्थः।** अतो **निरुपाधिकत्वात्,** तद् **आत्मन्यनुभूयमानं प्रेम,** परमं **निरतिशयमस्तीति स्पष्टं भवति।** तेन **निरतिशयप्रेमास्पदत्वसाधनेन,** आत्मनः **स्वात्मनः,** परमानन्दता **निरतिशयानन्दरूपत्वं स्पष्टमित्यर्थः ॥९॥**

नेपाली व्याख्या— आत्मा प्रेमको विषय छ भन्ने सिद्ध भए पनि त्यो परम-प्रेमको विषय छ भन्ने कुरामा प्रमाण छैन भन्ने शङ्काको निवारण गर्न ग्रन्थकार भन्छन्– मनुष्यको पुत्र पत्नी इत्यादिमा जुन प्रेम हुन्छ त्यो प्रेम आफ्नै निमित्त हुन्छ, अर्थात् स्वार्थकै निमित्त तिनीहरूमा प्रेम भएको हुन्छ। श्रुतिले पनि 'आफ्नै निमित्त सबै प्रिय हुन्छन्' भनेको छ। त्यसैले सबैमा हुने प्रेम आफ्नै निमित्त हो भन्ने सिद्ध हुन्छ। त्यसै गरी आफैँमा जुन प्रेम हुन्छ त्यो भने अरुका लागि नभै आफ्नै निमित्त हो। अर्थात् सबैलाई जुन आफू प्रिय लाग्छ त्यो आफ्नै लागि हो। त्यसकारण त्यो आफैँमा गरिने प्रेम निरतिशय हो। त्यसबाट आत्माको परमानन्द-रूपता स्पष्ट हुन्छ ॥९॥

८. जीव-ब्रह्मणोः सदृशत्वं तयोः श्रुत्युक्तमैक्यं च

इत्थं सच्चित्परानन्द आत्मा युक्त्या तथाविधम्।
परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते ॥१०॥

सरलोऽर्थः— एतेन प्रकारेणाऽऽत्मा (जीवात्मा) युक्त्या सच्चिदानन्दरूपः प्रदर्शितः, ब्रह्म च सच्चिदानन्दरूपं प्रदर्शितम्। श्रुत्यन्तेषु (उपनिषत्सु) तयोर्जीव-ब्रह्मणोरैक्यं च प्रतिपाद्यते ॥१०॥

व्याख्या— **एवमात्मनः सच्चिदानन्दरूपत्वं साधयित्वाऽथ जीव-ब्रह्मणोरैक्यं साधयितुमाह**— इत्थमित्यादि। इत्थमेतेन **प्रकारेण, अर्थात्** "शब्दस्पर्शादयः" इत्यादिना **(श्लो. ३-७) संविदो नित्यत्वम्,** "इयमात्मा" इत्यादिना **(श्लो. ८) संविद आत्मत्वं सच्चिद्रूपत्वं च,** "तत्प्रेमात्मार्थम्" **इत्यादिना (श्लो. ९) चाऽऽत्मनः परमानन्दत्वं च**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समर्थ्य, युक्त्या तर्कद्वारा, आत्मा संविद्रूपो जीवात्मा, सच्चित्परानन्दः सच्चिदानन्द-रूपः प्रदर्शितः। परं ब्रह्म परमात्मा च, तथा तादृक् विधा प्रकारो यस्य तत् तथाविधं तादृशरूपं सच्चिदानन्दरूपमित्यर्थः। तयोः जीव-ब्रह्मणोः तत्-त्वम्पदार्थयोः, ऐक्यं च अभेदश्च, श्रुतीनां वेदानाम्, अन्तोऽन्तिमो भाग आन्तरः सारो वा श्रुत्यन्तस्तेषु श्रुत्यन्तेषु वेदान्तेषु, उपनिषत्स्वित्यर्थः, उपदिश्यते 'तत् त्वमसि' इत्यादिना वाक्येन प्रतिपाद्यते।

वेदान्ते जीवब्रह्मणोरैक्यज्ञानं मोक्षसाधनं स्वीकृतं वर्तते। तच्च ज्ञानं वेदान्तैक-साध्यं स्वीक्रियते। तथापि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" (बृ.उ. २।४।५) इत्यादौ च मननरूपस्य तर्कस्याऽपि ज्ञानोपकारकत्वं स्वीकृतमिति ग्रन्थकारेण युक्त्याऽप्यात्मनः सच्चिदानन्दरूपत्वं साधितमिति ज्ञेयम्॥१०॥

नेपाली व्याख्या– यहाँसम्ममा ज्ञानको आत्मत्व र सच्चिदानन्दरूपत्व सिद्ध गरियो। अब आत्माको (जीवात्माको) र परमात्माको (ब्रह्मको) एकता सिद्ध गर्न ग्रन्थकार भन्छन्– यसप्रकार (यसै प्रकरणका तेस्रो श्लोकदेखि सातौँ श्लोक-सम्ममा ज्ञानको नित्यता र आठौँ श्लोकमा ज्ञानको आत्मत्व सिद्ध गरेर सच्चिद्-रूपता तथा नवौँ श्लोकमा आत्माको परमानन्दता प्रतिपादित गरी) जीव युक्तिद्वारा सच्चिदानन्दरूप सिद्ध गरियो। त्यसै गरी परब्रह्म परमात्मा पनि सच्चिदानन्दरूप नै छ। यो कुरा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै.उ.२।१), "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै.उ. ३।६) इत्यादि श्रुतिवाक्यबाट बुझिन्छ। ती दुइको (जीव र ब्रह्मको अर्थात् त्वम्-पदार्थ र तत्पदार्थको) एकता वा अभेद वेदान्त पनि भनिने उपनिषद्हरूमा "तत् त्वमसि" (छा.उ. ६।८।७) इत्यादि वाक्यद्वारा उपदिष्ट छ॥१०॥

९. आत्मनः परमानन्दताया भानाऽभानयोरुपपत्तिः

अभाने न परं प्रेम भाने न विषये स्पृहा।
अतो भानेऽप्यभाताऽसौ परमानन्दताऽऽत्मनः॥११॥

सरलोऽर्थः– आत्मनः परमानन्दरूपताया अप्रतीतौ तत्र निरतिशयप्रेम न स्यात्, प्रतीतौ च आनन्दसाधनेषु वित्त-पुत्र-कलत्रादिषु विषयेष्विच्छा न स्यात्। अत आत्मनः परमानन्दरूपता सामान्यरूपेण प्रतीताऽपि स्पष्टरूपेणाऽप्रतीता वर्तते॥११॥

व्याख्या– **आत्मनः पूर्वोक्तं परमानन्दरूपत्वमाक्षिप्य समादधाति ग्रन्थकारः–** अभान **इत्यादिना।** अभाने **आत्मनः परमानन्दरूपताया अप्रतीतौ,** न परं प्रेम **आत्मनि**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निरतिशयस्नेहो न स्यात्, प्रेम्णः कृते विषयस्य प्रतीतेरावश्यकत्वात्। भाने परमानन्दतायाः प्रतीतौ तु, आत्मानन्दतृप्तत्वाद् विषये आनन्दसाधने, वित्त-पुत्र-कलत्रादौ, स्पृहा इच्छा, न न स्यात्, निरतिशयानन्दस्य लाभे सति क्षणिकानन्दस्य साधने क्षणिके आनन्दे वा इच्छाया अनुपपत्तेः। एवमात्मनः परमानन्दत्वस्य भानेऽभाने वाऽपि दोषं प्रदर्श्य तं निवारयति– अत इत्यादिना। अतोऽस्मात् कारणात्, आत्मनः परमानन्दताया भानेऽभानेऽपि च दोषदर्शनादित्यर्थः, असौ आत्मनः परमानन्दता, भानेऽपि प्रतीतावपि, अभाता स्पष्टरूपेण विविक्तरूपेण भानेन रहिताऽस्ति॥११॥

नेपाली व्याख्या– अगि प्रतिपादित आत्माको परमानन्दरूपताको प्रतीति वा अप्रतीति दुवै युक्तिरहित छन् भन्ने शङ्का गरेर त्यसको समाधान ग्रन्थकार गर्छन्– आत्माको परमानन्दरूप प्रतीत (अनुभूत) नभए आत्मामा निरतिशय प्रेम हुन सक्तैन, किनभने विषय नै नजानिकन त्यसमा प्रेम हुन सम्भव छैन; उक्त रूप प्रतीत भएमा आत्मभिन्न विषयको इच्छा हुन सक्तैन; किनभने निरतिशयसुख पाइसकेपछि त्योभन्दा तुच्छ सुख वा तुच्छ सुखका साधनमा इच्छा हुनु सम्भव छैन। यस प्रकार आत्माको परमानन्दता प्रतीत मान्दा पनि नमान्दा पनि अनुपपत्ति देखिएको हुनाले आत्माको आनन्दरूपता सामान्य रूपले प्रतीत हुँदाहुँदै पनि स्पष्ट रूपले अप्रतीत छ भन्ने मान्नुपर्छ॥११॥

१०. आत्मनः परमानन्दतायाः प्रतीतौ सदृष्टान्तः प्रतिबन्धः

अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्राध्ययनशब्दवत्।
भानेऽप्यभानं भानस्य प्रतिबन्धेन युज्यते॥१२॥

सरलोऽर्थः– यथा वेदपाठकानां मध्ये स्थित्वा वेदपाठं कुर्वतः पुत्रस्य वेदपाठध्वनिः पितुः कृते सामान्यतो भासमानोऽपि स्पष्टरूपेणाऽयमेव मत्पुत्रध्वनिरिति तु न भासते तथैवाऽऽत्मनः परमानन्दस्याऽपि प्रतिबन्धकारणेन सामान्यतो भानेऽपि स्पष्टरूपेणाऽभानं युक्तम्॥१२॥

व्याख्या– एकस्यैव परस्परविरुद्धे भानाऽभाने कथं सम्भवत इत्याह– अध्येतृवर्गेत्यादिना। अध्येतृणां वेदपाठकानां, वर्गः समूहः, तस्य मध्ये तिष्ठतीति अध्येतृवर्गमध्यस्थः, स चाऽसौ पुत्रश्चेति अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्रः, तस्याऽध्ययनं पठनं तस्य शब्दो ध्वनिस्तद्वदिति अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्राध्ययनशब्दवत्, समूहे स्थित्वा वेदपाठं कुर्वतः पुत्रस्य वेदपाठध्वनिः पितुः कृते सामान्यतो भासमानोऽप्ययमेव मत्पुत्रध्वनि-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रिति विशेषतस्तु न भासते, तथाऽऽनन्दस्याऽपि सामान्यतो भानेऽपि प्रतीतावपि, विशेषरूपेण अभानमप्रतीतिः, भानस्य प्रतीतेः स्फुरणस्य वा, प्रतिबन्धेन वक्ष्यमाणलक्षणेनाऽवरोधेन, युज्यते उपपद्यते। प्रतिबन्धकारणेन परमानन्दतायाः सामान्यतो भानेऽपि विशेषतः स्पष्टरूपेणाऽभानं युक्तमित्यर्थः ॥१२॥

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा भनिएको प्रतीत हुँदाहुँदै पनि अप्रतीत भन्ने कुरा परस्पर विरुद्ध भएकाले कसरी सम्भव हुन्छ भन्ने शङ्काको समाधान गर्न ग्रन्थकार भन्छन्– जसरी समूहमा बसेर वेदपाठ गर्दै गरेको छोराको ध्वनि सामान्यतया प्रतीत भए पनि विशेष रूपमा (यो नै छोराको ध्वनि हो भनेर छुट्टिएर) प्रतीत हुँदैन त्यसै गरी आत्माको परमानन्दता पनि सामान्यतया प्रतीत हुँदाहुँदै पनि स्पष्ट रूपमा वा सम्पूर्ण रूपमा प्रतीत हुँदैन, यो कुरा बताइन लागेका प्रतीतिको प्रतिबन्धकका कारणले सम्भव हुन्छ। अर्थात् प्रतिबन्धकले गर्दा कुनै पनि वस्तुको प्रतीति स्पष्ट नभएर अस्पष्ट हुन जान्छ, त्यसै अस्पष्टतालाई नै 'भानेऽप्यभानम्' अर्थात् प्रतीत हुँदाहुँदै पनि अप्रतीत भनिएको हो ॥१२॥

११. प्रतिबन्धस्य लक्षणम्

प्रतिबन्धोऽस्तिभातीतिव्यवहारार्हवस्तुनि ।
तं निरस्य विरुद्धस्य तस्योत्पादनमुच्यते ॥१३॥

सरलोऽर्थः– 'अस्ति प्रकाशते' इत्येवम्प्रकारेण व्यवहारयोग्ये वस्तुनि तादृशं व्यवहारं निराकृत्य तद्विपरीतस्य 'नास्ति न प्रकाशते' इत्येवम्प्रकारस्य व्यवहारस्योत्पादनस्य कारणं प्रतिबन्ध इत्युच्यते ॥१३॥

व्याख्या– **प्रतिबन्धः क इति कथयति ग्रन्थकारः–** प्रतिबन्ध **इत्यादिना।** अस्ति **वर्तते,** भाति **प्रकाशते,** इति **एवम्प्रकारेण, व्यवहारमर्हतीति** व्यवहारार्हं **व्यवहारयोग्यम्, तच्च** वस्तु, **तस्मिन्निति** व्यवहारार्हवस्तुनि; तं **तादृशं व्यवहारम्,** निरस्य **निराकृत्याऽपसार्य,** विरुद्धस्य **विपरीतस्य, नास्ति न प्रकाशते इत्येवंरूपस्य,** तस्य **व्यवहारस्य,** उत्पादनं **जननम्,** प्रतिबन्धः **अवरोध इत्युच्यते। प्रतिबन्धो नाम विरुद्धव्यवहारजनक उपाधिरित्यर्थः** ॥१३॥

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा भनिएको प्रतिबन्ध भनेको के हो भन्ने कुरा ग्रन्थकार बताउँछन्– 'यो छ, यो प्रकाशित हुन्छ' यस प्रकार व्यवहार

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्न योग्य वस्तुमा त्यसको विपरीत 'यो छैन, यो प्रकाशित हुँदैन' भन्ने उल्टो व्यवहार उत्पन्न गराउने तत्त्वलाई **प्रतिबन्ध** भनेर भन्दछन्। अर्थात् प्रतिबन्ध भनेको यथार्थ व्यवहार हुन नदिने विपरीत व्यवहार गराउने उपाधि हो॥१३॥

१२. पुत्राध्ययनशब्दाऽभाने आत्मानन्दाऽभाने च प्रतिबन्धरूपं कारणम्

तस्य हेतुः समानाभिहारः पुत्रध्वनिश्रुतौ।
इहाऽनादिरविद्यैव व्यामोहैकनिबन्धनम्॥१४॥

सरलोऽर्थः– उक्तस्य प्रतिबन्धस्य कारणं पुत्रध्वनिश्रवणरूपे दृष्टान्ते बहुभिः सहैव पठनमस्ति, इह दार्ष्टान्तिके परमानन्दत्वे चाऽस्पष्टभानस्यैकमेव कारणमनादिरविद्या वर्तते॥१४॥

व्याख्या– **उपर्युक्तस्य प्रतिबन्धस्य किं कारणमिति कथयति–** तस्य हेतुरित्यादिना। **पुत्रस्य ध्वनिः पुत्रध्वनिः तस्य श्रुताविति** पुत्रध्वनिश्रुतौ **पुत्रध्वनिश्रवणरूपे दृष्टान्ते (द्वादश-श्लोकोक्ते),** तस्याऽभानस्य, हेतुः **कारणम्,** समानाभिहारः **बहुभिः सहैव पठनम् अस्तीत्यर्थः।** इह **दार्ष्टान्तिके परमानन्दत्वे च,** व्यामोहस्य **अस्पष्टज्ञानस्य,** एकनिबन्धनं **मुख्यं कारणमिति** व्यामोहैकनिबन्धनम्; अनादिः **आदिरहिता, उत्पत्ति-रहितेत्यर्थः,** "जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः" **इत्यभियुक्तोक्त्यनुसारं षट् पदार्था वेदान्तिभिरनादयः स्वीक्रियन्ते, अतोऽविद्याऽनादिर्मन्यते,** अविद्यैव **वक्ष्यमाणलक्षणा, सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका अशुद्धसत्त्व-प्रधाना, विद्याविरोधिनी, सदसद्विलक्षणाऽनिर्वाच्या, अध्यासरूपा चैवाऽस्ति॥१४॥**

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा परिभाषित प्रतिबन्धको कारण के हो भन्ने कुरा बताउँछन् ग्रन्थकार– छोराको ध्वनि नछुट्टिनुरूप (बाह्रौं श्लोकमा बताइएको) दृष्टान्तमा अभानको कारण धेरैले सँगै वेदपाठ गर्नु हो भने यहाँ परमानन्दतामा भने अनादि अविद्या नै अभानको हेतु हो। अर्थात् अविद्याका कारणले नै परमानन्दता स्पष्टरूपमा प्रतीत हुन नसकेको हो।

विशेष– यहाँ अविद्यालाई अनादि भनिएको छ। वेदान्तका सिद्धान्तमा छ वटा वस्तु अनादि मानिएका छन्– १. जीव, २. ईश्वर, ३. विशुद्ध चैतन्य (शुद्ध ब्रह्म), ४. जीव र ईश्वरका बीचको भेद, ५. अविद्या र ६. अविद्या र चैतन्यको (ईश्वरको) सम्बन्ध॥१४॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१३. प्रकृतिः, तस्या द्विविधता च

चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता।
तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर् द्विविधा च सा ॥१५॥

सरलोऽर्थः— (आत्मनः परमानन्दताया अभाने हेतुभूता साऽनादिरविद्या) चिदानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बेन युक्ता, तमोरजःसत्त्वाख्यैस् त्रिभिर् गुणैर् युक्ता प्रकृतिरस्ति। सा च (माया-ऽविद्याभेदेन) द्विप्रकारा वर्तते॥१५॥

व्याख्या— **उपर्युक्तामविद्यां प्रतिपादयितुं तन्मूलां प्रकृतिं प्रतिपादयति ग्रन्थ-कारः-** चिदानन्दमयेत्यादिना। चिदानन्दमयं **च तद्** ब्रह्मेति **चिदानन्दमयब्रह्म सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेत्यर्थः, तस्य** प्रतिबिम्बेन **प्रतिच्छायया,** समन्विता **युक्तेति** चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता **चैतन्यप्रतिबिम्बयुक्तेत्यर्थः।** तमोरजःसत्त्वगुणा **त्रिगुणात्मिका,** प्रकृतिः **गुणसाम्ययुता माया, प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानकारणत्वेन प्रकृतिरित्युच्यते।** सा च **प्रकृतिः,** द्विविधा **द्विप्रकारा, वक्ष्यमाण-माया-ऽविद्याभेदेन द्विविधाऽस्तीत्यर्थः ॥१५॥**

नेमाली व्याख्या— अगिल्लो श्लोकमा उल्लिखित अविद्याको प्रतिपादन गर्न ग्रन्थकार त्यसको मूल भएको प्रकृतिको परिचय प्रस्तुत गर्छन्– सच्चिदानन्द-रूप ब्रह्मको प्रतिबिम्बले युक्त, सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणवाला प्रकृति छ; त्यो (अब देखाइने माया र अविद्या यी दुइ भेदले) दुइ प्रकारको छ।

विशेष— जगत्को विवर्त कारण ब्रह्म र परिणामी कारण माया मानिने हुँदा जगत्को परिणामी उपादान कारण भएको हुनाले मायालाई प्रकृति भनिएको हो॥१५॥

१४. द्विविधायाः प्रकृतेर् नामनी ईश्वरस्वरूपं च

सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते।
मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः ॥१६॥

सरलोऽर्थः— प्रकृतिरेव सत्त्वगुणस्य विशुद्धत्वे माया, सत्त्वगुणस्याऽशुद्धत्वे चाऽविद्येति मन्यते। मायां स्वाधीनीकृत्य स्थितः मायायां चैतन्यस्य प्रतिबिम्बः सर्वज्ञश्चेश्वरो मन्यते॥१६॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

· CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या– प्रकृतेर् द्वैविध्यं तत्प्रयोजनं च प्रतिपादयितुमाह ग्रन्थकारः- सत्त्वेत्यादि। सत्त्वस्य गुणेषु मध्ये प्रकाशात्मकगुणस्य, शुद्धिः गुणान्तरेण रजसा तमसोभाभ्यां वाऽप्यकलुषीकृतत्वम्, अविशुद्धिः गुणान्तरेण कलुषीकृतत्वमिति ताभ्यां सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्याम्। ते च प्रकृतिविशेषरूपे शुद्धसत्त्वप्रधानाऽशुद्धसत्त्वप्रधाने च, माया च अविद्या चेति मायाऽविद्ये मायाशब्दवाच्याऽविद्याशब्दवाच्या च, मते कथ्येते इत्यर्थः। मायायां शुद्धसत्त्वप्रधानायां प्रकृत्यां बिम्बः शुद्धब्रह्मणः प्रतिबिम्बरूप इति मायाबिम्बः, तां मायाम्, वशीकृत्य स्वाधीनीकृत्य, स्थितः सर्वज्ञः सर्वज्ञ-सर्वशक्ति-मत्त्वादिगुणविशिष्ट इत्यर्थः, ईश्वरः अपरमुपास्यं वा ब्रह्म, स्यात् भवेत्। "मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरम्" (श्वेताश्व. ४।१०) इत्यादयः श्रुतयो मायायाः प्रकृतित्वमीश्वराधीनत्वं च प्रतिपादयन्तीति ग्रन्थकृताऽपि तदेवोक्तमिति ज्ञेयम्॥१६॥

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा त्रिगुणात्मक प्रकृति दुइ प्रकारको हुन्छ भनिएको हुँदा उक्त कुरा स्पष्ट पार्न प्रकृतिको माया र अविद्या गरी दुइ रूप र तिनको प्रयोजन पनि ग्रन्थकार बताउँछन्– सत्त्वगुणको शुद्धता र अशुद्धताका आधारमा प्रकृति नै माया र अविद्या भनिन्छ। अर्थात् सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणको साम्यावस्थाको प्रकृति नै शुद्ध सत्त्वगुण प्रधान हुँदा माया र मलिन सत्त्वगुण प्रधान हुँदा अविद्या भनिन्छ। त्यही सत्त्वगुणप्रधान मायामा परेको ब्रह्मरूप चैतन्यको प्रतिबिम्ब सर्वज्ञत्वादि गुणयुक्त ईश्वरका रूपमा मायालाई आफ्नो वशमा राखेर रहन्छ।

'माया भनेको प्रकृति नै हो र माया ईश्वरद्वारा अधिष्ठित छ' भन्ने श्रुतिसिद्धान्तलाई नै ग्रन्थकारले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन्॥१६॥

१५. जीवस्य स्वरूपम् अनेकत्वं प्राज्ञभावश्च

अविद्यावशगस्त्वन्यस् तद्वैचित्र्यादनेकधा।
सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राऽभिमानवान्॥१७॥

सरलोऽर्थः– जीवश्चाऽविद्यायां प्रतिबिम्बितः तत्परतन्त्रश्च वर्तते। स च जीवोऽविद्याया वैचित्र्याद् देव-मनुष्य-तिर्यगादिभेदेन नानाप्रकारकोऽस्ति। साऽविद्या च कारणशरीरमुच्यते। तस्मिन् कारणशरीरेऽभिमानेन जीवः प्राज्ञ उच्यते॥१७॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या– एवं मायायाः स्वरूपं प्रयोजनं चाऽभिधायाऽविद्यायाः प्रयोजनं दर्शयति– अविद्येत्यादिना। अन्यः ईश्वरभिन्नो जीव इत्यर्थः, अविद्याया वशे गच्छतीति अविद्यावशगः अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बरूपेण तत्परतन्त्ररूपेण च स्थितोऽस्तीत्यर्थः। ईश्वरो मायायां प्रतिबिम्बितः सन्नपि न तत्परतन्त्रः किन्तु तस्याऽधिष्ठातैव वर्तते, जीवस्त्वविद्यापरतन्त्रोऽस्तीति भावः। तस्या जीवोपाधिभूताया अविद्यायाः, वैचित्र्यं सत्त्वगुणाऽशुद्धितारतम्यजम्, तस्मात् तद्वैचित्र्यात्, अनेकधा विविधप्रकारकः, देव-मनुष्य-तिर्यगादिशरीरभेदेन जीवो विविधो भवतीत्यर्थः। "यथा मुञ्जादिषीकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः। शरीरत्रितयाद् धीरैः परं ब्रह्मैव जायते" (श्लो. ४२) इत्यत्र स्थूल-सूक्ष्म-कारणरूपेभ्यः त्रिभ्य एव शरीरेभ्यो विवेचितो जीवः परब्रह्म एवेति कथयितुं तदुपक्रमरूपेण प्रथमं कारणशरीरं प्रतिपादयति– सेति। सा अविद्या, कारणं च तत् शरीरमिति कारणशरीरं स्थूल-सूक्ष्मशरीरादिकारणभूतम्, प्रकृतिरेवाऽवस्थाविशेषरूपा अविद्येति तस्य कारणत्वं युक्तम्, शीर्यते तत्त्वज्ञानाद् विनश्यतीति शरीरमिति च, स्याद् भवेत्। तत्र अविद्यारूपे कारणशरीरे, अभिमानवान् तादात्म्याध्यासेन 'अहमज्ञः' इत्यभिमानवान् जीवः, प्रज्ञा अविनाशिस्वरूपानुभवरूपा यस्य स प्रज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञः प्राज्ञनामको भवेदित्यर्थः। "आनन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" (माण्डूक्य. ५) इत्यादिषु श्रुतिषु जीवस्य सुषुप्त्यवस्थायां प्राज्ञरूपत्वं प्रतिपादित-मस्ति। तदेवात्र प्रदर्शितमिति बोध्यम्॥१७॥

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा मायाको स्वरूप र प्रयोजन देखाएपछि अब ग्रन्थकार अविद्याको प्रयोजन बताउँछन्– अविद्यामा ब्रह्मरूप चैतन्यको प्रतिबिम्ब जीव हुन्छ र त्यो अविद्याको वशमा रहने हुँदा अविद्याका सत्त्वगुणमा रहने अशुद्धिका तारतम्यले (घटीबढीले) गर्दा जीव पनि देव, मनुष्य, पशु इत्यादि शरीरका भेदले अनेक प्रकारको हुन जान्छ। (४२औं श्लोकमा स्थूल, सूक्ष्म र कारण यी तीनै प्रकारका शरीरबाट छुट्टिएको जीव परब्रह्मरूप हुन्छ भन्ने कुरा बताउनका लागि त्यसको उपक्रम गर्दै ग्रन्थकारले यहाँ कारणशरीरको स्वरूप र काम प्रस्तुत गरेका छन्।) त्यो अविद्या नै जीवको कारणशरीर हो। प्रकृतिकै एउटा रूप भएको हुँदा अविद्यालाई कारण मानिएको हो र शरीरको अर्थ विनष्ट हुने वस्तु भन्ने भएकाले तत्त्वज्ञानद्वारा विनष्ट हुने अविद्यालाई शरीर भनिएको हो। त्यस कारणशरीरमा अभिमान गर्ने अर्थात् त्यसमा तादात्म्यले अध्यस्त भएको जीव प्राज्ञ भनिन्छ॥१७॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१६. पञ्चमहाभूतोत्पत्तिः

तमःप्रधानप्रकृतेस् तद्भोगायेश्वराज्ञया।
वियत्-पवन-तेजो-ऽम्बु-भुवो भूतानि जज्ञिरे ॥१८॥

सरलोऽर्थः– पूर्वोक्तानां प्राज्ञशब्दवाच्यानां जीवानां कर्मफलभोगायेश्वरेच्छया तमःप्रधानायाः प्रकृतेराकाशादीनि पञ्चमहाभूतान्युद्बभूवुः ॥१८॥

व्याख्या– **जीवस्य कारणशरीरमभिधाय सूक्ष्म-स्थूल-शरीरं व्युत्पादयितुं तत्-कारणभूतां पञ्चमहाभूतसृष्टिमाह–** तमःप्रधानेत्यादिना। तेषां **पूर्वोक्तानां प्राज्ञशब्द-वाच्यानां जीवानां** भोगः **सुखदुःखादिकर्मफलानुभवः, तस्मै** तद्भोगाय, **तमःप्रधाना प्रकृतिस् तस्या इति** तमःप्रधानप्रकृतेः **पूर्वोक्तायाः (पञ्चदशे श्लोके उक्तायाः) सत्त्व-रजस्तमोगुणेषु मध्ये तमोगुणेनाऽभिभूताया उपादानकारणभूतायाः प्रकृतेः,** ईश्वरस्य **जगदधिष्ठातुः कार्यब्रह्मणः** आज्ञा **ईक्षणपूर्विका या सृष्टेरिच्छा तद्रूपा प्रेरणा** तया ईश्वराज्ञया, "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय" **(छा.उ. ६।२।३)** "स ईक्षत" **(ऐ.उ. १।१।१) इत्यादिश्रुत्युक्तरूपा ईश्वररूपस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चसर्जनेच्छाऽत्रेश्वराज्ञारूपेणोक्तेति ज्ञेयम्। वियच्च पवनश्च तेजश्च अम्बु च भूश्चेति** वियत्-पवन-तेजो-ऽम्बु-भुवः **आकाशादीनि पञ्च,** भूतानि **महाभूतानि,** जज्ञिरे **उद्बभूवुः।** "तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद् वायुर् वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी" **(तै.उ. २।१) इत्यादयः श्रुतय ईश्वररूपाद् ब्रह्मणः पञ्चमहाभूतानां सृष्टिं प्रतिपादयन्ति, तदेवाऽत्र प्रतिपादितमिति बोध्यम् ॥१८॥**

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा जीवको कारणशरीरको प्रतिपादन गरेपछि अब सूक्ष्मशरीर र स्थूलशरीर देखाउने उद्देश्यले ग्रन्थकार ती शरीरको कारणरूप पञ्चमहाभूतको सृष्टि बताउँछन्– उक्त कारणशरीराभिमानी प्राज्ञ भनिने जीवको भोगका लागि ईश्वररूप ब्रह्मको आज्ञाले तमोगुणप्रधान प्रकृतिबाट आकाश, वायु, तेज, जल र पृथ्वी यी पाँच महाभूतको उत्पत्ति भयो।

विशेष– ईश्वरले पहिला ईक्षण (विचार) गरेर अनि जगत्को सृष्टि गर्ने इच्छा गर्ने कुरा श्रुतिले बताएको हुँदा सोही इच्छालाई यहाँ ईश्वरको आज्ञा भनिएको छ। श्रुतिमा ईश्वरबाट पञ्चमहाभूतको उत्पत्ति बताइएको छ। शुद्धचैतन्यरूप ब्रह्मबाट सृष्टि सम्भव नहुने हुँदा मायायुक्त ईश्वरबाट जगत्को सृष्टि मान्नुपर्ने हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसैले यहाँ (ईश्वराधिष्ठित) तमोगुणप्रधान प्रकृतिबाट पञ्चमहाभूतको सृष्टि बताइएको हो।॥१८॥

१७. ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिः

सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद् धीन्द्रियपञ्चकम्।
श्रोत्र-त्वगक्षि-रसन-घ्राणाख्यमुपजायते॥१९॥

सरलोऽर्थः— आकाशादीनां पञ्चानां महाभूतानां सत्त्वगुणांशैः क्रमेण श्रोत्रम्, त्वक्, अक्षि, रसना, घ्राणं चेत्युच्यमानानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते॥१९॥

व्याख्या— **पञ्चमहाभूतानां सृष्टिमुक्त्वा महाभूतजानां वस्तूनां सृष्टिं कथयन् प्रथमं ज्ञानेन्द्रियाणां सृष्टिमाह–** सत्त्वांशैरित्यादिना। तेषां **वियदादि-पञ्चमहाभूतानाम्,** पञ्चभिः सत्त्वांशैः **वियदादिगतैः पञ्चभिः सत्त्वगुणभागैः, त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेरुत्पन्नत्वाद् वियदादयोऽपि त्रिगुणात्मका एव भवन्ति, तत्र तेषां सत्त्वगुणांशैरित्यर्थः।** श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यं **कर्ण-त्वङ्-नेत्र-जिह्वा-घ्राणनामकम्,** धीन्द्रियाणां **ज्ञानेन्द्रियाणां पञ्चकमिति** धीन्द्रियपञ्चकम् **पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समुदायः,** क्रमात् **क्रमेण,** उपजायते **उत्पद्यते। आकाशस्य सात्त्विकांशाच् छ्रोत्रम्, वायोः सात्त्विकांशात् त्वक्, तेजसः सात्त्विकांशाद् नेत्रम्, जलस्य सात्त्विकांशाद् रसना, पृथिव्याः सात्त्विकांशाद् घ्राणमुत्पद्यते इत्यर्थः॥१९॥**

नेपाली व्याख्या— पाँच महाभूतहरूको सृष्टि बताएर अब ग्रन्थकार भौतिक (महाभूतहरूबाट उत्पन्न हुने) पदार्थको उत्पत्ति बताउनका लागि सर्वप्रथम ज्ञानेन्द्रियको सृष्टि बताउँछन्– पूर्वोक्त पाँच महाभूतहरूको सात्त्विक अंशबाट क्रमशः श्रोत्र (सुन्ने इन्द्रिय, [कान]), त्वक् (स्पर्शको ज्ञान गर्ने इन्द्रिय [छाला]), चक्षु (रूपग्रहण गर्ने इन्द्रिय [आँखा]), रसना (रसको ज्ञान गर्ने इन्द्रिय [जिब्रो]) र घ्राण (गन्धको ज्ञान गर्ने इन्द्रिय [नाक]) यी पाँच ज्ञानेन्द्रियको उत्पत्ति हुन्छ। अर्थात् आकाशको सात्त्विक अंशबाट श्रोत्र, वायुको सात्त्विक अंशबाट त्वक्, तेजको सात्त्विक अंशबाट चक्षु, जलको सात्त्विक अंशबाट रसना तथा पृथिवीको सात्त्विक अंशबाट घ्राण इन्द्रियको उत्पत्ति हुन्छ। (त्रिगुणात्मक प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका हुनाले आकाशादि पाँच महाभूत पनि त्रिगुणात्मक नै हुन्छन्। अतः भूतहरूका सत्त्वगुणात्मक अंशहरुबाट पाँच ज्ञानेन्द्रियको उत्पत्ति हुने कुरा बताइएको हो।)॥१९॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१८. अन्तःकरणस्योत्पत्तिस् तस्य द्विविधत्वं च

तैरन्तःकरणं सर्वैर् वृत्तिभेदेन तद् द्विधा।
मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान् निश्चयात्मिका॥२०॥

सरलोऽर्थः— आकाशादीनां पञ्चानां महाभूतानां मिलितैः सात्त्विकांशैरन्तःकरणमुत्पद्यन्ते। तच्चैकमेवाऽन्तःकरणं संशयात्मकवृत्तियुतं सद् मनःशब्दवाच्यम्, निर्णयात्मकवृत्तियुतं सद् बुद्धिशब्दवाच्यं भवतीति द्विविधं भवति॥२०॥

व्याख्या— **आकाशादीनां व्यस्तानां सात्त्विकांशानां कार्यमुक्त्वा मिलितानां सात्त्विकांशानां कार्यमाह–** तैरन्तरित्यादिना। तैः **वियदादीनां पञ्चमहाभूतानां सात्त्विकांशैः,** सर्वैर् **मिलितैरेकीभूतैरित्यर्थः,** अन्तःकरणम् **ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिविशिष्टम् आन्तरं ज्ञानसाधनम्,** तद् **अन्तःकरणं च वृत्त्या भेदो वृत्तिभेदस्तेन** वृत्तिभेदेन **अन्तःकरणपरिणामभेदेन,** द्विधा **द्विप्रकारकं भवतीत्यर्थः। वृत्तिभेदं प्रदर्शयति–** मन **इत्यादिना।** विमर्शरूपं **संशयात्मकवृत्तियुतं सत्,** मनः **मनःशब्दवाच्यम्,** स्यात् **भवेत्,** निश्चयात्मिका **निर्णयात्मिका, निर्णयात्मकवृत्तियुतं सद् अन्तःकरणम्,** बुद्धिः **बुद्धिशब्दवाच्यम्,** स्यात् **भवेत्। एकमेवाऽन्तःकरणं संशयात्मकवृत्तियुतं सन् मन इति, निश्चयात्मकवृत्तियुतं सद् बुद्धिरित्युच्यत इत्यर्थः।**

कतिपयवेदान्तग्रन्थेष्वन्तःकरणस्य परिणामात्मिकाया वृत्तेर्भेदेन मनः, बुद्धिः, अहङ्कारः, चित्तं चेति चातुर्विध्यं प्रतिपाद्यते– "मनोबुद्धिरहङ्कारश् चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे" **(वेदान्तपरिभाषायाः प्रत्यक्षपरिच्छेदे) इत्यादौ। परमत्र चित्तस्य मनसि, अहङ्कारस्य च बुद्धावन्तर्भावेन द्वैविध्यमेव प्रतिपादितमिति विवेक्तव्यम्॥२०॥**

नेपाली व्याख्या— अगिल्लो श्लोकमा पञ्च ज्ञानेन्द्रियको उत्पत्ति बताएर अब ग्रन्थकार अन्तःकरणको उत्पत्ति बताउँछन्– पाँच महाभूतका एकत्रित सात्त्विक अंशबाट अन्तःकरण उत्पन्न हुन्छ। त्यो अन्तःकरण वृत्तिभेदले (कार्यभेदले) गर्दा दुइ प्रकारको हुन्छ– संशयरूप कार्य गर्दा मन र निश्चयात्मक कार्य गर्दा बुद्धि हुन जान्छ। अर्थात् एउटै अन्तःकरण पनि संशयात्मक हुँदा मन भनिन्छ भने निश्चयात्मक हुँदा बुद्धि भनिने हुन्छ। (कतिपय वेदान्तका ग्रन्थमा अन्तःकरणलाई मन, बुद्धि, चित्त र अहङ्कार गरी चार प्रकारको बताइएको पाइन्छ। यहाँ भने चित्तलाई मनमा र अहङ्कारलाई बुद्धिमा अन्तर्भाव गरेर दुइ प्रकारको मात्र भनिएको छ।)॥२०॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१९. कर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिः तेषां नामानि च

रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु।
वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥२१॥

सरलोऽर्थः— आकाशादीनां पञ्चानां महाभूतानां रजोगुणभागैः क्रमेण वाक्, पाणिः, पादः, पायुः, उपस्थं चेत्युच्यमानानि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्युत्पन्नानि भवन्ति॥२१॥

व्याख्या— **पञ्चमहाभूतानां सात्त्विकांशकार्यमुक्त्वा राजसांशकार्यप्रतिपादनस्य क्रमे व्यस्तानां राजसांशानां कार्यमाह**— रजोंशैरित्यादिना। तेषां **पञ्चमहाभूतानामाकाशादीनाम्**, पञ्चभिः **पञ्चसङ्ख्याकैः**, रजोंशैस्तु **रजोगुणभागैस्तु**, क्रमात् **क्रमेण**, वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाभिधानानि **वाणी-हस्त-चरण-गुद-स्त्रीपुंसलिङ्ग-नामकानि**, कर्मेन्द्रियाणि **कार्यसाधनभूतानीन्द्रियाणि**, जज्ञिरे **उद्बभूवुः। आकाशस्य राजसांशाद् वाक्, वायो राजसांशात् पाणी, तेजसो राजसांशाद् पादौ, जलस्य राजसांशाद् पायुः, पृथिव्या राजसांशाद् उपस्थं चोत्पद्यत इत्यर्थः ॥२१॥**

नेपाली व्याख्या— ज्ञानेन्द्रियको उत्पत्ति बताएर अब ग्रन्थकार कर्मेन्द्रियको उत्पत्ति बताउँछन्— ती पाँच महाभूतहरूको राजस अंशबाट क्रमशः वाणी (बोल्ने साधन इन्द्रिय [मुख]), पाणि (लिने साधन इन्द्रिय [हात]), पाद (हिंड्ने साधन इन्द्रिय [खुट्टा]), पायु (मलविसर्जन गर्ने साधन इन्द्रिय [गुदा]) र उपस्थ (आनन्दानुभवको साधन इन्द्रिय [लिङ्ग, योनि]) यी पाँच कर्मेन्द्रिय उत्पन्न हुन्छन्। अर्थात् आकाशको राजस अंशबाट वाणी, वायुको राजस अंशबाट पाणि, तेजको राजस अंशबाट पाद, जलको राजस अंशबाट पायु र पृथिवीको राजस अंशबाट उपस्थ इन्द्रिय उत्पन्न हुन्छ॥२१॥

२०. प्राणस्योत्पत्तिस् तद्भेदाश्च

तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः ॥२२॥

सरलोऽर्थः— आकाशादीनां पञ्चानां महाभूतानां मिलितैः राजसांशैः प्राण उत्पद्यते। स च प्राणो वृत्तिभेदेन पञ्चधा भिन्नो भवति। ते च भेदाः प्राणः, अपानः, समानः, उदानः, व्यानश्चेति ज्ञेयाः॥२२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या– **आकाशादीनां राजसांशानां व्यस्तानां कार्यमुक्त्वा मिलितानां राजसांशानां कार्यमाह–** तैः सर्वैरित्यादिना। तैः **वियदादीनां पञ्चमहाभूतानां राजसांशैः,** सर्वैः सहितैः **मिलितैरेकीभूतैरित्यर्थः,** प्राणः **प्राणाख्यं जीवकरणम्, उत्पद्यते इत्यर्थः।** स प्राणः, वृत्तिभेदात् **कार्यभेदाद् व्यापारभेदाद् वा,** पञ्चधा **पञ्चप्रकारको भवतीत्यर्थः। पञ्चप्रकारत्वं दर्शयति–** प्राण **इत्यादिना।** पुनः ते च **प्राणाः,** प्राणः **प्रागगमनवान् नासादिस्थानवर्ती,** अपानः **अर्वागगमनवान् पाय्वादिस्थानवर्ती,** समानः **अशितपीतादि-समीकरणकरो नाभिस्थानवर्ती,** उदानः **ऊर्ध्वगमनवान् वायुः कण्ठस्थानवर्ती,** व्यानः **विष्वगगतिमान् अखिलशरीरवर्ती चेति पञ्चप्रकारा भवन्तीत्यर्थः।**

"पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः। एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति ..... प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति॥ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम्..." **(प्रश्नोपनिषदि ३।५–७)** "अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामतीत्येष वाव स प्राणोऽथ योऽयमवाञ्चं सङ्क्रामत्येष वाव सोऽपानोऽथ योऽयं स्थविष्ठमन्नधातुमपाने स्थापयत्यणिष्ठं चाऽङ्गेऽङ्गे समं नयत्येष वाव स समानोऽथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरतीति चैष वाव स उदानोऽथ येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः" **(मैत्रायण्युपनिषदि २।७) इत्यादौ प्राणाऽपानादीनां स्थानं कार्यं चोक्तं वर्तते। तस्यैवाऽत्र प्रतिपादनं कृतं ज्ञेयम्॥२२॥**

नेपाली व्याख्या– कर्मेन्द्रियको उत्पत्ति बताएर अब ग्रन्थकार पञ्च प्राणको उत्पत्ति बताउँछन्– पाँच महाभूतका एकत्रित राजस अंशहरूबाट प्राणको उत्पत्ति हुन्छ। त्यो प्राण वृत्तिभेदले (कार्यभेदले) गर्दा पाँच प्रकारको हुन्छ– प्राण, अपान, समान, उदान र व्यान। अर्थात् हृदयदेखि नाकसम्मको भागमा रहने र माथितिर जाने स्वभाव भएको वायु **प्राण** भनिन्छ, नाभिदेखि गुदासम्मको भागमा रहने र तलतिर जाने स्वभाव भएको वायु **अपान** भनिन्छ, नाभिस्थानमा रहने र खाइएका पिइएका वस्तुलाइ पचाएर शरीरमा समीकरण गर्ने वायु **समान** भनिन्छ, कण्ठस्थानमा रहने र माथितिर जाने स्वभाव भएको वमनादि गराउने वायु **उदान** भनिन्छ र शरीरको सबैतिर रहने तथा सबैतिर जाने वायु **व्यान** भनिन्छ। यस प्रकार एउटै प्राण वायु कार्यका भेदले पाँच प्रकारको हुन्छ॥२२॥

२१. लिङ्गशरीरस्वरूपम्

बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर् मनसा धिया।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल् लिङ्गमुच्यते॥२३॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरलोऽर्थः— पञ्चभिर् ज्ञानेन्द्रियैः, पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः, पञ्चभिः प्राणैः, मनसा बुद्ध्या चेति सप्तदशभिस् तत्त्वैः सूक्ष्मशरीरं भवति, तच्च लिङ्गशरीरमित्युच्यते॥२३॥

व्याख्या— **आकाशादिसृष्टिकथनस्य (श्लो. १८–२२) प्रयोजनभूतं सूक्ष्मशरीरं प्रतिपादयति ग्रन्थकारः**– बुद्धिकर्मेन्द्रियेत्यादिना। बुद्धयो **ज्ञानानि,** कर्माणि **व्यापाराः, तेषां जनकानीन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि (ज्ञानेन्द्रियाणि), कर्मेन्द्रियाणि चेत्यर्थः; बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि** प्राणाश्चेति **बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणाः,** तेषां पञ्चकानि तैः बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैः **बुद्धीन्द्रियपञ्चक-कर्मेन्द्रियपञ्चक-प्राणपञ्चकैः,** मनसा **विमर्शात्मकेन अन्तःकरणेन,** धिया **निश्चयात्मकेनाऽन्तःकरणेन च सह** सप्तदशभिः **सप्तदशसङ्ख्याकैस् तत्त्वैः,** सूक्ष्मं शरीरं **स्थूलशरीराऽपेक्षया सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मशरीरमिति व्यवह्रियमाणं जायते,** तच्च **सूक्ष्मशरीरं** लिङ्गमुच्यते **लिङ्गशरीरमित्यपि कथ्यते। पञ्च ज्ञानेन्द्रयाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशभिः तत्त्वैः (५+५+५+२=१७) सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशरीरं वा भवतीत्यर्थः॥२३॥**

नेपाली व्याख्या— अगि बताइएको (श्लो. १८–२२) आकाशदेखि प्राणसम्मको उत्पत्तिको प्रयोजनभूत सूक्ष्मशरीर ग्रन्थकार बताउँछन्— **पाँच ज्ञानेन्द्रिय** (श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, रसना र घ्राण), **पाँच कर्मेन्द्रिय** (वाक्, पाणि, पाद, पायु र उपस्थ), **पाँच प्राण** (प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान), **मन** (विमर्शात्मक अन्तःकरण) र **बुद्धि** (निश्चयात्मक अन्तःकरण) गरी जम्मा सत्र तत्त्वको सूक्ष्मशरीर हुन्छ। सूक्ष्मशरीरलाई नै लिङ्गशरीर पनि भनिन्छ॥२३॥

२२. प्राज्ञस्य तैजसत्वप्राप्तिः, ईश्वरस्य हिरण्यगर्भत्वप्राप्तिः, तयोर् व्यष्टित्वं समष्टित्वं च

प्राज्ञस् तत्राऽभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते।
हिरण्यगर्भतामीशस् तयोर् व्यष्टिसमष्टिता॥२४॥

सरलोऽर्थः— कारणशरीरेऽभिमानेन प्राज्ञत्वं प्राप्तो जीवो लिङ्गशरीरेऽभिमानेन तैजससञ्ज्ञतां प्राप्नोति। ईश्वरश्च लिङ्गशरीरेऽभिमानेन हिरण्यगर्भतां प्राप्नोति। तयोर् मध्ये तैजसस्य व्यष्टिता हिरण्यगर्भस्य च समष्टिता वर्तते॥२४॥

व्याख्या— **सूक्ष्मशरीरमभिधाय पूर्वोक्तयोः (श्लो. १६–१७) कारणशरीराभिमानिनोः प्राज्ञेश्वरयोः सूक्ष्मशरीराभिमानित्वं प्राप्तयोः सतोः प्राज्ञस्य तैजसत्वं ईश्वरस्य हिरण्यगर्भत्वं च प्रतिपादयति ग्रन्थकारः—** प्राज्ञ इत्यादिना। प्राज्ञः **अविद्योपाधिकः**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारणशरीराभिमानी जीवः, तत्र लिङ्ङ्गशरीरे, अभिमानेन तादात्म्याभिमानेन, तैजसत्वं तैजसरूपताम्, प्रपद्यते प्राप्नोति। ईशः मायोपाधिक ईश्वरः, तत्र समष्टिलिङ्ङ्गशरीरे, अभिमानेन अहमित्यभिमानेन, हिरण्यगर्भतां हिरण्यगर्भरूपताम्, प्रपद्यते लभत इत्यर्थः। तैजस-हिरण्यगर्भयोर्भेदप्रयोजनं कथयति— तयोरित्यादिना। तयोः तैजस-हिरण्यगर्भयोः, व्यष्टिता पृथक्पृथग्जीवता समष्टिता सर्वलिङ्ङ्गशरीरसमूहरूपता चेति व्यष्टिसमष्टिता तैजसस्य व्यष्टिता, हिरण्यगर्भस्य च समष्टिता वर्तत इत्यर्थः। अत एव तयोरुभयोः लिङ्ङ्गशरीराभिमानित्वेऽपि भेदः सम्भवतीति भावः॥२४॥

नेपाली व्याख्या— कारणशरीरमा अभिमान गर्दा प्राज्ञ र ईश्वर भनिएका जीव (श्लो. १६–१७) सूक्ष्मशरीरमा वा लिङ्ङ्गशरीरमा अभिमान गर्दा तैजसरूपमा र हिरण्यगर्भरूपमा पुग्छन् भन्ने कुरा ग्रन्थकार बताउँछन्— त्यस लिङ्गशरीरमा अभिमान गर्ने प्राज्ञ तैजस हुन जान्छ। त्यसै गरी ईश्वर हिरण्यगर्भ हुन जान्छ। दुवैले लिङ्गशरीरमा अभिमान गर्ने भए पनि तैजस व्यष्टि र हिरण्यगर्भ समष्टि भएको हुँदा तिनको भेद हुन्छ॥२४॥

२३. ईश्वरस्य समष्टित्वं जीवस्य व्यष्टित्वम्

समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्।
तदभावात् ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया॥२५॥

सरलोऽर्थः— ईश्वरः सर्वेषां जीवानां स्वात्मभावेन ज्ञानात् समष्टिर् भवति। अन्ये जीवास्तु तादृशस्य सर्वजीवतादात्म्यज्ञानस्याऽभावाद् व्यष्टिशब्देनोच्यन्ते॥२५॥

व्याख्या— **ईश्वरस्य समष्टित्वे जीवानां च व्यष्टित्वे कारणमाह—** समष्टिरित्यादिना। ईशः **ईश्वरो हिरण्यगर्भः**, सर्वेषां **लिङ्ङ्गशरीराभिमानिनां तैजसशब्दवाच्यानां जीवानाम्**, स्वात्मना **हिरण्यगर्भात्मना**, तादात्म्यम् **ऐक्यम्**, तस्य वेदनं **ज्ञानम्**, **तस्मात्** स्वात्मतादात्म्यवेदनात् **आत्मभावेन ज्ञानादित्यर्थः**, समष्टिः **भवति**। ततः **ईश्वरात्**, अन्ये **इतरे जीवाः**, तस्य **सर्वेषु लिङ्ङ्गशरीराभिमानिषु जीवेषु तादात्म्यज्ञानस्य**, अभावाद् **अविद्यमानत्वात्**, **इति** तदभावात्, व्यष्टिसंज्ञया **व्यष्टिनाम्ना**, कथ्यन्ते **उच्यन्ते। सर्वेषु जीवात्मसु तादात्म्यस्य ज्ञानाद् ईश्वरः समष्टिर् भवति, जीवास्तु तादृशस्य सर्वजीवतादात्म्यज्ञानस्याऽभावाद् व्यष्टिरूपा भवन्तीत्यर्थः॥२५॥**

नेपाली व्याख्या— ईश्वरको समष्टिता र जीवहरूको व्यष्टितामा ग्रन्थकार कारण बताउँछन्— तैजस भनिने लिङ्ङ्गशरीराभिमानी सबै जीवहरूमा तादात्म्यको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञान गर्ने हुनाले ईश्वर समष्टि भनिन्छ। ईश्वरभिन्न जीवहरूले भने त्यस्तो' तादात्म्यको ज्ञान नगर्ने र पृथक्पृथक् लिङ्गशरीरमा मात्र तादात्म्यको ज्ञान गर्ने हुनाले तिनलाई व्यष्टि भनिन्छ॥२५॥

२४. पञ्चीकरणम्

तद्भोगाय पुनर् भोग्यभोगायतनजन्मने।
पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम्॥२६॥

सरलोऽर्थः— परमेश्वरः पञ्चमहाभूत-सर्जनानन्तरं जीवानां कर्मफलभोगाय भोग्यानामन्नपानादिपदार्थानां भोगार्थमावश्यकस्य शरीरस्य चोत्पत्तये प्रत्येक-माकाशादिकं महाभूतं पञ्चीकरोति॥२६॥

व्याख्या— **कारणशरीरं सूक्ष्मशरीरं चाभिधाय स्थूलशरीरमभिधातुं पञ्चीकरणं प्रतिपादयितुमाह ग्रन्थकारः—** तद्भोगायेत्यादि। भगवान् **ऐश्वर्यादिगुणषट्कसम्पन्नः**, "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश् चैव षण्णां भग इतीरणा" **(विष्णुपु. ६।५।७४) इत्युक्तप्रकारकेण भगेन युक्तः,** "उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" **(विष्णुपु. ६।५।७८) इत्युक्त-प्रकारको वा परमेश्वरः,** पुनः **उक्तप्रकारेण (श्लो.१८-२२) पञ्चमहाभूतादिसर्जना-नन्तरमपि,** तेषां **जीवानां** भोगः **सुखदुःखाद्यनुभवः, तस्मै** तद्भोगाय; भोग्यस्य **अन्न-पानादिभोग्यपदार्थस्य,** भोगायतनस्य **भोगार्थमावश्यकस्य जरायुजादिचतुर्विधशरीरस्य,** च जन्म **उत्पत्तिः, तस्मै** भोग्यभोगायतनजन्मने; प्रत्येकम् **एकैकम्,** वियदादिकम् **आकाशादिकं महाभूतपञ्चकम्,** पञ्चीकरोति **अपञ्चात्मकं महाभूतपञ्चकं पञ्चात्मकं करोति, अमिलितानि तन्मात्ररूपाणि पञ्च महाभूतानि मिलितानि करोतीत्यर्थः॥२६॥**

नेपाली व्याख्या— कारणशरीर र सूक्ष्मशरीर बताइसकेपछि अब स्थूल-शरीर बताउनका लागि स्थूलशरीरको हेतुभूत पञ्चमहाभूतको पञ्चीकरण ग्रन्थकार बताउँछन्— अगि (श्लो.१८-२२) वर्णन गरिएअनुसार ईश्वरले पञ्चमहाभूतादिको सृष्टि गरिसकेपछि फेरि जीवहरूको भोगका लागि अन्नादि भोग्य पदार्थको र भोगायतनको (जीवले भोग गर्नका लागि आवश्यक जरायुज, अण्डज, स्वेदज, उद्भिज्ज गरी चार प्रकारका शरीरको) पनि उत्पत्तिका लागि अलग-अलग रहेका पञ्चमहाभूतलाई पञ्चीकरण अर्थात् प्रत्येक महाभूतलाई प्रत्येकमा मिलाएर प्रत्येक महाभूतलाई पञ्चमहाभूतपुञ्जात्मक बनाउने काम गर्दछन्॥२६॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२५. पञ्चीकरणप्रकारः

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतर-द्वितीयांशैर् योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥२७॥

सरलोऽर्थः— आदावाकाशादिकं प्रत्येकं द्विधा कृत्वा, प्रथममर्धभागं पुनश्चतुर्धा कृत्वा स्वभिन्नानां चतुर्णां भूतानां प्रथमस्याऽर्धभागस्य चतुर्थांशं स्वभिन्न-द्वितीयार्धरूप-स्थूलभागेन सह मेलनात् पञ्चैव महाभूतानि पञ्चीकृतानि (पञ्चात्मकानि) भवन्ति ॥२७॥

व्याख्या— **पञ्चीकरणप्रकारमाह**— द्विधेत्यादिना। एकैकं **वियदादिकं प्रत्येकम्**, द्विधा **द्विभागात्मकम्**, विधाय **कृत्वा**, पुनश्च **पुनरपि**, प्रथमं **प्रथममर्धभागम्**, चतुर्धा **चतुर्षु भागेषु विभक्तं विधाय, तेषां चतुर्थांशानामेकैकस्य चतुर्थांशस्य** स्वस्वेतर-द्वितीयांशैः **स्वस्माद् भिन्नानां चतुर्णां भूतानां द्वितीयैः स्थूलैर् भागैः सह**, योजनात् **मेलनात्**, ते **प्रत्येकं वियदादयः**, पञ्च पञ्च **पञ्चात्मकाः, पञ्चीकृता भवन्तीत्यर्थः।** "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्" **(छा.उ. ६।३।४) इत्यादिषु श्रुतिषूक्तं त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणोपलक्षणार्थमिति स्वीकृत्याऽत्र पञ्चीकरणं प्रतिपादितं बोध्यम्। आकाशादिपृथग्व्यवहारस्तु स्व-स्वांशाधिक्यात् सम्भवति—** "वैशेष्यात् तु तद्वादस् तद्वादः" **(ब्र.मी.सू. २।४।२२) इति सूत्रोक्तेः ॥२७॥**

नेपाली व्याख्या— ग्रन्थकार पञ्चीकरणको प्रक्रिया बताउँछन्— पाँचै महाभूत प्रत्येकलाई पहिला आधा-आधा गरेर ती प्रत्येक आधामध्ये प्रत्येक प्रथम आधालाई फेरि चार-चार भागमा विभक्त गरेपछि प्रत्येक महाभूतका दोस्रो आधा-भागमा बाँकी चार महाभूतका चारभाग लगाइएका भागहरूका एक-एक भागलाई मिलाएपछि पञ्चीकरण हुन्छ। अर्थात् प्रत्येक महाभूतमा पाँचै महाभूतको अंश मिलाउनु नै पञ्चीकरण हो। यसरी मिलाउँदा आधा भाग आफ्नो महाभूतको अंश र आधामा बाँकी चार महाभूतको अंश मिल्ने हुन्छ। सबै महाभूतमा सबै महाभूत मिलेका भए पनि आकाश, वायु इत्यादि भनेर पृथक्-पृथक् व्यवहार भने आ-आफ्नो अंशको अधिकताले गर्दा हुन्छ ॥२७॥

पञ्चमहाभूत पञ्चीकृत हुँदाको अवस्था

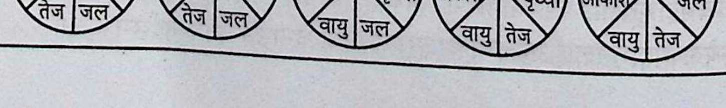

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२८. ब्रह्माण्डोत्पत्तिः, हिरण्यगर्भस्य वैश्वानरत्वप्राप्तिश्च

तैरण्डस् तत्र भुवनं भोग्यभोगाश्रयोद्भवः।
हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत्॥२८॥

सरलोऽर्थः— पञ्चीकृतैः पञ्चभिर्महाभूतैर् ब्रह्माण्ड उत्पद्यते। ब्रह्माण्डे च चतुर्दशलोकात्मकं भुवनं भवति। भुवने च भोग्यपदार्थानां भोगसाधनशरीराणां चोत्पत्तिर् भवति। हिरण्यगर्भश् चाऽस्मिन् ब्रह्माण्डरूपे समष्टि-स्थूलशरीरेऽभिमानेन वैश्वानरनामको भवति॥२८॥

व्याख्या— **पूर्वोक्तप्रकारेण पञ्चीकरणप्रकारमुक्त्वेदानीं पञ्चीकृतभूतैरुत्पद्यमानं कार्यवर्गमाह—** तैरण्ड **इत्यादिना। तैः पूर्वोक्तैः पञ्चीकृतैः पञ्चमहाभूतैः,** अण्डः **ब्रह्माण्डः उत्पद्यत इत्यर्थः।** तत्र **ब्रह्माण्डे,** भुवनं **ब्रह्माण्डे उपरिभागे वर्तमानैर् भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्याख्यैः सप्तभिर्लोकैः, अधोभागे वर्तमानैरतल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-महातल-पातालाख्यैः सप्तभिर्लोकैर्युक्तं भुवनं भवेदित्यर्थः। तेषु लोकेषु च** भोग्यानि **प्राणिभिर्भोक्तुं योग्यान्यन्नादीनि** भोगाश्रयाः **तत्तल्लोकोचित-शरीराणि चेति** भोग्यभोगाश्रयाः, **तेषामुद्भवः उत्पत्तिरिति** भोग्यभोगाश्रयोद्भवः, **पञ्चीकृतैर्महाभूतैरेव ईश्वरेच्छया भोग्यानामन्नादीनां भोगाश्रयाणां शरीराणां चोत्पत्तिर् भवतीति भावः। स्थूलशरीराणामुत्पत्तिमभिधाय समष्टिस्थूलशरीराभिमानिनः संज्ञामाह—** हिरण्यगर्भ **इत्यादिना।** हिरण्यगर्भः **समष्टि-सूक्ष्मशरीराभिमानी ईश्वरः,** अस्मिन् **समष्टिरूपे,** स्थूले देहे **स्थूलशरीरे, स्थितः सन्** वैश्वानरः **वैश्वानरसंज्ञकः (विराट्-संज्ञकः),** भवेत् **स्यात्॥२८॥**

नेपाली व्याख्या— पञ्चीकरणको प्रकार बताएपछि पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतको कार्यका विषयमा ग्रन्थकार बताउँछन्— उक्त पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतबाट ब्रह्माण्ड बन्दछ। त्यस ब्रह्माण्डमा माथितिर रहने १.भूर्लोक, २.भुवर्लोक, ३.स्वर्लोक, ४.महर्लोक, ५.जनोलोक, ६.तपोलोक र ७.सत्यलोक गरी सात लोक तथा तलतिर रहने १.अतल, २.वितल, ३.सुतल, ४.तलातल, ५.महातल, ६.रसातल र ७.पाताल भनिने सात लोक भएको भुवन पनि उत्पन्न हुन्छ। अनि पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतबाट नै ती लोकमा प्राणीहरूद्वारा भोग गरिने अन्नादि भोग्यपदार्थ तथा ती लोकमा रहेर भोग गर्न योग्य भोगाधाररूप स्थूल शरीरको पनि उत्पत्ति हुन्छ। समष्टि-सूक्ष्मशरीरमा अभिमान गर्दा हिरण्यगर्भ भनिएको ईश्वर समष्टि-स्थूलशरीरमा अभिमान गर्दा वैश्वानर (विराट्) भनिने हुन्छ॥२८॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२७. तैजसस्य विश्वत्वप्राप्तिर् विश्वानां स्वभावश्च

तैजसा विश्वतां याता देव-तिर्यङ्-नरादयः।
ते पराग्दर्शिनः प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः ॥२९॥

सरलोऽर्थः— व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानिनो तैजससंज्ञका जीवा व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानेन विश्वतां प्राप्ताः सन्तो देवाः, पशवः, मनुष्याश्चेत्यादयो भवन्ति। ते चाऽऽत्मनो ब्रह्मरूपत्वस्य ज्ञानेन रहिताः सन्तो बाह्यविषयदर्शनशीला भवन्ति॥॥२९॥

व्याख्या— **समष्टि-स्थूलशरीराभिमानिनो वैश्वानरत्वमुक्त्वेदानीं व्यष्टि-स्थूलशरीराभिमानिनो विश्वत्वमाह—** तैजसेत्यादिना। तैजसा **व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानिनो तैजससंज्ञका जीवाः,** विश्वतां **व्यष्टिस्थूलशरीराभिमाने विश्वसंज्ञताम्,** याताः **प्राप्ताः, सन्तः** देव-तिर्यङ्-नरादयः **देवाः, पशु-पक्षि-सरीसृपादयः, मनुष्याश्चेत्यादिरूपतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः।** ते **देवादयः व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानिनो विश्वसंज्ञकाः जीवाः,** प्रतीचो **प्रत्यगात्मरूपस्य जीवस्य,** तत्त्वं **यथार्थं ब्रह्मरूपत्वम्, तस्य** बोधः **ज्ञानम्, तेन ज्ञानेन** विवर्जिताः **रहिता इति** प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः, **सन्तः** पराक् **बहिः (बाह्यं शब्दादिविषयम्),** पश्यन्ति **जानन्ति इति** पराग्दर्शिनः **बहिर्दर्शनशीलाः, बाह्यविषयदर्शनशीला भवन्ति न तु प्रत्यगात्मदर्शनशीला इत्यर्थः। श्रुतिरप्याह—** "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस् तस्मात् पराङ् पश्यति नाऽन्तरात्मन्" **(कठ. २।१।१) इति॥२९॥**

नेपाली व्याख्या— व्यष्टि सूक्ष्मशरीरमा अभिमान गर्दा तैजस भनिने जीवहरू व्यष्टि स्थूलशरीरमा अभिमान गर्दा विश्व नामका हुन जान्छन्। व्यष्टि स्थूलशरीरहरू देव, मनुष्य, पशु इत्यादि रूपका हुन्छन्। ती देवादि स्थूलशरीरमा अभिमान गर्ने विश्व नामका जीवहरू प्रत्यगात्माको अर्थात् जीवको यथार्थ ब्रह्मरूपतालाई नजान्ने, बाह्य शब्दादि विषयलाई मात्र ग्रहण गर्ने हुन्छन्।

विशेष— 'परमात्माले सम्पूर्ण इन्द्रियका द्वारलाई बाहिर फर्केको बनाएका छन्, त्यसैले मानिसले बाहिरको वस्तु नै देख्छ, भित्रको प्रत्यगात्मालाई देख्दैन' भनेर कठोपनिषद्मा (२।१।१) प्रतिपादित विषय पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ।

१६–१७ श्लोकमा कारणशरीरको प्रतिपादन गर्दै समष्टि कारणशरीराभिमानी जीव **ईश्वर** र व्यष्टि कारणशरीराभिमानी जीव **प्राज्ञ** भनिने कुरा बताइयो। त्यसै गरी २३–२५ श्लोकमा सूक्ष्म(लिङ्ग)शरीरको प्रतिपादन गर्दै समष्टि सूक्ष्मशरीराभिमानी जीव **हिरण्यगर्भ** र व्यष्टि सूक्ष्मशरीराभिमानी जीव **तैजस**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भनिने कुरा बताइयो भने यहाँ २८–२९ श्लोकमा स्थूलशरीरको प्रतिपादन गर्दै समष्टि स्थूलशरीराभिमानी जीव **वैश्वानर** र व्यष्टि स्थूलशरीराभिमानी जीव **विश्व** भनिने कुरा बताइयो॥२९॥

२८. तत्त्वज्ञानरहितानां जीवानां संसारे भ्रमणं सुखाऽप्राप्तिश्च

कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च भुञ्जते।
नद्यां कीटा इवाऽऽवर्तादावर्तान्तरमाशु ते।
व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृतिम्॥३०॥

सरलोऽर्थः— उक्ता विश्वसंज्ञका जीवाः सुखाद्यनुभवरूप-भोगार्थं कर्म कुर्वन्ति, पुनर्नवीनं कर्म निष्पादयितुं च मनुष्यादिशरीरं प्राप्य पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं भुञ्जते। यथा नदीप्रवाहे पतिताः कीटा एकस्मादावर्तादन्यमावर्तं शीघ्रं-शीघ्रं प्राप्नुवन्तः सन्तः सुखं नैव लभन्ते तथैव जन्म-मृत्युप्रवाहे पतिता देव-तिर्यङ्-मनुष्यादयो जीवा अपि निरतिशयं सुखं नैव प्राप्नुवन्ति॥३०॥

व्याख्या— **जीवानां तत्त्वबोधराहित्यं तत्फलं च प्रतिपादयन्नाह—** कुर्वत इत्यादि। ते **पूर्वोक्ता विश्वसंज्ञका व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानिनो जीवाः,** भोगाय **सुखाद्यनुभवाय,** कर्म **मनुष्यादिशरीरोचितानि कर्माणि,** कुर्वते **निष्पादयन्ति; तथा च** कर्म कर्तुं च **पुनर्नवीनं कर्म निष्पादयितुं च,** भुञ्जते **मनुष्यादिशरीरं गृहीत्वा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं भुञ्जते।** नद्यां **नदीप्रवाहे पतिताः,** कीटाः **क्षुद्रप्राणिनः,** आवर्ताद् आवर्तान्तरमिव **एकस्मादावर्तादन्यमावर्तं यथा,** आशु **शीघ्रम्,** व्रजन्तो **गच्छन्तः,** निर्वृतिं **सुखम्,** नैव लभन्ते **न प्राप्नुवन्ति, तथैव मनुष्यादिप्राणिनोऽपि शीघ्रं-शीघ्रं** जन्मनो जन्म **एकस्य जन्मनोऽनन्तरं पुनरन्यज् जन्म, व्रजन्तः सन्तः सुखं नैव लभन्ते इत्यर्थः। तत्त्वबोधरहिता मनुष्यादिप्राणिनो जन्म-मृत्युचक्ररूपे प्रवाहे पतिताः सन्तो दुःखमनुभवन्ति, तत्त्वज्ञानगम्यं निरतिशयं सुखं नाऽनुभवन्तीति भावः॥३०॥**

नेपाली व्याख्या— जीवहरू तत्त्वज्ञानरहित हुँदा कसरी सुखदुःखको चक्रमा पर्छन् भन्ने कुरा ग्रन्थकार बताउँछन्– ती विश्व भनिने स्थूलशरीराभिमानी जीव सुखादिको अनुभवका लागि मनुष्यादिशरीरको अनुरूप कर्म गर्दछन् र पुनः कर्म गर्नका लागि पहिला गरिएका कर्मको फलभोग गर्दछन्। जसरी नदीका प्रवाहमा परेका कीराहरू एउटा भुमरीबाट अर्को भुमरीमा पर्दै सुख नपाउने हुन्छन् त्यसै गरी तत्त्वबोध नभएका जीवहरू पनि एक जन्मबाट अर्को जन्ममा जाँदै सुख नपाउने हुन्छन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष— जन्म-मृत्युरूपी प्रवाहमा परेको जीव जबसम्म आफ्नो यथार्थ जन्म-मृत्युरहित स्वरूपको ज्ञान प्राप्त गर्दैन तवसम्म संसाररूपी दुःखको भुमरीमा परिरहन्छ भन्ने यस श्लोकको तात्पर्य हो॥३०॥

२९. आचार्योपदेशलब्ध-पञ्चकोशविवेकफलम्

सत्कर्मपरिपाकात् ते करुणानिधिनोद्धृताः।
प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति यथासुखम्॥३१॥
उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात् तत्त्वदर्शिनः।
पञ्चकोशविवेकेन लभन्ते निर्वृतिं पराम्॥३२॥

सरलोऽर्थः— ते (पूर्वश्लोकोक्ताः) नदीप्रवाहे पतिता कीटाः पूर्वकृतपुण्य-कर्मणः परिपाकात् कृपालुना पुरुषेण नदीप्रवाहाद् बहिरानीताः सन्तः तीरे वृक्ष-च्छायां प्राप्य सुखपूर्वकं विश्राम्यन्ति।

एवमेव (पूर्वश्लोकोक्त[श्लो.३१]दृष्टान्त इव) ब्रह्मज्ञानिनो गुरोरुपदेशं लब्ध्वा तदनन्तरमन्नमयादीनां पञ्चानां कोशानां विवेचनेन कोशेभ्यः पृथगात्मानं ज्ञात्वा मोक्षरूपां परां निर्वृतिं लभन्ते॥३१–३२॥

व्याख्या— **पूर्वश्लोके जीवानां सांसारिकं दुःखमभिधाय तन्निवृत्त्युपायं दर्शयितुं प्रथमं दृष्टान्तमाह—** सत्कर्मेत्यादिना। ते **पूर्वश्लोकोक्ताः कीटाः**, सत्कर्मणः परिपाकः सत्कर्मपरिपाकः, तस्मात् सत्कर्मपरिपाकात् **पूर्वकृतपुण्यकर्मणः परिपाकात्**, करुणाया निधिः करुणानिधिः, तेन करुणानिधिना **कृपालुना पुरुषेण**, उद्धृताः **नदीप्रवाहाद् बहिरानीताः**, **सन्तः** तीरस्य तरुः तीरतरुः तस्य छाया तां तीरतरुच्छायां **नदीतीरस्थ-वृक्षच्छायाम्**, प्राप्य **सम्प्राप्य**, यथासुखं **सुखपूर्वकम्**, विश्राम्यन्ति **नदीप्रवाहे भ्रमणेन जातं श्रममपनयन्ति।**

पूर्वश्लोकोक्तं दृष्टान्तं दार्ष्टन्तिके योजयन्नाह— उपदेशमित्यादि। एवं **पूर्वोक्त-प्रकारेण, सत्कर्मपरिपाकवशादित्यर्थः**, तत्त्वं पश्यन्तीति तत्त्वदर्शिनः **जीवब्रह्मैक्य-साक्षात्कारवतः**, आचार्यात् **गुरोः**, उपदेशं **"तत् त्वमसि" इत्यादिवाक्यार्थज्ञानस्य साधनभूतं वक्ष्यमाणं (श्लो. ४३–४८) श्रवणनिष्पादकमुपदेशम्**, अवाप्य **लब्ध्वा, ततश्च** पञ्चानां कोशानां विवेकः, तेन पञ्चकोशविवेकेन **अन्नमयादीनां पञ्चानां कोशानां विवेचनेन, पञ्चभ्यः कोशेभ्य आत्मनः पृथक्त्वस्य सच्चिदानन्दरूपत्वस्य**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च ज्ञानेन चेति भावः; पराम् उत्कृष्टाम्, निर्वृतिं सुखम्, मोक्षसुखमित्यर्थः, लभन्ते प्राप्नुवन्ति। पञ्चभ्यः कोशेभ्य आत्मनो भेदस्य ज्ञानेन आत्मनो यथार्थज्ञानात् संसार-दुःखान् मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥३१–३२॥

नेपाली व्याख्या— अगिल्लो श्लोकमा जीवहरूको सांसारिक दुःखको वर्णन गरेर अब त्यस दुःखबाट मुक्तिको उपाय बताउनका लागि ग्रन्थकार पहिला दृष्टान्त देखाउँछन्— अगिल्लो श्लोकमा वर्णन गरिएका नदीप्रवाहका भुमरीमा परेका कीराहरू पहिला गरेका सत्कर्मका फलनिष्पत्तिले गर्दा कुनै कृपालु पुरुषद्वारा नदी-प्रवाहबाट निकालेर नदीकिनारका वृक्षका छायामा पुऱ्याइएका छँदा सुखपूर्वक विश्राम गर्दछन्।

उक्त दृष्टान्तलाई ग्रन्थकार दार्ष्टान्तिकमा घटाउँछन्— अगिल्लो श्लोकमा बताइएजस्तै सत्कर्मको परिपाक भएका मनुष्यहरू ब्रह्मज्ञानी आचार्यबाट "तत् त्वमसि" इत्यादि वाक्यको अर्थज्ञान गर्ने साधनभूत श्रवणनिष्पादन गर्ने (पछि बताइने श्लो.४३–४८) उपदेश पाएर अनि अन्नमयादि पाँच कोशबाट जीवात्मालाई छुट्ट्याएर जीवात्माको यथार्थ ज्ञान गरेर परमानन्द अर्थात् मोक्ष प्राप्त गर्दछन्॥३१–३२॥

३०. पञ्च कोशास् तेषां कार्यं च

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च ते।
कोशास्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥३३॥

सरलोऽर्थः— ते च पञ्च कोशाः अन्नमयकोशः, प्राणमयकोशः, मनोमय-कोशः, विज्ञानमयकोशः, आनन्दमयकोशश्चेति सन्ति। तैः कोशैरावृतो जीवात्मा-ऽऽत्मनो ब्रह्मरूपस्य विस्मरणेन जन्म-मरणादिरूपं संसारं प्राप्नोति॥३३॥

व्याख्या— **पञ्च कोशानाह—** अन्नमित्यादिना। अन्नम् **अन्नमयकोशः**, प्राणः **प्राणमयकोशः**, मनः **मनोमयकोशः**, बुद्धिः **विज्ञानमयकोशः**, आनन्दः **आनन्दमय-कोशः**, चेति **इत्येते**, पञ्च **पञ्चसङ्ख्याकाः**, ते **अन्नमयादयः**, कोशाः **खड्गस्य आच्छादकाः कोशा इव आत्मन आच्छादकाः सन्तीत्यर्थः**, तैः **कोशैः**, आवृतः **आच्छादितः, सन्**, स्वात्मा **जीवात्मा**, विस्मृत्या **आत्मनो यथार्थस्य ब्रह्मरूपस्य विस्मरणेन**, संसृतिं **जन्म-मरणादिरूपं संसारम्**, व्रजेत् **प्राप्नुयात्**॥३३॥

नेपाली व्याख्या— अगिल्लो श्लोकमा पञ्चकोशको विवेकद्वारा मोक्षप्राप्ति हुन्छ भनिएको हुँदा ती कोश केके हुन् त भन्ने जिज्ञासामा ग्रन्थकार पञ्चकोश

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बताउँछन्– अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमय गरी पाँच कोश रहेका छन्। ती पाँच कोशद्वारा ढाकिएको जीव आफ्नो यथार्थ ब्रह्मरूपतालाई बिर्सेर जन्म-मरणरूपी सांसारिक दुःखचक्रमा पर्छ॥३३॥

३१. अन्नमय-प्राणमयकोशपरिचयः

स्यात् पञ्चीकृतभूतोत्थो देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञकः।
लिङ्गे तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह॥३४॥

सरलोऽर्थः– पञ्चीकृतेभ्यः पञ्चभ्यो महाभूतेभ्य उत्पन्नः स्थूलो देहोऽन्नमयकोशः स्यात्। सूक्ष्मशरीरे वर्तमानैः पञ्चानां भूतानां राजसांशैरुत्पन्नैः पञ्चभिः प्राणैः पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैश्चेति दशभिस्तत्त्वैरुत्पन्नः प्राणमयकोशः स्यात्॥३४॥

व्याख्या– **उक्तानां पञ्चानां कोशानां स्वरूपाणि प्रतिपादयितुं प्रथममन्नमय-प्राणमयकोशावाह–** स्यादित्यादिना। पञ्चीकृतेभ्यः **मिश्रितेभ्यः पञ्चभ्यः,** भूतेभ्यः **महाभूतेभ्यः, (पञ्चभूतानां तामसांशाद्),** उत्थितः **उत्पन्न इति** पञ्चीकृतभूतोत्थः, स्थूलो देहः **स्थूलशरीरम्,** अन्नसंज्ञकः **अन्नमयकोशनामकः,** स्यात् **भवेत्।** प्राणस्तु **प्राणमयकोशस्तु,** लिङ्गे **सूक्ष्मशरीरे वर्तमानैः,** कर्मेन्द्रियैः सह **वागादिपञ्चकर्मेन्द्रियैर् युक्तैः,** राजसैः **पञ्चभूतानां राजसांशैरुत्पन्नैः,** प्राणैः **प्राणापानादिपञ्चप्राणैः, स्यात्। पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिः प्राणैश्चेति दशभिः प्राणमयकोशो भवतीत्यर्थः।**

अन्नमयादि-पञ्चकोशानां प्रतिपादनं तैत्तिरीयोपनिषदि कृतमुपलभ्यते। तत्र "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" **(तै.उ. २।१) इत्युपक्रम्य** "तस्माद् वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः", "अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः", "अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः", "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" **(तै.उ. २।२—२।५) इत्यन्तैर् वाक्यैः कृतं पञ्चानां कोशानां प्रतिपादनमनुसृत्याऽत्र पञ्चकोशविवेकः प्रदर्शितोऽस्ति॥३४॥**

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा उल्लिखित पञ्चकोशको स्वरूप बताउने क्रममा ग्रन्थकार सर्वप्रथम अन्नमयकोश र प्राणमयकोश बताउँछन्– पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतबाट (पञ्चमहाभूतका तमोगुणबाट) उत्पन्न स्थूल शरीर अन्नमयकोश भनिन्छ। लिङ्ग(सूक्ष्म)शरीरमा रहेका (पञ्चमहाभूतका अलग-अलग रजोगुणद्वारा उत्पन्न) पाँच कर्मेन्द्रिय तथा पञ्चमहाभूतका मिलित रजोगुण-बाट उत्पन्न पाँच प्राण सम्मिलित भएको कोश प्राणमयकोश भनिन्छ। अर्थात् पाँच कर्मेन्द्रिय र पाँच प्राण गरी जम्मा दश तत्त्वको प्राणमयकोश हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष— यहाँ तैत्तिरीयोपनिषद्को ब्रह्मवल्लीमा "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इत्यादि रूपमा प्रतिपादित पञ्चकोशको नै वर्णन गरिएको देखिन्छ॥३४॥

३२. मनोमय-विज्ञानमयकोशपरिचयः

सात्त्विकैर् धीन्द्रियैः साकं विमर्शात्मा मनोमयः।
तैरेव साकं विज्ञानमयो धीर्निश्चयात्मिका॥३५॥

सरलोऽर्थः— पञ्चानां महाभूतानां सत्त्वांशैरुत्पन्नैः पञ्चभिर् ज्ञानेन्द्रियैः सहितमन्तःकरणस्य संशयात्मकवृत्तिरूपं मनो मनोमयकोशः स्यात्। एवमेव पूर्वोक्तैरेव पञ्चभिर् ज्ञानेन्द्रियैः सहिताऽन्तःकरणस्य निश्चयात्मकवृत्तिरूपा बुद्धिर् विज्ञानमयकोशः स्यात्॥३५॥

व्याख्या— **पञ्चानां कोशानां प्रतिपादनस्य क्रम एव मनोमय-विज्ञानमयकोशावाह—** सात्त्विकैरित्यादिना। सात्त्विकैः **पञ्चानां महाभूतानां सत्त्वगुणांशैरुत्पन्नैः**, धीन्द्रियैः **श्रोत्रादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैः**, साकं सह, विमर्शात्मा **(पञ्चानां भूतानां मिलितैः सत्त्वगुणैरुत्पन्नस्य) अन्तःकरणस्य संशयात्मकवृत्तिरूपेण मनसा घटितः**, मनोमयः **मनोमयकोशः स्यादित्यर्थः**। तैरेव **पूर्वोक्तैः श्रोत्रादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैरेव**, साकं **सहिता**, निश्चयात्मिका **अन्तःकरणस्य निर्णयात्मिका वृत्तिः**, धीः **(पञ्चभूतानां मिलितैः सत्त्वगुणैरुत्पन्ना) बुद्धिः**, विज्ञानमयः **विज्ञानमयकोशः स्यात्**॥३५॥

नेपाली व्याख्या— पञ्चकोश प्रतिपादन गर्ने क्रममा मनोमयकोश र विज्ञानमयकोश बताउँछन् ग्रन्थकार— पञ्चमहाभूतका प्रत्येक सत्त्वगुणबाट उत्पन्न पाँच ज्ञानेद्रियले सहित (पञ्चमहाभूतका मिलित सत्त्वगुणबाट उत्पन्न) अन्तःकरणको संशयात्मकवृत्तिरूप मनले निष्पादित कोश मनोमयकोश भनिन्छ। त्यसैगरी उक्त पाँच ज्ञानेन्द्रियले युक्त (पञ्चमहाभूतका मिलित सत्त्वगुणबाट नै उत्पन्न) अन्तःकरणको निश्चयात्मकवृत्तिरूप बुद्धि विज्ञानमयकोश भनिन्छ॥३५॥

३३. आनन्दमयकोशपरिचयः कोशानां प्रभावश्च

कारणे सत्त्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः।
तत्तत्कोशैस्तु तादात्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत्॥३६॥

सरलोऽर्थः— कारणशरीररूपायामविद्यायां स्थितं मोदादिवृत्तिभिः सहितं मलिनसत्त्वम् आनन्दमयकोशः स्यात्। जीवात्मा तु तेनतेन कोशेन सह तादात्म्याभिमानात् तत्तत्कोशमयः स्यात्॥३६॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या— क्रमप्राप्तमानन्दमयकोशमाह— कारण इत्यादिना। कारणे कारण-शरीररूपायामविद्यायाम्, यत् सत्त्वं मलिनसत्त्वं वर्तते, तत् मोदादिवृत्तिभिः इष्ट-प्राप्त्यादिजन्यैः सुखविशेषैः, सहितम् आनन्दमयः आनन्दमयनामकः कोशः स्यात्। स्थूलशरीरादीनामन्नमयादित्वं तेषामन्नादिविकारत्वेनोपपद्यते, किन्त्वात्मनः कथमन्न-मयादिशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तत्तत्कोशैरित्यादि। आत्मा जीवात्मा, तु कोशैर् विलक्षणः सन्नपीति भावः, तत्तत्कोशैः तेनतेन कोशेन सह, तादात्म्यात् अभिन्नत्वाभिमानात्, तत्तन्मयः तत्-तत्कोशमयः, अन्नमयादिकोशमयः, भवेत् स्यात्। व्यवहारकाले जीवः प्रायेण स्थूलशरीररूपेणैव व्यवह्रियत इति स्थूल-शरीरस्याऽन्नविकारत्वेन जीवोऽप्यन्नमय इत्युपदिश्यत इति भावः ॥३६॥

नेपाली व्याख्या— अब क्रमप्राप्त आनन्दमयकोश बताउँछन् ग्रन्थकार— कारणशरीर भनिने अविद्यामा रहेको मलिन सत्त्वगुण नै मोद, प्रमोद इत्यादि सुख-विशेषसहित हुँदा आनन्दमयकोश भनिन्छ। स्थूलशरीरादिलाई अन्नादिका विकार भएका हुनाले अन्नमय इत्यादि भन्न सकिन्छ, किन्तु आत्मा कसरी अन्नमयादि भनिन्छ भन्ने शङ्कामा ग्रन्थकार भन्छन्— जीवात्मा पञ्चकोशभन्दा विलक्षण भए पनि ती-ती कोशसँग तादात्म्यको अभिमान गर्नाले तन्मय अर्थात् अन्नमय इत्यादि रूपमा व्यवहार गरिने हुन्छ॥३६॥

३४. पञ्चकोशविवेकस्योपायस् तस्य फलं च

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पञ्चकोशविवेकतः।
स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते॥३७॥

सरलोऽर्थः— अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामन्नमयादिभ्यः पञ्चभ्यः कोशेभ्य आत्मनो भेदस्य ज्ञानेन पञ्चभ्यः कोशेभ्य आत्मा पृथगिति ज्ञात्वा जीवः परब्रह्मत्वं प्राप्नोति॥३७॥

व्याख्या— पूर्वं जीवस्याऽन्नमयादिष्वभिमानात् तन्मयत्वं प्रतिपाद्येदानीं तेभ्यः कोशेभ्यो विवेके सति तस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादयन्नाह— अन्वयेत्यादि। अन्वयश्च व्यतिरेकश्चेति ताभ्याम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वक्ष्यमाणप्रकाराभ्याम्, पञ्चभ्यः कोशेभ्यो विवेकः, ततः पञ्चकोशविवेकतः अन्नमयादिभ्यः पञ्चभ्यः कोशेभ्यो जीवस्य भेदस्य ज्ञानेन, ततः पञ्चभ्यः कोशेभ्यः, स्वात्मानं प्रत्यगात्मानं (जीवम्), उद्धृत्य तेषु तादात्म्याभिमानरहितं कृत्वा, स्वस्य वास्तवं सच्चिदानन्दमयं रूपं निश्चित्येति भावः, परं ब्रह्म एकमद्वितीयं परमात्मरूपम्, प्रपद्यते प्राप्नोति, ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः॥३७॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली व्याख्या— अगि (श्लो. ३३–३६) जीवात्माको अन्नमयादि पाँच कोश-सितको तादात्म्याभिमानले गर्दा अन्नमयादिरूपमा प्राप्ति बताएर अब ती कोशबाट जीवलाई अलग गरेपछि जीव ब्रह्म नै हुन्छ भन्ने कुरा प्रतिपादन गर्दै ग्रन्थकार भन्छन्— अन्वय (त्यो नहुँदा पनि हुनु) र व्यतिरेक (त्यो हुँदा पनि नहुनु) विचार गर्ने पद्धतिद्वारा माथि उल्लिखित अन्नमयादि पाँच कोशबाट आफ्नो आत्मालाई (जीवात्मालाई) निकालेर (जीव पाँच कोशभन्दा भिन्न सच्चिदानन्दरूप हो भन्ने निश्चयात्मक ज्ञान गरेर) जीव परब्रह्म नै हुन्छ॥३७॥

३५. अन्नमयकोशविवेकप्रदर्शनम्

अभाने स्थूलदेहस्य स्वप्ने यद् भानमात्मनः।
सोऽन्वयो व्यतिरेकस् तद्भानेऽन्यानवभासनम्॥३८॥

सरलोऽर्थः— स्वप्नावस्थायां स्थूलशरीररूपस्याऽन्नमयकोशस्याऽभानेऽपि जीवस्य यद् भानं भवति तद् आत्मनोऽन्वयोऽस्ति। जीवस्य भानेऽपि स्थूलदेहस्याऽभानं व्यतिरेकोऽस्ति॥३८॥

व्याख्या— **पूर्वश्लोकोक्ताऽन्वय-व्यतिरेकौ कोशेषु प्रतिपादयन्नाह—** अभान इत्यादि। स्वप्ने **स्वप्नावस्थायाम्, जागर-सुषुप्त्योर्मध्ये स्थितायामवस्थायाम्,** स्थूलश्चाऽसौ देहश्चेति तस्य स्थूलदेहस्य **स्थूलशरीरस्य, अन्नमयकोशस्येत्यर्थः,** अभाने **अप्रतीतौ,** यद् **येन प्रकारेण,** आत्मनः **प्रत्यगात्मनः जीवस्य,** भानं **स्फुरणम्, स्वप्नावस्थायां तत्साक्षित्वेन जीवस्य प्रतीतिर् भवतीत्यर्थः,** स **आत्मनः,** अन्वयः **अनुवृत्तिः।** तस्य **आत्मनः,** भानं **प्रतीतिः,** इति तद्भानं तस्मिन् तद्भाने **सत्यपि,** अन्यस्य **स्थूलदेहस्य,** अनवभासनम् **अप्रतीतिः,** इति अन्यानवभासनम्, व्यतिरेकः **व्यावृत्तिः, वर्तत इति शेषः। एवं चाऽऽत्मनः स्थूलदेहात् पृथक्त्वं बुध्यत इति भावः॥३८॥**

नेपाली व्याख्या— अगिल्लो श्लोकमा उल्लिखित अन्वय र व्यतिरेक देखाउँदै ग्रन्थकार भन्छन्— स्वप्नावस्थामा स्थूलशरीरको (अन्नमयकोशको) प्रतीति नहुँदा स्वप्नको साक्षीका रूपमा जीवात्माको स्फुरण हुनु अन्वय हो भने स्वप्नावस्थामा नै जीवात्माको प्रतीति हुँदा स्थूलशरीरको अप्रतीति हुनु व्यतिरेक हो।

स्थूलशरीरको अभावमा पनि आत्माको अस्तितत्व रहने तर आत्माको अस्तितत्व रहेको अवस्थामा स्थूलशरीरको अभाव पनि हुन सक्ने हुनाले नित्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्मा स्थूलशरीररूपी अन्नमयकोशभन्दा भिन्न हो भन्ने सिद्ध हुन्छ भन्ने यस श्लोकको तात्पर्य हो॥३८॥

३६. प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयकोशविवेकप्रदर्शनम्

लिङ्गाभाने सुषुप्तौ स्यादात्मनो भानमन्वयः।
व्यतिरेकस्तु तद्भाने लिङ्गस्याऽभानमुच्यते॥३९॥

सरलोऽर्थः– गाढनिद्रायां लिङ्गशरीरस्य (सूक्ष्मशरीरस्य) अप्रतीतौ जीवात्मनो यद् भानं भवति, तदात्मनोऽन्वयोऽस्ति। जीवात्मनो भानेऽपि लिङ्गशरीरस्याऽभानं तु व्यतिरेक इत्युच्यते॥३९॥

व्याख्या– **उक्तरूपेण स्थूलशरीरादात्मानं विविच्य सूक्ष्मशरीराद् विवेकं प्रतिपादयितुमाह–** लिङ्गाभान **इत्यादि।** सुषुप्तौ **सुषुप्त्यवस्थायाम्, गाढनिद्रावस्थायाम्,** लिङ्गस्याऽभानं लिङ्गाभानं तस्मिन् लिङ्गाभाने **सूक्ष्मशरीरस्य अप्रतीतौ,** आत्मनः **जीवात्मनः,** भानं **प्रतीतिः, तदवस्थासाक्षित्वेन स्फुरणम्, आत्मनः** अन्वयः **अनुवृत्तिः,** स्यात् **भवेत्।** तस्य भानं तद्भानं तस्मिन् तद्भाने **आत्मनः स्फुरणे,** लिङ्गस्य **सूक्ष्मशरीरस्य,** अभानं तु **अप्रतीतिस्तु,** व्यतिरेकः **व्यावृत्तिः,** उच्यते **कथ्यते। एवं चाऽऽत्मनो लिङ्गशरीरात् पृथक्त्वमवगम्यत इति भावः॥३९॥**

नेपाली व्याख्या– अगिल्लो श्लोकमा स्थूलशरीररूपी अन्नमयकोशबाट आत्माको विवेक देखाएर अब सूक्ष्मशरीरबाट आत्माको विवेक देखाउनका लागि ग्रन्थकार भन्दछन्– जीवको गाढनिद्रारूप सुषुप्तिमा लिङ्गशरीरको (सूक्ष्मशरीरको) प्रतीति नहुँदा पनि त्यसको साक्षीका रूपमा रहने आत्माको प्रतीति हुनु अन्वय हो भने सुषुप्तिअवस्थामै आत्माको प्रतीति हुँदाहुँदै पनि लिङ्गशरीरको प्रतीति नहुनु व्यतिरेक हो॥३९॥

तद्विवेकाद् विविक्ताः स्युः कोशाः प्राणमनोधियः।
ते हि तत्र गुणावस्थाभेदमात्रात् पृथक्कृताः॥४०॥

सरलोऽर्थः– यतो हि ते त्रयः कोशा लिङ्गशरीरे सत्त्वरजसोर् गुणयोस् तारतम्यरूपावस्थाया भेदादेव भिन्नाः सन्ति, तस्माल् लिङ्गशरीरस्य जीवाद् भिन्नत्वेन ज्ञानात् प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयसंज्ञकाः कोशा जीवाद् भिन्नत्वेन ज्ञाता भवेयुः॥४०॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या— **पञ्चकोशविवेकप्रसङ्गे लिङ्गशरीरविवेचनप्रयोजनं किमिति प्रतिपादयन्नाह— तद्विवेकादित्यादि।** तस्य विवेकस् तद्विवेकः तस्मात् तद्विवेकाद् **लिङ्गशरीरस्य विवेचनात्**, प्राणश्च मनश्च धीश्चेति प्राणमनोधियः **प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयसंज्ञकाः**, कोशाः **आत्माच्छादनविशेषाः**, विविक्ताः **आत्मनः पृथक्कृताः**, स्युः **भवेयुः। लिङ्गशरीरविवेकेन कथं प्राणमयादीनां विवेक इत्यत आह— ते** हीत्यादि। हि **यस्मात् कारणात्**, ते **प्राणमयादयः कोशाः**, तत्र **लिङ्गशरीरे**, गुणयोः **सत्त्वरजसोः**, अवस्थायाः **तारतम्यरूपावस्थायाः**, भेदमात्रं **वैशिष्ट्यमात्रम्**, तस्माद् गुणावस्थाभेदमात्रात्, पृथक्कृताः **भेदेनावस्थिताः सन्तीत्यर्थः। अपञ्चीकृतेभ्यः पञ्च-भूतेभ्य एव प्राणानां मनोबुद्धिरूपस्याऽन्तःकरणस्य चोत्पत्तिर्भवतीति वस्तुतस्तत्र भेदो नास्ति, किन्तु पञ्चभूतानां मिलितानां राजसांशात् प्राणस्य, सात्त्विकांशाच्चाऽन्तःकर-णस्योत्पत्तिर्भवतीति** (द्र.– श्लो. २०,२२) **गुणभेदेनैव तेषां भेद इति मनोमयकोश-विज्ञानमयकोशयोस्तु अन्तःकरणस्य संशयात्मकवृत्तियुतावस्था-निश्चयात्मकवृत्ति-युतावस्थारूपाभ्यामवस्थाविशेषाभ्यामेव परस्परं भेद इति च भावः ॥४०॥**

नेपाली व्याख्या— पञ्चकोशको विवेकका प्रसङ्गमा लिङ्गशरीरको विवेक किन प्रतिपादन गरिएको हो भन्ने कुरा ग्रन्थकार देखाउँछन्— लिङ्ग-शरीरको विवेकद्वारा प्राणमय, मनोमय र विज्ञानमय कोशभन्दा आत्मा भिन्न हो भन्ने बुझिन्छ। किनभने ती तीन कोशहरू लिङ्गशरीरमा गुणको र अवस्थाको भेदले नै भिन्न रूपमा अनुभव गरिएका हुन्।

विशेष— अपञ्चीकृत पञ्चमहाभूतका मिलित सात्त्विक अंशबाट मनरूपी र बुद्धिरूपी अन्तःकरणको तथा राजस अंशबाट प्राणको उत्पत्ति हुने हुनाले वस्तुतः तिनमा भेद छैन, किन्तु गुणको भेदले गर्दा नै तिनलाई भिन्न रूपमा ग्रहण गरिएको हो र अन्तःकरण एउटै भए पनि वृत्तिविशेषयुक्त अवस्थाविशेषले गर्दा मन र बुद्धि भिन्न भएका हुन् भन्ने यस श्लोकका उत्तरार्धको भाव हो॥४०॥

३७. आनन्दमयकोशविवेकप्रदर्शनम्

सुषुप्त्यभाने भानं तु समाधावात्मनोऽन्वयः।
व्यतिरेकस्त्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनम्॥४१॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरलोऽर्थः— समाध्यवस्थायां सुषुप्तिशब्दोपलक्षितस्य कारणशरीररूपस्याऽज्ञानस्याऽप्रतीतौ जीवात्मनो यद् भानं भवति तदात्मनोऽन्वयोऽस्ति। समाध्यवस्थायामेव जीवात्मनः प्रतीतौ कारणशरीरस्याऽप्रतीतिश्च व्यतिरेको वर्तते॥४१॥

व्याख्या— **क्रमप्राप्तानन्दमयकोशविवेकोपायमाह— सुषुप्त्यभान इत्यादिना।** समाधौ **वक्ष्यमाणलक्षणायां** (श्लो. ५५) **समाध्यवस्थायाम्**, सुषुप्तेरभानं सुषुप्त्यभानं तस्मिन् सुषुप्त्यभाने **सुषुप्तिशब्दोपलक्षितस्य कारणशरीररूपस्याऽज्ञानस्याऽप्रतीतौ**, आत्मनस्तु **जीवात्मन एव**, भानं **प्रतीतिः, आत्मनः** अन्वयः **अनुवृत्तिः, अस्तीत्यर्थः।** आत्मनो भानं आत्मभानं तस्मिन् आत्मभाने **समाध्यवस्थायां जीवात्मनः प्रतीतौ**, सुषुप्तेरनवभासनं सुषुप्त्यनवभासनं **सुषुप्त्युपलक्षितस्याऽज्ञानस्याऽप्रतीतिः**, व्यतिरेकः **व्यावृत्तिः, अस्तीत्यर्थः ॥४१॥**

नेपाली व्याख्या— क्रमप्राप्त आनन्दमयकोशको विवेक गर्ने उपाय ग्रन्थकार बताउँछन्— समाधिका अवस्थामा सुषुप्तिशब्दले उपलक्षित अज्ञानरूपी वा अविद्यारूपी कारणशरीरको प्रतीति नहुँदा आत्माको प्रतीति हुनु अन्वय हो भने समाधिका अवस्थामा आत्माको प्रतीति हुँदा अज्ञानको प्रतीति नहुनु व्यतिरेक हो।

विशेष— सुषुप्ति अवस्थामा अज्ञान मात्र रहने हुँदा यहाँ सुषुप्तिशब्दले अज्ञानलाई लिइएको हो। कारणशरीररूपी अज्ञान नै आनन्दमयकोश भएको हुनाले (श्लो. ३६) यहाँ सुषुप्तिशब्दले आनन्दमयकोशलाई बुझाएको छ। समाधिको जनसाधारणलाई अनुभव नहुने भए पनि शास्त्रप्रसिद्धिका आधारमा अन्वय-व्यतिरेकको कुरा गरिएको हो।

यसप्रकार (श्लो.३८–४१) अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमय यी पाँच कोशबाट अन्वय-व्यतिरेक उपायद्वारा आत्माको भेद स्पष्ट गरियो॥४१॥

३८. पञ्चभ्यः कोशेभ्यो विविक्तस्याऽऽत्मनो ब्रह्मत्वम्

यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः।
शरीरत्रितयाद् धीरैः परं ब्रह्मैव जायते॥४२॥

सरलोऽर्थः— येन प्रकारेण मुञ्जाद् युक्त्या ईषिका समुद्ध्रियते, तेनैव प्रकारेण स्थूल-सूक्ष्म-कारणरूपैः त्रिभिः शरीरैरुपलक्षितेभ्योऽन्नमयादिभ्यः पञ्चभ्यः कोशेभ्यो धीरैर्युक्त्या समुद्धृतः (पृथक्त्वेन ज्ञातः) जीवात्मा परं ब्रह्मैव भवति॥४२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या— **अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पञ्चभ्यः कोशेभ्यो विविक्त आत्मा ब्रह्म भवतीति प्रतिज्ञातं** (श्लो. ३७), **तदेव साधयितुमाह**— यथा मुञ्जादित्यादि। यथा येन **प्रकारेण**, मुञ्जाद् **एतन्नामकात् कासाकारात् तृणविशेषात्**, युक्त्या **बहिरावरकत्वेन स्थितस्य स्थूलपत्रस्य निष्कासनेनोपायेन**, ईषिका **मध्यस्थः सारभागः, समुद्ध्रियते**, एवं **तेनैव प्रकारेण**, आत्मा **जीवात्मा**, शरीरत्रितयात् **स्थूल-सूक्ष्म-कारणरूपाद् देहत्रयात्, त्रिभिः शरीरैरुपलक्षितेभ्योऽन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमया-ऽऽनन्दमयाख्येभ्यः पञ्चभ्यः कोशेभ्य इत्यर्थः**, धीरैः **साधनचतुष्टयादिसम्पन्नैरधिकारिभिः**, युक्त्या **अन्वय-व्यतिरेकादिभिस्तर्कैः**, समुद्धृतः **पृथक्कृतः कोशभिन्नत्वेन ज्ञातः सन्**, परं ब्रह्मैव **निर्विशेषब्रह्मैव**, जायते **भवति।**

कठोपनिषदि "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। तं स्वाच्छरीरात् प्रबृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्रममृतम्" **(२।३।१७) इतिप्रकारेणोक्तस्य विषयस्याऽत्र प्रतिपादनं कृतं ज्ञेयम्॥४२॥**

नेपाली व्याख्या— अन्वय-व्यतिरेकद्वारा पञ्चकोशबाट भिन्न भएको आत्मा ब्रह्म रूप हुन्छ भन्ने कुरा अगि (श्लो. ३७) भनिएकोमा सोही कुरालाई सिद्ध गर्न ग्रन्थकार भन्दछन्— जुन प्रकारले मुँज-नामक उखुका आकारको तृणविशेषको बाहिरी स्थूल पत्रलाई हटाउनुरूप युक्तिले माझको सूक्ष्म शलाका (रेसा) निकालिन्छ, सोही प्रकारले साधनचतुष्टयादिसम्पन्न पुरुषद्वारा जीवात्मा पनि माथि प्रतिपादित (श्लो. ३८–४१) अन्वय-व्यतिरेक युक्तिद्वारा स्थूल, सूक्ष्म र कारण-शरीरमा रहेका अन्नमयादि पाँचकोशबाट छुट्ट्याएपछि परब्रह्मरूपमा ज्ञात हुन्छ।

विशेष— कठोपनिषद्मा 'मुँजबाट सूक्ष्म शलाका छुट्ट्याएजस्तै गरी सदा हृदयमा रहने परमेश्वरलाई शरीरबाट छुट्ट्याएपछि शुद्ध अमृतरूपमा जानिन्छ' इत्यादि भनेर प्रस्तुत गरिएको विषयको अनुरूप यहाँ कुरा गरिएको हो॥४२॥

३९. तत्त्वमस्यादिवाक्यैर् जीवात्म-परमात्मनोरैक्यस्य बोधनम्

परापरात्मनोरेवं युक्त्या सम्भावितैकता।
तत्त्वमस्यादिवाक्यैः सा भागत्यागेन लक्ष्यते॥४३॥

सरलोऽर्थः— उक्तप्रकारेण परमात्म-जीवात्मनोर् युक्त्याऽभिन्नता सम्भवितया प्रतिपादिता। सा चैकता तत्त्वमस्यादिभिर् जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकैः श्रुतिवाक्यैर् विरुद्धांशपरित्यागरूपया भागत्यागलक्षणया बोध्यते॥४३॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या– **एवं युक्त्या प्रतिपादितस्य तत्त्वज्ञानस्य श्रुतिसिद्धत्वं न स्यादित्याशङ्कां परिहरन्नाह–** परापरात्मनोरित्यादि। एवम् **उक्तप्रकारेण,** परश्चाऽपरश्चेति परापरौ, परापरौ च तौ आत्मानौ, तयोः परापरात्मनोः **परमात्म-जीवात्मनोः,** युक्त्या **लक्षणसाम्याद्युपायेन,** एकता **अभिन्नता,** सम्भाविता **सम्भवितया प्रतिपादिता।** सा **एकता,** तत्त्वमस्यादिवाक्यैः **'तत्त्वमसि' इत्यादिभिः जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकैः श्रुतिवाक्यैः,** भागस्य त्यागो भागत्यागस्तेन भागत्यागेन **विरुद्धांशपरित्यागेन,** लक्ष्यते **लक्षणया बोध्यते। सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य तत्पदवाच्यस्य चैतन्यस्य, अल्पज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वम्पदवाच्यस्य चैतन्यस्य चाऽभेदो विरुद्ध इति विशेषणांशपरित्यागेन चैतन्यमात्रयोरभेदो भागत्यागलक्षणया बोधितो भवतीति भावः ॥४३॥**

नेपाली व्याख्या– युक्तिद्वारा प्रतिपादित तत्त्वज्ञान श्रुतिअनुसारको हैन कि भन्ने शङ्का हटाउन ग्रन्थकार भन्छन्– उक्तप्रकारले युक्तिद्वारा देखाइएको परमात्माको र जीवात्माको एकता 'तत् त्वमसि' इत्यादि जीव र ब्रह्मको एकता प्रतिपादन गर्ने श्रुतिवाक्यले भागत्यागलक्षणाद्वारा प्रतिपादित गरेको छ।

'तत् त्वमसि' यस वाक्यमा तत्पदले वाच्यार्थ रूपमा सर्वज्ञत्वादि-विशिष्ट ईश्वररूप चैतन्यलाई बुझाएको छ भने त्वम्पदले अल्पज्ञत्वादि-विशिष्ट जीवरूप चैतन्यलाई बुझाएको छ; ती दुइको अभेद विरुद्ध देखिएको हुनाले विशेषण भागलाई त्याग गरेर (भागत्यागलक्षणाद्वारा) चैतन्य मात्रको एकता श्रुतिद्वारा बुझाइएको छ भन्ने यस श्लोकको तातपर्य रहेको छ॥४३॥

४०. तत्त्वमसीति वाक्ये तत्-पदस्याऽर्थः

जगतो यदुपादानं मायामादाय तामसीम्।
निमित्तं शुद्धसत्त्वां तामुच्यते ब्रह्म तद्गिरा ॥४४॥

सरलोऽर्थः– यद् ब्रह्म तमोगुणप्रधानां मायामुपाधित्वेन स्वीकृत्य जगत उपादानकारणं भवति, शुद्धसत्त्वप्रधानां मायामुपाधित्वेन स्वीकृत्य च (ईश्वराख्यं) जगतो निमित्तकारणं भवति, तद् ब्रह्म 'तत् त्वमसि' इति वाक्ये स्थितेन 'तत्'-पदेन वाच्यार्थतया कथ्यते॥४४॥

व्याख्या– **तत्त्वमसीति वाक्यविवेचनार्थं प्रथमं तत्पदस्य वाच्यार्थमाह–** जगत इत्यादिना। यत् **सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म,** तामसीम् **तमोगुणप्रधानाम्,** मायां **मिथ्याबुद्धिनिमित्तभूताम्, अध्यासरूपाम्,** आदाय **उपाधित्वेन स्वीकृत्य,** जगतः **संसारस्य,**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपादानं **समवायिकारणम्, जगदध्यासाधिष्ठानरूपम्, भवति एवमेव** शुद्धसत्त्वां **विशुद्धसत्त्वप्रधानाम्,** तां **मायाम्, उपाधित्वेन स्वीकृत्य,** निमित्तम् **उपादानाद्यभिन्नं कर्तृ भवति, तद्** ब्रह्म **निमित्तोपादानोभयकारणरूपं ब्रह्म,** तद्गिरा **तत्-पदेन,** उच्यते **कथ्यते। एकमेव ब्रह्म तमोगुणप्रधानमायोपाधित्वेन जगत उपादानकारणम्, सत्त्वगुण-प्रधानमायोपाधित्वेन च जगतो निमित्तकारणं भवति, तच्चेश्वररूपतया गृह्यमाणं ब्रह्म 'तत् त्वमसि' इति वाक्यस्थेन तत्-पदेन वाच्यार्थतया कथ्यते इति भावः॥४४॥**

नेपाली व्याख्या– 'तत्त्वमसि'-वाक्यको विवेचना गर्नका लागि ग्रन्थकार सर्वप्रथम तत्-पदको वाच्यार्थ बताउँछन्– सच्चिदानन्दरूप ब्रह्म तमोगुणप्रधान मायालाई उपाधिका रूपमा लिँदा जगत्को उपादान कारण हुन्छ र शुद्धसत्त्वप्रधान मायालाई उपाधिका रूपमा लिँदा जगत्को निमित्त कारण हुन्छ। त्यही जगत्को उपादान र निमित्त कारण मानिएको ईश्वररूपमा लिइएको ब्रह्मलाई तत्-पदले वाच्यार्थ रूपमा बताएको छ॥४४॥

४१. तत्त्वमसीति वाक्ये त्वम्-पदस्याऽर्थः

यदा मलिनसत्त्वां तां कामकर्मादिदूषिताम्।
आदत्ते तत् परं ब्रह्म त्वम्पदेन तदोच्यते॥४५॥

सरलोऽर्थः– तदेव परं ब्रह्म यदा मलिनसत्त्वां कामकर्मादिदोषैः सहिता-मविद्यापदवाच्यां मायामुपाधित्वेन स्वीकरोति तदा त्वमितिशब्देन वाच्यार्थतया कथ्यते॥४५॥

व्याख्या– **क्रमप्राप्तं त्वम्-पदवाच्यार्थमाह– यदेत्यादिना।** तत् **तदेव,** परं ब्रह्म **सच्चिदानन्दरूपं चैतन्यम्,** यदा **यस्यामवस्थायाम्,** मलिनसत्त्वां **किञ्चिद्रजस्तमो-मिश्रणजातमलिनीभूतसत्त्वप्रधानाम्, अत एव** कामकर्मादिभिः दूषिता कामकर्मदूषिता तां कामकर्मादिदूषितां **कामकर्मादिदोषैः सहिताम्,** ताम् **अविद्यापदवाच्यां मायाम्,** आदत्ते **उपाधित्वेन स्वीकरोति,** तदा **तस्यामवस्थायाम्,** तद् **ब्रह्म,** त्वम्पदेन **त्वमिति-शब्देन,** उच्यते **वाच्यार्थतया कथ्यते। सच्चिदानन्दरूपं चैतन्यमेवाऽविद्योपाधित्वे त्वम्पदवाच्यतया ग्राह्यो भवतीति भावः॥४५॥**

नेपाली व्याख्या– ग्रन्थकार क्रमप्राप्त त्वम्-पदको वाच्यार्थ बताउँछन्– जुन अवस्थामा ब्रह्मले मलिनसत्त्वप्रधान कामकर्मादिदोषले दूषित अविद्या भनिने

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मायालाई उपाधिका रूपमा लिन्छ त्यस अवस्थामा जीवरूपमा ज्ञायमान त्यो ब्रह्म त्वम्-पदवाच्य हुन्छ॥४५॥

४२. तत्त्वमसीति-वाक्यस्य लक्ष्योऽर्थः (जीव-ब्रह्मणोरैक्यम्)

त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम्।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते॥४६॥

सरलोऽर्थः— तमःप्रधान-विशुद्धसत्त्वप्रधान-मलिनसत्त्वप्रधानत्वेन परस्पर-विरुद्धां पूर्वोक्तां त्रितयीं मायां त्यक्त्वा तत्त्वमसीति-महावाक्येन भेदरहितं सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म लक्षणया वृत्त्या बोध्यते॥४६॥

व्याख्या— **तत्पदस्य त्वम्पदस्य च वाच्यार्थमभिधाय** 'तत्त्वमसी'**ति वाक्यस्य लक्ष्यार्थमाह—** त्रितयीमपीत्यादिना। परस्परविरोधिनीं **तमःप्रधान-विशुद्धसत्त्वप्रधान-मलिनसत्त्वप्रधानत्वेन परस्परविरुद्धाम्,** त्रितयीं **त्र्यवयवाम्,** तां **पूर्वोक्तां (श्लो. ४४–४५) मायाम्,** मुक्त्वा **त्यक्त्वा,** महावाक्येन **तत्त्वमसीतिवाक्येन,** अखण्डं **भेदरहितम्,** सच्चिदानन्दं **सद्रूपं चिद्रूपमानन्दरूपं च ब्रह्म,** लक्ष्यते **लक्षणया वृत्त्या बोध्यत इत्यर्थः॥४६॥**

नेपाली व्याख्या— तत्-पदको र त्वम्-पदको वाच्यार्थ बताएर अब ग्रन्थकार 'तत् त्वमसि' यस वाक्यको लक्ष्यार्थ बताउँछन्— अगाडि बताइएका (श्लो. ४४–४५) परस्पर विरुद्ध तीन प्रकारका (तमोगुणप्रधान, शुद्धसत्त्वगुणप्रधान र मलिनसत्त्वगुणप्रधान) मायालाई छोडेर 'तत् त्वमसि' यस महावाक्यले तदर्थ-त्वमर्थ दुवैमा अनुस्यूत भेदरहित सच्चिदानन्दरूप ब्रह्मलाई भागत्यागलक्षणा भनिने शब्दवृत्तिद्वारा बुझाउँछ।

विशेष— निर्विशेष चैतन्य नै तमोगुणप्रधान मायालाई उपाधिका रूपमा लिँदा जगत्को उपादान कारण र शुद्धसत्त्वगुणप्रधान मायालाई उपाधिका रूपमा लिँदा जगत्को निमित्त कारण भै तत्-पदको वाच्य **ईश्वर** भनिने तथा मलिनसत्त्व-गुणप्रधान मायालाई [अविद्यालाई] उपाधिका रूपमा लिँदा त्वम्-पदको वाच्य **जीव** भनिने हुँदा ठपाधिले गर्दा नै चैतन्यमा विभेद भासित भएको हो। त्रिगुणात्मक मायारूप उपाधि मिथ्या वा कल्पित भएको हुँदा उपाधिलाई त्याग गर्दा भेदरहित निर्विशेष सच्चिदानन्दरूप ब्रह्म मात्र बाँकी रहन्छ, सो कुरा महावाक्यको लक्ष्यार्थ हो भन्ने यस श्लोकको तात्पर्य हो॥४६॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४३. तत्त्वमसीति वाक्ये भागत्यागलक्षणयाऽर्थस्य बोधस्य सदृष्टान्तं प्रदर्शनम्

सोऽयमित्यादिवाक्येषु विरोधात् तदिदन्तयोः।
त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यते यथा॥४७॥
माया-ऽविद्ये विहायैवमुपाधी पर-जीवयोः।
अखण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते॥४८॥

सरलोऽर्थः— 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादिषु वाक्येषु तत्कालदेशविशिष्टैतद्देशकालविशिष्टतयोः धर्मयोर् विरोधाद् यथा विशेषणांशयोः परित्यागेन देवदत्तस्वरूप एक एवाऽऽश्रयो लक्षणया बुध्यते।

तथैव (पूर्वश्लोकोक्तरूपेण) ईश्वर-जीवयोरुपाधिभूतयोः मायाऽविद्ययोः परित्यागं कृत्वा भेदरहितं सच्चिदानन्दरूपं निर्विशेषं शुद्धं ब्रह्मैव महावाक्येन लक्षणया बोध्यते॥४७-४८॥

व्याख्या— **भागत्यागलक्षणाया दृष्टान्तमाह— सोऽयमित्यादिना।** सोऽयमित्यादिवाक्येषु **'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादिषु वाक्येषु,** तदिदन्तयोः **तत्कालदेशविशिष्टैतद्देशकालविशिष्टतयोः धर्मयोः,** विरोधाद् **ऐक्यानुपपत्तेः,** यथा **येन प्रकारेण,** भागयोः **विशेषणांशयोः, तत्देशकालतैतद्देशकालतयोरित्यर्थः,** त्यागेन **परित्यागेन,** एक आश्रयः **देवदत्तस्वरूप एक एवाऽऽश्रयः,** लक्ष्यते **लक्षणया बुध्यते।**

एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह— माया-विद्ये **इत्यादिना।** एवं **'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादिवाक्ये यथा लक्षणा तथैव,** पर-जीवयोः **ईश्वर-प्रत्यगात्मनोः,** उपाधी **उपाधिभूते,** माया-ऽविद्ये **पूर्वोक्ते, ईश्वरोपाधिभूतां मायां जीवोपाधिभूतामविद्यां चेत्यर्थः,** विहाय **त्यक्त्वा,** अखण्डं **भेदरहितम्,** सच्चिदानन्दं **सद्रूपं चिद्रूपमानन्दरूपं च,** परं ब्रह्मैव **उपाधिरहितं निर्विशेषं शुद्धं ब्रह्मैव,** लक्ष्यते **महावाक्येन लक्षणया बोध्यते॥४७-४८॥**

नेपाली व्याख्या— ग्रन्थकार भागत्यागलक्षणाको दृष्टान्त देखाउँछन्— **'सोऽयं देवदत्तः'** (त्यो देवदत्त यो नै हो) इत्यादि वाक्यमा विशेषणरूप **त्यो** (त्यो देशमा त्यो कालमा रहेको) र **यो** (यो देशमा यो कालमा रहेको) अंशमा विरोध पर्नाले जसरी विशेषण अंशको ('त्यो' र 'यो'को) त्याग गरेर दुवैको एउटै आश्रय भएको देवदत्त मात्र लक्षित हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अगिल्लो श्लोकमा दृष्टान्त बताएर ग्रन्थकार अब दार्ष्टान्तिक बताउँछन्– 'त्यो देवदत्त यो नै हो' इत्यादि वाक्यमा जसरी लक्षणा हुन्छ त्यसै गरी ईश्वरको उपाधि माया र जीवको उपाधि अविद्या दुवैलाई त्याग गरेर 'तत् त्वमसि' यस महावाक्यले भेदरहित सच्चिदानन्दरूप ब्रह्मलाई लक्षित गर्दछ॥४७–४८॥

४४. महावाक्यस्य लक्षकत्वे दोषस्याऽऽशङ्का

सविकल्पस्य लक्ष्यत्वे लक्ष्यस्य स्यादवस्तुता।
निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं न दृष्टं न च सम्भवि॥४९॥

सरलोऽर्थः– कल्पितेन नाम-जात्यादिना युक्तस्य ब्रह्मणो लक्ष्यत्वे ब्रह्मणो मिथ्यात्वं स्यात्। नाम-जात्यादिना रहितस्य च लक्ष्यत्वं कुत्राऽपि न दृष्टं न वा सम्भवयुक्तम्॥४९॥

व्याख्या– **महावाक्यस्य लक्ष्यं सविकल्पं निर्विकल्पं वेति विकल्पे उभयत्र दोषो वर्तत इति पूर्वपक्षिणां मतमाह–** सविकल्पस्येत्यादिना। विकल्पेन **नाम-जात्यादिना कल्पितेन,** सह वर्तते **साकं वर्तत** इति सविकल्पं तस्य सविकल्पस्य **मिथ्याभूतस्येति भावः,** लक्ष्यत्वे **महावाक्येन बोध्यत्वे,** लक्ष्यस्य **ब्रह्मणः,** अवस्तुता **मिथ्यात्वम्,** स्यात् **भवेत्। अथ लक्ष्यं निर्विकल्पमिति चेत्,** निर्विकल्पस्य **नाम-जात्यादिना रहितस्य,** लक्ष्यत्वं **लक्षणागम्यत्वम्,** न दृष्टं **नाऽनुभूतं कुत्राऽप्युदाहरणं नाऽवलोकितमित्यर्थः,** न च सम्भवि **उपपन्नमपि न भवति। महावाक्यस्य लक्ष्यं ब्रह्म सविकल्पं चेत् सविकल्पभूतस्य नाम-जात्यादियुक्तस्याऽनित्यत्वनियमाद् ब्रह्म मिथ्यैव भवेत्, निर्विकल्पं चेत् निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं न कुत्राऽपि दृश्यते न वा तादृशस्य लक्ष्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः॥४९॥**

नेपाली व्याख्या– अगि महावाक्यको लक्ष्यार्थ शुद्ध ब्रह्म हो भनिएकामा ग्रन्थकार पूर्वपक्षीद्वारा देखाइएको आशङ्का उपस्थापित गर्छन्– महावाक्यको लक्ष्यभूत ब्रह्म सविकल्पक (नाम, जाति इत्यादि विकल्पयुक्त) मानेमा (नाम, जाति इत्यादि कल्पित वा मिथ्या हुने हुँदा नाम, जाति इत्यादिले युक्त) ब्रह्म मिथ्या सिद्ध हुन जान्छ। निर्विकल्पक (नाम, जाति इत्यादि नभएको) मानेमा निर्विकल्पक वस्तु कहीँ पनि लक्ष्य भएको देखिएको छैन, र लक्ष्य हुन सम्भव पनि छैन। अतः महावाक्यको लक्ष्य ब्रह्म हो भन्ने वेदान्तीहरूको भनाइ मान्य हुँदैन भन्ने पूर्वपक्षीको शङ्का देखिन्छ॥४९॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४५. महावाक्यस्य लक्षकत्वे दोषाऽभावः

विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत्।
आद्ये व्याहतिरन्यत्राऽनवस्थाऽऽत्माश्रयादयः ॥५०॥

सरलोऽर्थः— सविकल्पस्य लक्ष्यत्वमुत निर्विकल्पस्येति पूर्वश्लोकोक्तो विकल्पः निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत्? निर्विकल्पस्य विकल्प इति प्रथमे पक्षे व्याघातो वर्तते, सविकल्पस्य विकल्प इति द्वितीये पक्षे चाऽनवस्थाऽऽत्माश्रयादयो दोषाः स्युः ॥५०॥

व्याख्या— **उक्तदोषं परिहरन्नाह—** विकल्प **इत्यादि।** विकल्पः **पूर्वश्लोकोक्तः सविकल्पस्य लक्ष्यत्वमुत निर्विकल्पस्येति पूर्वपक्षिणोक्तो विकल्पः,** निर्विकल्पस्य **नाम-जात्यादिविकल्परहितस्य,** वा **अथवा,** सविकल्पस्य **नाम-जात्यादिविकल्पयुतस्य,** भवेत् **स्यात्।** आद्ये **प्रथमे निर्विकल्पस्य विकल्प इति पक्षे,** व्याहतिः **व्याघातः स्यात्,** अन्यत्र **द्वितीये सविकल्पस्य विकल्प इति पक्षे,** अनवस्था च आत्माश्रयादयश्चेति अनवस्थाऽऽत्माश्रयादयः **अनवस्थानम् आत्माश्रय इत्यादयो दोषाः स्युः। विकल्पेन सह वर्तत इति सविकल्प इत्युच्यते, तस्मात् सविकल्पे प्रथममेव विकल्पो वर्तत एव, तत्र पुनर्विकल्पस्याऽऽवश्यकत्वे** आत्माश्रयदोषः **स्यात्, अथ एतद्दोषनिवारणाय प्रथमविकल्पाद् द्वितीयविकल्पोऽन्य एव इति स्वीकारे द्वितीयविकल्पस्य सविकल्पत्वार्थं प्रथमविकल्पस्याऽऽवश्यकत्वेऽन्योऽन्याश्रयदोष आपद्यते; द्वितीयविकल्पस्य सविकल्पत्वार्थं तृतीयविकल्पस्य स्वीकारे च तृतीयस्य सविकल्पत्वार्थं प्रथमविकल्पस्याऽऽवश्यकत्वे** चक्रकदोष **आपद्यते; चतुर्थ-पञ्चमादि-विकल्पानामावश्यकत्वे** चाऽनवस्थादोषः**। अतः पूर्वपक्षोक्तो विकल्पो न सम्भवतीत्यर्थः ॥५०॥**

नेपाली व्याख्या— अगिल्लो श्लोकमा पूर्वपक्षीले देखाएको दोष निवारण गर्दै ग्रन्थकार भन्छन्— पूर्वपक्षीले प्रस्तुत गरेको विकल्प निर्विकल्पकको हो कि सविकल्पकको हो? यदि निर्विकल्पकको विकल्प हो भनिन्छ भने वदतोव्याघात (आफ्नै कुराको आफैँद्वारा खण्डन) हुन जान्छ। किनभने निर्विकल्पकको विकल्प हुन सक्तैन। सविकल्पकको विकल्प भन्ने दोस्रो पक्षमा आत्माश्रय, अनवस्था इत्यादि दोष पर्दछन्। किनभने सविकल्पकमा पहिला नै विकल्प छँदै छ, विकल्पमा विकल्प रहँदा **आत्माश्रय** दोष पर्दछ। यदि पहिला भएको विकल्पभन्दा दोस्रो विकल्प छुट्टै हो भन्ने मान्ने हो भने पहिला भएको विकल्पलाई सविकल्पक

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बनाउन दोस्रो विकल्पको आवश्यकता परेको मान्नुपर्छ, त्यसो मान्दा दोस्रो विकल्पलाई सविकल्पक बनाउन पहिलो विकल्पको आवश्यकता मानेमा **अन्योऽन्याश्रय** दोष पर्दछ। उक्त दोष हटाउन दोस्रो विकल्पलाई सविकल्पक बनाउन तेस्रो विकल्प र तेस्रोलाई सविकल्पक बनाउन पहिलो विकल्पको आवश्यकता मानेमा **चक्रक** दोष पर्न जान्छ। उक्त दोष हटाउन तेस्रोलाई सविकल्पक बनाउन चौथो, चौथोलाई सविकल्पक बनाउन पाँचौं, पाँचौंलाई छैटो, सातौं विकल्प मान्दै गएमा **अनवस्था** दोष पर्न जान्छ। अतः पूर्वपक्षीले प्रस्तुत गरेको विकल्प युक्तियुक्त देखिँदैन॥५०॥

इदं गुण-क्रिया-जाति-द्रव्य-सम्बन्धवस्तुषु।
समं तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितीष्यताम्॥५१॥

सरलोऽर्थः— पूर्वश्लोकोक्तं दूषणं गुणे, क्रियायाम्, जातौ, द्रव्ये, सम्बन्धे च समानरूपेणैव योजयितुं शक्यते। एवं पूर्वोक्तविकल्पस्याऽसङ्गतत्वेन गुणादिकं सर्वमेव गुण्यादेः वस्तुनः स्वरूपस्यैवेति मन्यताम्॥५१॥

व्याख्या— **उक्तं दूषणप्रकारं गुण-क्रिया-जाति-द्रव्यादिष्वतिदिशति—** इद-**मित्यादिना।** इदं **पूर्वश्लोकोक्तं विकल्पस्य व्याघाताऽऽत्माश्रयादिदूषणम्**, गुण-क्रिया-जाति-द्रव्य-सम्बन्धवस्तुषु **गुणादिषु सम्बन्धान्तेषु पञ्चसु वस्तुषु**, समं **समानम्, वर्तत इत्यर्थः। तथा हि– १. गुणः निर्गुणे वर्तते सगुणे वा?, २. क्रिया क्रियारहिते वर्तते क्रियायुक्ते वा?, ३. जातिः जातिरहिते वर्तते जातिसहिते वा?, ४. द्रव्यत्वं द्रव्यभिन्ने तिष्ठति द्रव्ये वा?, ५. सम्बन्धः सम्बन्धिनोर् भवति उत असम्बन्धिनोः? एतेषु विकल्पेषु प्रथमे-प्रथमे विकल्पे व्याघातदोषो भवति, द्वितीये-द्वितीये च विकल्पे पूर्वोक्तप्रकारेण आत्माश्रयाऽनवस्थानादिदोषा भवन्ति। एवं पूर्वपक्षिभिः प्रदर्शिते दोषे जात्युत्तरं दत्त्वाऽथ सदुत्तरमाह—** तेनेत्यादिना। तेन **पूर्वपक्षोक्तविकल्पस्याऽसङ्गत-त्वेन**, एतद् **गुणादिकम्**, सर्वं **समग्रम्**, स्वरूपस्य **गुण्यादेः वस्तुनः स्वरूपस्य**, इति **एवम्**, ईष्यतां **मन्यताम्। गुणादयः सर्वे वस्तुस्वरूपे एव वर्तन्ते, तादात्म्य-सम्बन्धादयस्तु कल्पिताः सन्तीत्यभिप्रायः॥५१॥**

नेपाली व्याख्या— अगिल्लो श्लोकमा प्रदर्शित व्याघातादि दोष गुण, क्रिया इत्यादि सबैमा देखाउन सकिने कुरा बताउँछन् ग्रन्थकार— पूर्वपक्षीले प्रस्तुत

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गरेको विकल्पमा सिद्धान्तीले देखाएको व्याघातादि दोष गुण, क्रिया, जाति, द्रव्य, सम्बन्ध यी पाँचमा पनि समान रूपमा देखिन्छ। जस्तै– १. गुण गुणयुक्तमा रहन्छ कि निर्गुणमा? क्रिया क्रियायुक्तमा रहन्छ कि निष्क्रियमा? ३. जाति जातियुक्तमा रहन्छ कि जातिरहितमा? ४. द्रव्यत्व अद्रव्यमा रहन्छ कि द्रव्यमा? ५. सम्बन्ध असम्बन्धीमा रहन्छ कि सम्बन्धीमा? यी विकल्पहरूमध्ये प्रथम-प्रथम विकल्पमा व्याघात दोष पर्दछ भने द्वितीय-द्वितीय विकल्पमा आत्माश्रय, अनवस्था इत्यादि अगिल्लो श्लोकमा देखाइएका दोष पर्दछन्। अतः पूर्वपक्षीले प्रस्तुत गरेको विकल्प (ब्रह्म सविकल्पक हो कि निर्विकल्पक भन्ने) असङ्गत भएको हुनाले गुणादि सबै वस्तुको स्वरूपमा नै अन्तर्भूत भएको र तादात्म्यादि सम्बन्ध कल्पित भएको मान्नुपर्छ॥५१॥

विकल्प-तदभावाभ्यामसंस्पृष्टात्मवस्तुनि।
विकल्पितत्व-लक्ष्यत्व-सम्बन्धाद्यास्तु कल्पिताः॥५२॥

सरलोऽर्थः— विकल्पेन विकल्पाभावेन चाऽसम्बद्धे परमात्मनि विकल्पयुक्तत्वम्, लक्षणावृत्त्या ज्ञाप्यत्वम्, सम्बन्धयुक्तत्वं चेत्यादयो वस्तुस्वरूपे कल्पिता एव, न तु यथार्थाः सन्ति॥५२॥

व्याख्या— **उक्तार्थेन प्रकृते ब्रह्मविचारे किमायातमित्याह—** विकल्पेत्यादिना। विकल्पः **सविकल्पो निर्विकल्पो वेति विकल्पः**, तदभावः **विकल्पाभावः**, चेति ताभ्यां विकल्प-तदभावाभ्याम्, असंस्पृष्टं **असम्बद्धम्**, च तद् आत्मवस्तु **परमात्मवस्तु**, तस्मिन् असंस्पृष्टात्मवस्तुनि **आत्मनि विकल्पोऽपि नास्ति विकल्पाभावोऽपि नास्तीत्यर्थः; तादृशे आत्मवस्तुनि** विकल्पितत्वं **पूर्वपक्षिणा सविकल्पस्य निर्विकल्पस्य वेति रूपेण प्रस्तुतं विकल्पितत्वम्**, लक्ष्यत्वं **लक्षणावृत्त्या ज्ञाप्यत्वम्, सिद्धान्तिभिः तत्त्वमसीति वाक्यस्य लक्ष्यार्थं ब्रह्म इति यदुक्तं तदेवाऽत्र परामृष्टं ज्ञेयम्**, सम्बन्धः **संयोगादिः**, चेति विकल्पितत्व-लक्ष्यत्व-सम्बन्धाः, ते आद्याः येषां ते विकल्पितत्व-लक्ष्यत्व-सम्बन्धाद्याः, **तुशब्दोऽवधारणार्थकः**, कल्पिताः **वस्तुस्वरूप एव कल्पिताः, न तु यथार्था इत्यर्थः। तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—** "अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने। किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाऽज्ञानकल्पितम्" **इति, पञ्चपादिकाकृद्भिश् च—** "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः। अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवाऽवभासन्ते" **इति॥५२॥**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली व्याख्या— विकल्प सविकल्पकको हो कि निर्विकल्पकको भन्ने उक्त विचारले प्रकृत आत्मविचारमा के निष्कर्ष निस्कन्छ त भन्ने कुरा ग्रन्थकार बताउँछन्–विकल्प वा विकल्पकोअभाव कुनै पनि नंभएको परमात्मामा विकल्पत्व, लक्ष्यत्व, सम्बन्ध इत्यादि आत्माको स्वरूपमा नै कल्पित हुन्, यथार्थ हैनन्।

विशेष— आत्मामा लक्ष्यत्वादि यथार्थ रूपमा रहेको मान्दा आत्माको अद्वैतत्वमा हानि पुग्ने हुनाले तिनलाई कल्पित मानिएको हो। कल्पित मान्दा भने अद्वैतत्वमा हानि पुग्दैन। सांसारिक अवस्थामा आत्मामा काल्पनिक धर्म मानिने र यसबाट अद्वैतत्वमा हानि नहुने कुरा सुरेश्वर र पद्मपादले पनि बताएका छन्॥५२॥

४६. श्रवण-स्वरूपं मनन-स्वरूपं च

इत्थं वाक्यैस् तदर्थानुसन्धानं श्रवणं भवेत्।
युक्त्या सम्भावितत्वानुसन्धानं मननं तु तत्॥५३॥

सरलोऽर्थः— उक्तप्रकारकैर् वाक्यैस् तत्त्वमस्यादिवाक्यानामर्थस्य तात्पर्य-निर्धारणं श्रवणं स्यात्। श्रुत्यनुकूलेन तर्केण श्रुत्युक्तस्याऽर्थस्योपपद्यमानत्वस्य ज्ञानं च मननं स्यात्॥५३॥

व्याख्या— "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" **(बृ.उ. २।४।५) इति श्रुत्युक्तस्याऽऽत्मदर्शनस्य हेतुभूतानां श्रवण-मनन-निदिध्यासनानां प्रतिपादनस्य क्रमे प्रथममेतावतो ग्रन्थसन्दर्भस्य श्रवणत्वमाह—** इत्थम् **एवं** "जगतो यदुपादानम्" **इत्यादिभिः** "-सम्बन्धाद्यास्तु कल्पिताः" **इत्यन्तैरुक्तैः (श्लो. ४४–५२),** वाक्यैः **श्लोकैः,** तेषां **तत्त्वमस्यादिवाक्यानाम्,** अर्थस्य **जीव-ब्रह्मणोरैक्यरूपस्य,** अनुसन्धानं **तात्पर्यनिर्धारणम्,** इति तदर्थानुसन्धानम्, श्रवणम् **आत्मदर्शनहेतुषु श्रवण-मनन-निदिध्यासनेषु मध्ये प्रथमः प्रधानभूतो हेतुः,** भवेत् **स्यात्।** युक्त्या **श्रुत्यनुकूलेन तर्केण,** सम्भावितत्वस्य **श्रुत्युक्तस्यार्थस्योपपद्यमानत्वस्य,** अनुसन्धानं **ज्ञानम्,** इति सम्भावितत्वानुसन्धानम्, **यदस्ति** तत् तु **उक्तप्रकारकमनुसन्धानं तु,** मननं **मनननामक आत्मदर्शनोपकारकाऽङ्गभूतो हेतुः, स्यादित्यर्थः। अत्र** "वाक्यानुग्राहकन्यायशीलनं मननं भवेत्" **(द्र.– विवरणप्र., पृ. ४) इति पुराणवचनं च स्मर्तव्यम्॥५३॥**

नेपाली व्याख्या— श्रुतिमा आत्मदर्शनको हेतुका रूपमा उल्लिखित श्रवण, मनन र निदिध्यासन बताउने क्रममा सर्वप्रथम श्लोक ४४ देखि यहाँसम्मको ग्रन्थले

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बताएको विषयलाई श्रवणका रूपमा व्याख्या गर्दै ग्रन्थकार भन्दछन्— यस प्रकार (श्लो. ४४–५२) तत्त्वमसि इत्यादि वाक्यको जीव-ब्रह्मैक्यमा तात्पर्य भएको कुरा निर्धारण गर्नु **श्रवण** हो। त्यसै गरी श्रुतिअनुकूल तर्कद्वारा श्रवणले निर्धारित गरेको अर्थको सम्भावनाज्ञान गर्नु (असम्भावना र विपरीतभावना हटाउनु) **मनन** हो॥५३॥

४७. निदिध्यासन-स्वरूपम्

ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत्।
एकतानत्वमेतद् धि निदिध्यासनमुच्यते॥५४॥

सरलोऽर्थः— श्रवण-मननाभ्यामसंशयीकृते विषये स्थिरीकृतस्य मनसो यदैकाग्र्यं भवति, एतदेव निदिध्यासनं नाम आत्मदर्शनोपकारकाङ्गभूतं कारणमुच्यते॥५४॥

व्याख्या— **क्रमप्राप्तं निदिध्यासनमाह— ताभ्यामित्यादिना।** ताभ्यां **श्रवण-मननाभ्याम्,** निर्गता विचिकित्सा यस्मात् सः निर्विचिकित्सः, तस्मिन् निर्विचिकित्से **संशयरहिते,** अर्थे **विषये,** स्थापितस्य **स्थिरीकृतस्य,** चेतसः **मनसः,** यद् एकतानत्वं **यदेकाकारवृत्तिप्रवाहवत्त्वम्, ऐकाग्र्यमित्यर्थः,** एतद् धि **एतदेव,** निदिध्यासनं **निदिध्यासननामक आत्मदर्शनोपकारकाऽङ्गभूतो हेतुः,** उच्यते **कथ्यते। अत्र** "निदिध्यासनमैकाग्र्यं श्रवणे मननेऽपि च" **इति पुराणवचनमपि (द्र.– विवरणप्र., पृ.५) स्मर्तव्यम्॥५४॥**

नेपाली व्याख्या— ग्रन्थकार क्रमप्राप्त निदिध्यासनको स्वरूप बताउँछन्— श्रवणबाट र मननबाट सन्देह हटेको विषयमा स्थिर गराइएको चित्तलाई एकाग्र बनाइराख्नु नै निदिध्यासन हो। अर्थात् चित्तको एकाग्रता नै निदिध्यासन भनिन्छ॥५४॥

४८. समाधि-स्वरूपम्

ध्यातृ-ध्याने परित्यज्य क्रमाद् ध्येयैकगोचरम्।
निवातदीपवच् चित्तं समाधिरभिधीयते॥५५॥

सरलोऽर्थः— वायुरहिते स्थाने वर्तमानो दीपो यथा निश्चलो भवति तथैव ध्यातारं ध्यानं च क्रमेण त्यक्त्वा ध्येयैकगोचरं निश्चलं च जातं चित्तं समाधिरुच्यते॥५५॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या– उक्तस्य निदिध्यासनस्य परिपाकं विशिष्टदशारूपं समाधिमाह– ध्यातृ-ध्याने इत्यादिना। ध्याता प्रमाता, ध्यानं प्रमाणं चेति ध्यातृ-ध्याने, क्रमात् क्रमेण, प्रथमं ध्यातारं ततो ध्यानम्, परित्यज्य त्यक्त्वा; निदिध्यासने ध्याता, ध्यानम्, ध्येयं चेति त्रितयमेव भासते, तेषु मध्ये ध्यातारं ध्यानं च त्यक्त्वेत्यर्थः, निवातदीपवद् वायुरहिते स्थाने वर्तमानो दीपो यथा निश्चलो भवति तथैव निश्चलम्, ध्येयमेकमेव गोचरो यस्य तद् ध्येयैकगोचरं ध्येयरूपं ब्रह्मैव विषयो यदा भवतीत्यर्थः, तदा चित्तम् अन्तःकरणम्, समाधिः समाधिरिति, अभिधीयते कथ्यते। निदिध्यासने भासितं ध्यातृ-ध्यान-ध्येयरूपं त्रितयं त्यक्त्वा यदा चित्तं ध्येयस्फुरणमात्ररूपं भवति तदा साऽवस्था समाधिरिति कथ्यते इत्यर्थः ॥५५॥

नेपाली व्याख्या– ग्रन्थकार निदिध्यासनको परिपाकरूप समाधिको स्वरूप बताउँछन्– (निदिध्यासनमा भासित हुने ध्याता, ध्यान र ध्येय यी तीनमध्ये) क्रमैले ध्याता र ध्यानको परित्याग गरेर केवल ध्येयलाई (ब्रह्मलाई) मात्र विषय गर्ने, वायु नभएका स्थानमा रहेको दीप जस्तो निश्चल चित्तको अवस्थालाई समाधि भनिन्छ ॥५५॥

४९. समाधौ वृत्तीनां स्थितेः प्रतिपादनम्

वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः।
स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥५६॥

सरलोऽर्थः– समाधिकाले अज्ञाता अप्यात्मविषयिका वृत्तयः समाधेरुत्थितस्य उत्पन्नात् स्मरणात् समाधिकाले आसन्नित्यनुमीयन्ते ॥५६॥

व्याख्या– समाधौ वृत्तीनामनुपलब्ध्या ध्येयगोचरत्वमपि निश्चितं न भवतीत्याशङ्कां निवारयितुमाह– वृत्तयस्त्वित्यादि। आत्मा गोचरो यासां ता आत्मगोचराः आत्मविषयिकाः, वृत्तयः अन्तःकरणस्य परिणामाः, तदानीं समाधिकाले, अज्ञाता अपि अज्ञानेनाऽऽवृता अपि, व्युत्थितस्य समाधेरुत्थितस्य, समुत्थिताद् उत्पन्नात्, स्मरणाद् आत्मनः स्मरणात्, 'एतावन्तं कालमहं समाहितोऽभूवम्' इत्येवंरूपात्, अनुमीयन्ते अनुमानस्य विषया भवन्तीत्यर्थः। स्मरणस्याऽनुभवपूर्वकत्वनियमात् समाधिकाले स्थिता आत्मगोचरा वृत्तयोऽनुमीयन्ते इति भावः ॥५६॥

नेपाली व्याख्या– समाधिका अवस्थामा आत्मविषयक वृत्ति पनि अज्ञात हुने हुनाले चित्त ध्येयगोचर हुन्छ भन्न पनि नसकिएला भन्ने शङ्काको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समाधानका लागि ग्रन्थकार भन्दछन्– समाधिका अवस्थामा आत्मविषयक वृत्ति अज्ञात भए पनि समाधिबाट उठेपछि 'यतिञ्जेल म समाधिमा थिएँ' भन्ने स्मृतिका आधारमा समाधिका अवस्थामा आत्मविषयक वृत्ति थियो भन्ने अनुमान हुन्छ। जुन कुराको स्मरण हुन्छ त्यो कुरा अनुभव भएकै हुन्छ भन्ने नियमका आधारमा समाधिमा वृत्तिको अस्तित्व सिद्ध हुन्छ॥५६॥

५०. समाधौ वृत्त्यनुवृत्तेः कारणम्

वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात् प्रथमादपि।
अदृष्टाऽसकृदभ्याससंस्कारसचिवाद् भवेत्॥५७॥

सरलोऽर्थः– ध्येयैकगोचराणां वृत्तीनां प्रवाहरूपेणाऽनुगतिस्तु पुण्यविशेषात् पुनःपुनः समाध्यभ्यासाच्चोत्पन्नात् संस्कारात् समाधिपूर्वकालिकात् प्रयत्नाद् उत्पन्ना स्यात्॥५७॥

व्याख्या– **समाधौ वृत्त्युत्पादकप्रयत्नाऽभावात् कथं वृत्त्युत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह–** वृत्तीनामित्यादि। वृत्तीनां **ध्येयैकगोचराणां वृत्तीनाम्**, अनुवृत्तिस्तु **प्रवाहरूपेणाऽनुगतिस्तु**, अदृष्टं **शुभाऽशुभकर्मजन्यः पुण्यविशेषः**, असकृदभ्यासः **पुनःपुनः समाध्यभ्यासः**, चेति ताभ्यां जनितः संस्कारः **भावनाख्यः**, स एव सचिवः **सहकारिकारणम्**, तस्माद् अदृष्टाऽसकृदभ्याससंस्कारसचिवात्, प्रथमात् **समाधिपूर्वकालिकात्**, प्रयत्नाद् **अभ्यासविशेषात्**, भवेत् **उत्पन्ना स्यात्**॥५७॥

नेपाली व्याख्या– समाधिका अवस्थामा वृत्ति उत्पन्न गराउने प्रयत्न नहुने हुँदा आत्मविषयक वृत्ति कसरी उत्पन्न हुन्छ भन्ने शङ्काको समाधानका लागि ग्रन्थकार भन्दछन्– आत्मविषयक वृत्तिहरूको प्रवाहरूप अनुवृत्ति त समाधिमा प्राप्त हुनेको अदृष्ट र समाधिमा प्राप्त हुन गरिएको वारंवारको अभ्यासबाट उत्पन्न संस्काररूपी सहकारिकारणबाट समाधिभन्दा अगाडिकै प्रयत्नले गर्दा हुन्छ॥५७॥

५१. समाधेः शास्त्रसिद्धत्वम्

यथा दीपो निवातस्थ इत्यादिभिरनेकधा।
भगवानिममेवार्थमर्जुनाय न्यरूपयत्॥५८॥

सरलोऽर्थः– अत्र प्रतिपादितं निर्विकल्पसमाधिस्वरूपमेव 'यथा दीपो निवातस्थः' इत्यादिभिर्वाक्यैरनेकप्रकारेण श्रीकृष्णोऽर्जुनायाऽपि प्रतिपादितवानासीत्॥५८॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या– **समाधेः शास्त्रसिद्धत्वं प्रतिपादयन्नाह–** यथेत्यादि। यथा दीपो निवातस्थ इत्यादिभिः **'यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता'** (गीता ६।१९) **इत्यादिभिर्वाक्यैः**, अनेकधा **नानाप्रकारेण**, भगवान् **ज्ञानैश्वर्यादिसम्पन्नः श्रीकृष्णः**, इममेव **अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादितं निर्विकल्पसमाधिरूपम् एव**, अर्थं **विषयम्**, अर्जुनाय **स्वशिष्याय कुन्तीपुत्राय**, न्यरूपयत् **निरूपितवान्, प्रतिपादितवान्**॥५८॥

नेपाली व्याख्या– यहाँ प्रतिपादित समाधिको स्वरूप शास्त्रसिद्ध हैन कि भन्ने आशङ्का निवारणका लागि ग्रन्थकार भन्दछन्– 'जस्तो वायु नभएका स्थानमा रहेको दीप निश्चल रूपमा रहन्छ' (गीता ६।१९) इत्यादि भन्ने वचनहरूद्वारा अनेक प्रकारले भगवान् श्रीकृष्णले यही निर्विकल्प समाधिको अर्जुनलाई उपदेश दिनुभएको छ।

त्यसैले यो समाधिको विषय यहाँ अपूर्व रूपमा प्रतिपादित नभै शास्त्रमा प्रतिपादित भएकै विषय यहाँ उपस्थापित गरिएको हो भन्ने यस श्लोकको तात्पर्य रहेको छ॥५८॥

५२. समाधेरवान्तरफलम्

अनादाविह संसारे सञ्चिताः कर्मकोटयः।
अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मो विवर्धते॥५९॥

सरलोऽर्थः– आदिरहितेऽस्मिन् संसारे सञ्चिताः पुण्यानां पापानां च अनेका कोटयोऽनेन समाधिना विनश्यन्ति, पापरहितः शुद्धो धर्मश्च वृद्धिं गच्छति॥५९॥

व्याख्या– **उक्तस्य समाधेरवान्तरफलमाह–** अनादाविहेत्यादिना। अनादौ **आदिरहिते**, इह **अस्मिन्**, संसारे **प्रपञ्चे**, सञ्चिताः **सम्पाद्याऽभुक्ताः**, कर्मणां **पुण्यपापरूपाणां** कोटयः **अनेकाः कोटयः**, इति कर्मकोटयः, **अपरिमितानि कर्माणीत्यर्थः**, अनेन **समाधिना**, विलयं **विनाशम्**, यान्ति **गच्छन्ति, विनश्यन्तीत्यर्थः**, शुद्धः **पापरहितः, अन्तःकरणशुद्धिद्वाराऽऽत्मसाक्षात्कारहेतुभूतः**, धर्मः **पुण्यविशेषः**, विवर्धते **वृद्धिं गच्छति**॥५९॥

नेपाली व्याख्या– माथि प्रतिपादित समाधिको अवान्तर प्रयोजन ग्रन्थकार बताउँछन्– अनादि यस संसारमा सञ्चित रूपमा रहेका अपरिमित पुण्य-पापरूप कर्महरू यस समाधिद्वारा विनष्ट हुन्छन्, अनि अन्तःकरणलाई शुद्ध बनाई आत्मसाक्षात्कार गर्न सहयोग गर्ने शुद्ध धर्मको वृद्धि हुन्छ॥५९॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धर्ममेघमिमं प्राहुः समाधिं योगवित्तमाः।
वर्षत्येष यतो धर्माऽमृतधाराः सहस्रशः ॥६०॥

सरलोऽर्थः— ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तो योगज्ञा इमं निर्विकल्पसमाधिं धर्मवर्षकं मेघं कथयन्ति, यतो हि एष समाधिर्धर्मरूपस्य अमृतस्य सहस्रशो धारा वर्षति॥६०॥

व्याख्या— **उक्ते विषये प्रमाणमाह—** धर्ममेघमित्यादिना। योगवित्तमाः **अतिशयेन योगज्ञाः, जीवब्रह्मैक्यज्ञानवन्त इत्यर्थः,** इमं **पूर्वोक्तम्,** समाधिं **निर्विकल्पसमाधिम्,** धर्म एव मेघः धर्ममेघस्तं धर्ममेघं **धर्मवर्षकं जलधरम्,** प्राहुः **कथयन्ति,** यतः **यस्मात् कारणात्,** एषः **समाधिः,** सहस्रशः **गणयितुमशक्या इति भावः,** धर्माऽमृतधारा **धर्मरूपस्य अमृतस्य धाराः,** वर्षति **प्रवर्षति, तस्मात् कारणात् समाधिं धर्ममेघं प्राहुरिति पूर्वेणान्वयः।**

समाधेः धर्ममेघत्वं शास्त्रसम्मतमपि वर्तते— "क्षणमेकं क्रतुशतस्याऽपि चतुःसप्तत्या यत् फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोङ्कारगतिं च सर्वध्यानयोगज्ञानानाम्..." **(अथर्वशिखोपनिषदि ३) इत्यादिश्रुतेः ॥६०॥**

नेपाली व्याख्या— ग्रन्थकार उक्त विषयमा प्रमाण प्रस्तुत गर्दछन्— जीव-ब्रह्म-योगका विशेषज्ञहरू माथि वर्णित निर्विकल्प समाधिलाई धर्ममेघ भनेर भन्दछन्; किनभने यस समाधिले धर्मरूप अमृतका हजारौँ धारा वर्षाउँछ।

'निर्विकल्पक समाधिमा एक क्षण मात्र रहे पनि हजारौँ यज्ञको फल प्राप्त हुन्छ' भन्ने अर्थ भएको श्रुतिवाक्यले पनि यही कुरालाई समर्थन गरेको छ॥६०॥

५३. समाधिफलम्

अमुना वासनाजाले निःशेषं प्रविलापिते।
समूलोन्मूलिते पुण्य-पापाख्ये कर्मसञ्चये ॥६१॥
वाक्यमप्रतिबद्धं सत् प्राक् परोक्षाऽवभासिते।
करामलकवद् बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥६२॥

सरलोऽर्थः— अमुना समाधिना ममत्व-कर्तृत्वाऽभिमानरूपे ज्ञानविरुद्धे संस्कारसमूहे निर्मूलतया विनाशिते, सञ्चितरूपेणाऽवस्थिते पुण्य-पापाख्ये कर्मनिवहे समूलं विनाशिते च सति तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्रतिबन्धेन रहितं सत् पूर्वं परोक्षरूपेण प्रकाशितस्य ब्रह्मात्मतत्त्वस्य करामलकमिव प्रत्यक्षं ज्ञानं जनयति॥६१–६२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याख्या– **उक्तस्य समाधेः परमं प्रयोजनमाह–** अमुनेत्यादिना। **अमुना समाधिना,** वासनायाः जालं वासनाजालं तस्मिन् वासनाजाले **ममत्व-कर्तृत्वाऽभिमानरूपे ज्ञानविरुद्धे संस्कारसमूहे,** निःशेषं **शेषरहितं यथा भवति तथा,** प्रविलापिते **विनाशिते,** पुण्य-पापाख्ये **शुभाऽशुभकर्मरूपे,** कर्मसञ्चये **सञ्चितरूपेणाऽवस्थिते कर्मणि,** समूलोन्मूलिते **कारणसहिते उत्खाते, विनाशिते इति यावत्।** वाक्यं **तत्त्वमस्यादिवाक्यम्,** अप्रतिबद्धं सत् **कर्म-वासनाभ्यां करणीयेन प्रतिबन्धेन रहितं सत्,** प्राक् **पूर्वम्, श्रवण-मननकाले,** परोक्षाऽवभासिते **परोक्षरूपेण प्रकाशिते, तत्त्वे इत्यर्थः,** करामलकवत् **करे स्थितमामलकमिव,** अपरोक्षं **प्रत्यक्षम्,** बोधं **ज्ञानम्,** प्रसूयते **जनयति। समाधिना तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबोधप्रतिबन्धिकाया वासनायास् तादृशयोः पुण्यपापयोश्च विनाशे कृते सति तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्रतिबन्धरहितं भूत्वा ब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं जनयतीति भावः॥६१–६२॥**

नेपाली व्याख्या– ग्रन्थकार उक्त समाधिको मुख्य प्रयोजन बताउँछन्– समाधिद्वारा ज्ञानको विरोधी वासनाको जालोलाई निःशेष रूपमा हटाएर सञ्चित कर्मरूपी पुण्य-पापलाई समूल नष्ट गरेपछि 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्य कर्मले र वासनाले गर्ने प्रतिबन्धबाट रहित भै करामलकवत् (हातमा रहेको अमला प्रत्यक्ष भएजस्तै) प्रत्यक्ष ज्ञान उत्पन्न गराउन समर्थ हुन्छ।

अतः समाधिको प्रयोजन आत्मसाक्षात्कारका प्रतिबन्धलाई हटाउनु हो भन्ने यस उक्तिको तात्पर्य रहेको छ॥६१–६२॥

५४. परोक्ष-ब्रह्मज्ञानफलम्

परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम्।
बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत्॥६३॥

सरलोऽर्थः– गुरुमुखोच्चारणाऽनूच्चारणपूर्वकमधीतेन वेदवाक्येन जातं शब्द-जन्यं परोक्षं जीव-ब्रह्मैक्यज्ञानं ज्ञानपूर्वकं कृतं सम्पूर्णं पापं वह्निवद् निर्दहति॥६३॥

व्याख्या– **इदानीं परोक्षब्रह्मज्ञानफलमाह–** परोक्षमित्यादिना। देशिकः **गुरुः,** पूर्वः **प्रथमः,** यस्मिन् तद् देशिकपूर्वकं **गुरुमुखोच्चारणाऽनूच्चारणपूर्वकाध्ययनजातम्,** शाब्दं **शब्दजन्यम्, तत्त्वमस्यादिश्रुतिजन्यमित्यर्थः,** परोक्षम् **अप्रत्यक्षम्, असाक्षात्कारि-रूपम्,** ब्रह्मणो विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानं **जीव-ब्रह्मैक्यज्ञानम्,** बुद्धिपूर्वकृतं **ज्ञानपूर्वकं**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतम्, कृत्स्नं **सम्पूर्णम्**, पापम् **अशुभकर्मपरिणामम्**, वह्निवद् **अग्निवत्**, दहति **भस्मीकरोति, विनाशयतीत्यर्थः ॥६३॥**

नेपाली व्याख्या– ग्रन्थकार परोक्ष ब्रह्मज्ञानको फल बताउँछन्– विधिपूर्वक गुरुमुख गरेर गरिएको 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यको अध्ययनबाट उत्पन्न हुने परोक्ष ब्रह्मज्ञानले ज्ञानपूर्वक गरिएका सम्पूर्ण पापलाई आगोलेझैँ भस्म गर्दछ, अर्थात् सम्पूर्ण पापको विनाश गर्दछ।

विशेष– वेदको अध्ययन गुरुमुख (पहिला गुरुले उच्चारण गर्ने अनि शिष्यले उच्चारण गर्ने) गरेर नै गर्नुपर्ने हुनाले वेदअन्तर्गतको उपनिषद् पनि गुरुमुख गरेर नै अध्ययन गर्नुपर्छ। त्यसैले यहाँ ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यको श्रवण गरेर भन्ने अर्थ बुझाउन **'शाब्दं देशिकपूर्वकम्'** भनिएको हो॥६३॥

५५. अपरोक्ष-ब्रह्मज्ञानफलम्

अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम्।
संसार-कारणाऽज्ञानतमसश् चण्डभास्करः ॥६४॥

सरलोऽर्थः– गुरूपदिष्टेन वेदवाक्येन जातं शब्दजन्यं साक्षात्कारि ज्ञानं तु संसारकारणभूतस्य तमोरूपस्याऽज्ञानस्य कृते मध्याह्नकालिक-प्रचण्डप्रकाश-सूर्य-समानं भवति॥६४॥

व्याख्या– **अपरोक्षब्रह्मज्ञानफलमाह– अपरोक्षेत्यादिना।** देशिकपूर्वकं **गुरुमुखोपदेशपूर्वकम्**, शाब्दं **शब्दजन्यम्, तत्त्वमस्यादिशब्दजन्यमित्यर्थः**, अपरोक्षं च तदात्मविज्ञानम् अपरोक्षात्मविज्ञानं **श्रवण-मननाद्यपास्त-संशय-विपर्ययादिक साक्षात्कारि जीव-ब्रह्मैक्यज्ञानम्**, संसारस्य कारणमज्ञानं संसारकारणाऽज्ञानम्, तदेव तमः तस्य संसारकारणाऽज्ञानतमसः **प्रपञ्चस्य कारणभूतस्य तमोरूपस्याऽज्ञानस्य कृते**, चण्डभास्करः **मध्याह्नकालिकसूर्यः। यथा सूर्यस् तमसो निवर्तकं भवति तथैवाऽपरोक्षात्मविज्ञानं संसारकारणभूतस्याऽज्ञानस्य निवर्तकं भवतीत्यर्थः ॥६४॥**

नेपाली व्याख्या– ग्रन्थकार अपरोक्ष ब्रह्मज्ञानको फल बताउँछन्– गुरुमुख गरेर अध्ययन गरिएको तत्त्वमस्यादि वाक्यबाट उक्त प्रकारका श्रवण-मनन-निदिध्यासनबाट सबै प्रतिबन्ध हटेपछि उत्पन्न हुने अपरोक्ष (साक्षात्कारि) ब्रह्मात्मज्ञान संसारको कारण भएको अज्ञानरूपी अन्धकारका लागि प्रचण्ड सूर्यको प्रकाशजस्तै हुन्छ, अर्थात् जसरी मध्याह्नकालिक सूर्यको प्रकाशका अगाडि

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्धकार टिक्न सक्तैन त्यसै गरी ब्रह्मको प्रत्यक्ष ज्ञानका अगाडि संसारको कारण भएको मूल अज्ञान टिक्न सक्तैन, नष्ट हुन्छ॥६४॥

५६. तत्त्वविवेकफलप्रतिपादनेन प्रकरणोपसंहारः

इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिवन् मनः समाधाय।
विगलितसंसृतिबन्धः प्राप्नोति परं पदं नरो न चिरात्॥६५॥

सरलोऽर्थः— अस्मिन् प्रकरणे कथितेन प्रकारेण तत्त्वस्य विवेकं कृत्वा शास्त्रोक्तप्रकारेण विषयाऽनुधावन-परिहारेण मन आत्मनि स्थिरीकृत्य निवृत्त-संसारबन्धोऽविलम्बेन निरतिशयानन्दरूपं मोक्षं प्राप्नोति॥६५॥

व्याख्या— **प्रकरणमुपसंहरन् एतदग्रन्थोक्तार्थाभ्यासस्य फलमाह—** इत्थमित्यादिना। नरः **मनुष्यः**, इत्थम् **अस्मिन् प्रकरणे कथितेन प्रकारेण**, तत्त्वस्य **जगदात्मयथार्थस्वरूपस्य**, विवेकं **विविच्य ज्ञानम्**, इति तत्त्वविवेकम्, विधाय **कृत्वा**, विधिवत् **शास्त्रोक्तप्रकारेणाऽभ्यासेन वैराग्येण च**, मनः **अन्तःकरणम्**, समाधाय **विषयाऽनुधावनपरिहारेणाऽऽत्मनि स्थिरीकृत्य**, विगलितः संसृतिबन्धो यस्मात् स विगलितसंसृतिबन्धः **निवृत्तसंसारबन्धः, अपरोक्षाऽऽत्मज्ञानेन यस्य संसाररूपो बन्धो निवृत्तो भवति तादृशो भूत्वेत्यर्थः**, न चिरात् **अविलम्बेन, तत्कालमेवेत्यर्थः**, परं पदं **निरतिशयानन्दरूपं मोक्षम्**, प्राप्नोति **लभते, जीवभावं त्यक्त्वा ब्रह्मरूपेणाऽऽविर्भूतो भवतीत्यर्थः॥६५॥**

॥ इति विद्यारण्यमुनिकृतस्य पञ्चदश्यास्तत्त्वविवेकप्रकरणस्य कौण्डिन्न्यगोत्रोत्पन्नेनाऽऽचार्यकुलजेन सुमोदवर्धनशर्मणा कृता व्याख्या सम्पूर्णा॥

नेपाली व्याख्या— ग्रन्थकार प्रकरणको उपसंहार गर्दै यस प्रकरणका अर्थको अभ्यास गर्नुको फल बताउँछन्— मनुष्य यस प्रकरणमा बताइएअनुसार जगदात्मयथार्थ तत्त्वको विवेचनपूर्वक ज्ञान गरेर (प्रपञ्चबाट आत्माको पृथक्त्व जानेर), शास्त्रमा बताइएअनुसार अभ्यासले र वैराग्यले मनलाई विषयतिर नजाने बनाई आत्मामा स्थिर गरेर संसाररूपी बन्धनबाट मुक्त भएको छँदो तत्कालै मोक्षरूपी परम पदमा प्राप्त हुन्छ, अर्थात् जीवभाव त्यागेर ब्रह्मभावमा पुग्दछ॥६५॥

॥ विद्यारण्यमुनिद्वारा रचित पञ्चदशीको तत्त्वविवेकप्रकरणको सुमोदवर्धन कौण्डिन्न्यायनले गरेको नेपाली व्याख्या पूर्ण भयो॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिशिष्टानि

१. पञ्चदश्यास्तत्त्वविवेकप्रकरणस्य श्लोकार्धकानुक्रमणिका

(अत्र स्थूलाक्षराः पादाः श्लोकादावागता बोध्याः)

अखण्डं सच्चिदानन्दं परं	४८
अखण्डं सच्चिदानन्दं महा-	४६
अतस् तत् परमं तेन	९
अतो भानेऽप्यभाताऽसौ	११
अदृष्टाऽसकृदभ्यास-	५७
अध्येतृवर्गमध्यस्थ-	१२
अनादाविह संसारे	५९
अनेन विलयं यान्ति	५९
अन्नं प्राणो मनो बुद्धि-	३३
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	३७
अपरोक्षात्मविज्ञानं	६४
अभाने न परं प्रेम	११
अभाने स्थूलदेहस्य	३८
अमुना वासनाजाले	६१
अविद्यावशगस्त्वन्यस्	१७
आदत्ते तत् परं ब्रह्म	४५
आद्ये व्याहतिरन्यत्रा-	५०
इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय	६५
इत्थं वाक्यैस् तदर्थानु-	५३
इत्थं सच्चित्परानन्द	१०
इदं गुण-क्रिया-जाति-	५१
इयमात्मा परानन्दः	८
इहाऽनादिरविद्यैव	१४
उपदेशमवाप्यैव-	३२
एकतानत्वमेतद् धि	५४
एवं स्थानत्रयेऽप्येका	६
करामलकवद् बोध-	६२
कारणे सत्त्वमानन्द-	३६
कुर्वते कर्म भोगाय	३०
कोशास्तैरावृतः स्वात्मा	३३
चिदानन्दमयब्रह्म-	१५
जगतो यदुपादानं	४४
तं निरस्य विरुद्धस्य	१३
ततो विभक्ता तत्संविद्-	३
तत्तत्कोशैस्तु तादात्म्या-	३६
तत्त्वमस्यादिवाक्यैः सा	४३
तत्पादाम्बुरुहद्वन्द्व-	२
तत् प्रेमात्मार्थमन्यत्र	९
तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यं तु	४
तदभावात् ततोऽन्ये तु	२५
तद्भेदोऽतस्तयोः संविद्	४
तद्भोगाय पुनर् भोग्य-	२६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्विवेकाद् विविक्ताः स्युः	४०	**परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं**	६३
तमःप्रधानप्रकृतेस्	१८	**प्रतिबन्धोऽस्तिभातीति-**	१३
तमोरजःसत्त्वगुणा	१५	**प्राज्ञस् तत्राऽभिमानेन**	२४
तस्य हेतुः समानाभि-	१४	प्राणोऽपानः समानश्चो-	२२
ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे	५४	प्राप्य तीरतरुच्छायां	३१
ते परागदर्शिनः प्रत्यक्-	२९	**बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राण-**	२३
ते हि तत्र गुणावस्था-	४०	बुद्धिपूर्वकृतं पापं	६३
तैः सर्वैः सहितैः प्राणो	२२	भगवानिममेवार्थ-	५८
तैजसा विश्वतां याता	२९	भानेऽप्यभानं भानस्य	१२
तैरण्डस् तत्र भुवनं	२८	मनो विमर्शरूपं स्याद्	२०
तैरन्तःकरणं सर्वैर्	२०	मा न भूवं हि भूयास-	८
तैरेव साकं विज्ञान-	३५	मायाबिम्बो वशीकृत्य	१६
त्यागेन भागयोरेक-	४७	**माया-ऽविद्ये विहायैव-**	४८
त्रितयीमपि तां मुक्त्वा	४६	**मासाब्दयुगकल्पेषु**	७
द्विधा विधाय चैकैकं	२७	**यथा दीपो निवातस्थ-**	५८
धर्ममेघमिमं प्राहुः	६०	**यथा मुञ्जादीषिकैव-**	४२
ध्यातृ-ध्याने परित्यज्य	५५	**यदा मलिनसत्त्वां तां**	४५
नद्यां कीटा इवावर्ता-	३०	युक्त्या सम्भावितत्वानु-	५३
नमः श्रीशङ्करानन्द-	१	**रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां**	२१
निमित्तं शुद्धसत्त्वां ता-	४४	**लिङ्गाभाने सुषुप्तौ स्या-**	३९
निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं	४९	लिङ्गे तु राजसैः प्राणैः	३४
निवातदीपवच् चित्तं	५५	वर्षत्येष यतो धर्मा-	६०
नोदेति नास्तमेत्येका	७	वाक्-पाणि-पाद-पायूप-	२१
पञ्चकोशविवेकेन	३२	**वाक्यमप्रतिबद्धं सत्**	६२
पञ्चीकरोति भगवान्	२६	**विकल्प-तदभावाभ्या-**	५२
परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं	१०	विकल्पितत्व-लक्ष्यत्व-	५२
परापरात्मनोरेवं युक्त्या	४३	**विकल्पो निर्विकल्पस्य**	५०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विगलितसंसृतिबन्धः	६५	समूलोन्मूलिते पुण्य-पापाख्ये	६१
वियत्-पवन-तेजो-ऽम्बु-	१८	**सविकल्पस्य लक्ष्यत्वे**	**४९**
वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता-	**५६**	सविलास-महामोह-ग्राह-	१
वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु	**५७**	सा कारणशरीरं स्यात्	१७
व्यतिरेकस्तु तद्भाने	३९	सा चाऽवबुद्धविषया	५
व्यतिरेकस्त्वात्मभाने	४१	**सात्त्विकैर् धीन्द्रियैः साकं**	**३५**
व्रजन्तो जन्मनो जन्म	३०	सुखबोधाय तत्त्वस्य	२
शब्दस्पर्शादयो वेद्या	**३**	**सुप्तोत्थितस्य सौषुप्त-**	**५**
शरीरं सप्तदशभिः	२३	**सुषुप्त्यभाने भानं तु**	**४१**
शरीरत्रितयाद् धीरैः	४२	सोऽन्वयो व्यतिरेकस् तद्-	३८
श्रोत्रत्वगक्षि-रसन-	१९	**सोऽयमित्यादिवाक्येषु**	**४७**
संसार-कारणाऽज्ञान-	६४	स्मरणादनुमीयन्ते	५६
सत्कर्मपरिपाकात् ते	**३१**	**स्यात् पञ्चीकृतभूतोत्थो**	**३४**
सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां	**१६**	स्वस्वेतर-द्वितीयांशैर्	२७
सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां	**१९**	स्वात्मानं तत उद्धृत्य	३७
स बोधो विषयाद् भिन्नो	**६**	हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन्	२८
समं तेन स्वरूपस्य	५१	हिरण्यगर्भतामीशस्	२४
समष्टिरीशः सर्वेषां	**२५**		

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. व्याख्याने उद्धृतानां ग्रन्थान्तर-वाक्यानामनुक्रमणिका

उद्धृतवाक्यानि	श्लोकाङ्काः
अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने। किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाऽज्ञान-कल्पितम्॥ (सुरेश्वरवचनम्)	५२
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। तं स्वाच्छरीरात् प्रबृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्रममृतम्। (कठ. २।३।१७)	४२
अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामतीत्येष वाव स प्राणोऽथ योऽयमवाञ्चं सङ्क्रामत्येष वाव सोऽपानोऽथ योऽयं स्थविष्ठमन्नधातुमपाने स्थापयत्यणिष्ठं चाऽङ्गेऽङ्गे समं नयत्येष वाव स समानोऽथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरतीति चैष वाव स उदानोऽथ येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः। (मैत्रायण्युपनिषदि २।७)	२२
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। (बृ.उ. २।४।५)	१०,५३
आनन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः। (माण्डूक्य. ५)	१७
आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। (तै.उ. ३।६)	१,८,१०
आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः। अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते॥ (पञ्चपादिकाकारवचनम्)	५२
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति। (विष्णुपु. ६।५।७८)	२६
एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै स होवाच। (छा.उ. ८।११।३)	२
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश् चैव षण्णां भग इतीरणा॥ (विष्णुपु. ६।५।७४)	२६
क्षणमेकं क्रतुशतस्याऽपि चतुःसप्तत्या यत् फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोङ्कारगतिं च सर्वध्यानयोगज्ञानानाम्....। (अथर्वशिखोपनिषद् ३)	६०
जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः॥	१४
तत् त्वमसि। (छा.उ.६।८।७, ६।९।४, ६।१०।३, ६।११।३, ... ६।१६।३)	१०
तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय। (छा.उ.६।२।३)	१८
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाऽभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्। (मुण्ड.१।२।१२)	२

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। (कठ.२।२।१५, मुण्ड.२।२।१०) ७

तस्माद् वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः, अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः। (तै.उ.२।२–२।५) ३४

तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद् वायुर् वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी। (तै.उ. २।१), १८

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्। (छा.उ. ६।३।४) २७

न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति ..... आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। (बृ.उ. २।४।५) ९

निदिध्यासनमैकाग्र्यं श्रवणे मननेऽपि च। (पुराणवचनम्, द्र.–विवरणप्र., पृ.५) ५४

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस् तस्मात् पराङ् पश्यति नाऽन्तरात्मन्। (कठ. २।१।१) २९

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः। एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति .... प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति॥ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम्.....। (प्रश्नोपनिषदि ३।५–७) २२

मनोबुद्धिरहङ्कारश् चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे। (वेदान्तपरिभाषायाः प्रत्यक्षपरिच्छेदे) २०

मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरम्। (श्वेताश्व. ४।१०) १६

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम्। (माण्डूक्य. ५) ५

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता। (गीता ६।१९) ५८

रसो वै सः, रसं ह्येवाऽयं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति...एष ह्येवाऽऽनन्दयाति।(तै.उ.२।७) १

वाक्यानुग्राहकन्यायशीलनं मननं भवेत्। (पुराणवचनम्, द्र.– विवरणप्र., पृ.४) ५३

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म। (बृ.उ. ३।९।३४) ८

वैशेष्यात् तु तद्वादस् तद्वादः। (ब्र.मी.सू. २।४।२२) २७

स ईक्षत। (ऐ.उ.१।१।१) १८

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। (तै.उ. २।१) ७, ८, १०

स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। (तै.उ. २।१) ३४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. आधारग्रन्थाः सन्दर्भग्रन्थाश्च

१. वाजसनेयि-माध्यन्दिन-शुक्लयजुर्वेदसंहिता, उवट-महीधर-भाष्ययुता, मोतीलाल-बनारसीदासप्रकाशिता, दिल्ली, १९७१ क्रै.।

२. ईशावास्योपनिषद्, कठोपनिषद्, प्रश्नोपनिषद्, मुण्डकोपनिषद्, तैत्तिरीयोपनिषद्, ऐतरेयोपनिषद्, छान्दोग्योपनिषद्, बृहदारण्यकोपनिषद्, श्वेताश्वतरोपनिषद्, ब्रह्मबिन्दूपनिषद्, मैत्रायण्युपनिषद्, अथर्वशिखोपनिषच्च 'ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः' इत्यत्र सङ्गृहीताः, व्यास-प्रकाशनप्रकाशिताः, द्वि.सं. २००४ क्रै.।

३. उपनिषत्सङ्ग्रहः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, प्र.सं. १९७० क्रै.।

४. मनुस्मृतिः, सुपरिमार्जित–कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसहिता हिन्द्यनुवादयुता च, सम्पादकः– शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः, चौखम्बाविद्याभवन-प्रकाशिता, वाराणसी, २००७ क्रै.।

५. बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः, कैवल्यधाम-श्रीमन्माधवयोगमन्दिरसमितिप्रकाशिता, लोणावलेनगरम्, पुणेमण्डलम्, १९५१ क्रै.।

६. ब्रह्ममीमांसासूत्रम्, शाङ्करभाष्योपेतम्, मोतीलालबनारसीदासप्रकाशितम्, दिल्ली, १९८५ क्रै.।

७. भामतीटीकोपेतं ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (चतुःसुत्रीपर्यन्तम्), अनुवादकः सम्पादको प्रकाशकश्च सरयूप्रसाद उपाध्यायः, वाराणसी, १९६६ क्रै.।

८. ब्रह्ममीमांसासूत्रम्, शाङ्करभाष्यानुकूलया कौण्डिन्न्यायनवृत्त्या संवलितम्, वृत्तिकारः– शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः, चौखम्बाविद्याभवनप्रकाशितम्, वाराणसी, २००२ क्रै.।

९. श्रीमद्भगवद्गीता, शाङ्करभाष्यसहिता, गीताप्रेसप्रकाशिता, गोरखपुरम्, त्रिंशं पुनर्मुद्रणम्, २०६७ वै.।

१०. कूर्मपुराणम्, क्षेमराजश्रीकृष्णदाससम्पादितसंस्करणस्य नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रितं संस्करणम्, दिल्ली, १९८३ क्रै.।

११. विष्णुपुराणम्, क्षेमराजश्रीकृष्णदाससम्पादितसंस्करणस्य नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रितं संस्करणम्, दिल्ली, १९८५ क्रै.।

१२. पाणिनीय-व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रदीपोद्योतसहितम्, (६ भागाः), दिल्ली, १९८७-१९८८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१३. **गौडपादकारिका**, 'ईशादि नौ उपनिषद्' इत्यत्र सङ्गृहीता, शाङ्करभाष्यार्थसहिता, गीताप्रेसप्रकाशिता, गोरखपुरम्, सप्तमं पुनर्मुद्रणम्, २०६६ वै.।

१४. **विवेक-चूडामणिः**, उपदेशसाहस्री (गद्यात्मिका पद्यात्मिका च), वेदान्तसन्दर्भे सङ्गृहीते, महेशानुसन्धान-संस्थानप्रकाशिते, माउण्ट आबू एवं वाराणसी, प्र.सं. २०४५ वै.।

१५. **ब्रह्मसिद्धिः**, मण्डनमिश्रविरचिता, केदारनाथत्रिपाठिसम्पादिता, लालबहादुरशास्त्रि-राष्ट्रिय-संस्कृत-विद्यापीठप्रकाशिता, दिल्ली, २०५६ वै.।

१६. **धर्ममीमांसासूत्रम्**, षड्दर्शनसूत्रसङ्ग्रहे सङ्गृहीतम्, सुधीप्रकाशनप्रकाशितम्, वाराणसी, द्वि.सं. २०४५ वै.।

१७. **श्लोकवार्त्तिकम्**, कुमारिलभट्टविरचितम्, पार्थसारथिमिश्रविरचितयान्यायरत्नाकर-व्याख्यया सनाथम्, द्वारिकादासशास्त्रिसम्पादितम्, तारापब्लिकेशन्सप्रकाशितम्, वाराणसी, २०३४ वै.।

१८. **मानमेयोदयः**, नारायणद्वयीप्रणीतः, योगीन्द्रानन्दकृतहिन्दीव्याख्यया समलङ्कृतः, षड्दर्शनीप्रकाशनप्रतिष्ठानप्रकाशितः, वाराणसी, १९७८ क्रै.।

१९. **(प्रत्यक्)तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखी)**, नयनप्रसादिनीव्याख्यया सनाथा, योगीन्द्रानन्द-प्रकाशिता, वाराणसी, प्र.सं. १९५६ क्रै.।

२०. **पञ्चदशी**, विद्यारण्यमुनिकृता, रामकृष्णव्याख्यासमलङ्कृता, कृष्णानन्दसागर-प्रकाशिता, प्र.सं. १९८४ क्रै.।

२१. **पञ्चदशी**, विद्यारण्यमुनिकृता, गूढार्थप्रकाशिन्याख्यया नैपालीयभाषाव्याख्यया सहिता, व्याख्याकारः प्रकाशकश्च कृष्णकान्तोऽधिकारी, काष्ठमण्डपः, द्वि.सं.२०५४ वै.।

२२. **विवरणप्रमेयसङ्ग्रहः**, विद्यारण्यमुनिप्रणीतः, ललिताप्रसाद-डबरालकृत-विवरणो-पन्यास-भाषानुवादसहितः, अच्युतग्रन्थमालायां प्रकाशितः, वाराणसी।

२३. **सर्वदर्शनसङ्ग्रहः**, माधवाचार्यविरचितः, उमाशङ्करशर्मकृत-"प्रकाश"नामक-हिन्दीभाष्यसहितः, चौखम्बाविद्याभवनप्रकाशितः, वाराणसी, तृ.सं. १९८४ क्रै.।

२४. **माधवीयधातुवृत्तिः**, सायणाचार्यविरचिता, द्वारिकादासशास्त्रिसम्पादिता, प्राच्य-विद्याप्रकाशनप्रकाशिता, वाराणसी, तृ.सं. १९६४ क्रै.।

२५. **सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः**, अप्पयदीक्षितविरचितः, मूलशङ्करव्यासविरचित-हिन्द्यनुवाद-सहितः, अच्युतग्रन्थमालाप्रकाशितः, काशी, द्वि.सं. २०११ वै.।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२६. **वेदान्त-परिभाषा**, धर्मराजाध्वरीन्द्रकृता, शिवदत्तकृतार्थदीपिकासहिता, चौखम्बा-संस्कृतसीरीजप्रकाशिता, वाराणसी, तृ.सं. २०११ वै.।

२७. **अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका**, हेमचन्द्रकृता, मल्लिषेणसूरिकृतया स्याद्वाद-मञ्जर्याख्यटीकया सहिता, श्रीमद्रामचन्द्राश्रमप्रकाशिता, गुजरात, तृतीयं संस्करणम्, २०२६ वै.।

२८. **वैशेषिकसूत्रम्**, कणादप्रणीतम्, प्रशस्तपादभाष्यसहितम्, हिन्दीव्याख्यासहितम्, चौखम्बा-संस्कृत-संस्थानप्रकाशितम्, वाराणसी, चतुर्थ संस्करणम्, २०५९ वै.।

२९. **न्यायसूत्रम्**, गौतमप्रणीतम्, वात्स्यायनभाष्यसहितम्, हिन्द्यनुवादसहितम्, चौखम्बा-संस्कृत-प्रतिष्ठानप्रकाशितम्, पुनर्मुद्रितं संस्करणम्, २००४ क्रै.।

३०. **साङ्ख्यकारिका**, ईश्वरकृष्णविरचिता, वाचस्पतिमिश्र-विरचित-साङ्ख्यतत्त्व-कौमुदीसहिता, चौखम्बाविद्याभवनप्रकाशिता, वाराणसी, पुनर्मुद्रितं संस्करणम्, २००१ क्रै.।

३१. **पातञ्जलयोगदर्शन (योगसूत्रम्)**, हरिकृष्णदासगोयन्दकाकृत-हिन्दीभाषाटीका-सहितम्, गीताप्रेसप्रकाशितम्, गोरखपुरम्, अष्टाविंशं संस्करणम्, २०६० वै.।

३२. **कल्याण-पत्रिकाया** उपनिषदङ्कः, गीताप्रेसप्रकाशितः, गोरखपुरम्, षष्ठं संस्करणम्, २०५८ वै.।

३३. **कल्याण-पत्रिकाया** वेदान्ताङ्कः, गीताप्रेसप्रकाशितः, गोरखपुरम्, १९९३ वै.।

३४. **शांकर-वेदान्त**, हरप्रकाश-वेदान्ताचार्यविरचित, रामतीर्थमिशन-प्रकाशित, देहरादून, १९७६ क्रै.।

३५. **वैदिक वाङ्मय का इतिहास**, (प्रथम भाग, द्वितीय खण्ड) वेदों के भाष्यकार, भगवद्दत्त, प्र.सं. १९८८ वै.।

३६. **भारतीय दर्शन**, उमेश मिश्र, हिन्दी समिति, सूचना विभाग, उत्तरप्रदेश, लखनऊ, द्वि.सं. १९६४ क्रै.।

●

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४. अकारादि विषयानुक्रमणिका

(भूमिकाको)

विषय	पृष्ठ
अजहल्लक्षणा (शब्दप्रमाणमा)	४२
अजातवाद	३४
अज्ञान	२६
अणुभाष्य (वल्लभको)	२१
अत्यन्ताभाव	४४
अद्वैत-वेदान्तका कतिपय वाद	३१
अद्वैत-वेदान्तका कतिपय विषय	२३
अद्वैत-वेदान्तका कतिपय सिद्धान्त	३१
अद्वैत-वेदान्तको व्याख्याको विकासक्रम	२१
अद्वैत-वेदान्तमा स्वीकृत प्रमाणहरू	३८
अध्यास	२६
अनादि-अपौरुषेय (वेद)	४३
अनिर्वचनीयख्याति	३७
अनिर्वचनीय (जगत्)	२६
अनुपलब्धि (प्रमाण, वेदान्तानुसार)	४४
अनुमान (प्रमाण, वेदान्तानुसार)	४०
अनेकजीववाद	३५
अन्योऽन्याभाव	४४
अपर ब्रह्म	२५
अपौरुषेय (वेद)	४३
अप्रामाण्य (परतः)	४५
अभावप्रमाण	४४
अर्चिरादिमार्ग	२८
अर्थापत्ति (प्रमाण, वेदान्तानुसार)	४३
अवच्छेदवाद	३३
अविद्या	२५
असत्	२६, ३७
आकाङ्क्षा (शब्दप्रमाणमा)	४२
आगम (प्रमाण, वेदान्तानुसार)	४१
आत्मज्ञानका अधिकारी	३०
आत्मज्ञानका साधन	२९
आत्मा (जीवात्मा)	२३
आभासवाद	३३
आसत्ति (शब्दप्रमाणमा)	४२
ईश्वर	२४
ईश्वरसाक्षि-प्रत्यक्ष	४०
उत्तरमार्ग (उत्तरायणमार्ग, अर्चिरादिमार्ग)	२८
उपनिषद्	१८
उपमान (प्रमाण, वेदान्तानुसार)	४१
एकजीववाद	३४
कर्मको मोक्षमा साधनता (परम्परया)	३०
कार्यब्रह्म	२४
केवललक्षणा (शब्दप्रमाणमा)	४२
क्रममुक्ति	२८
ख्यातिवाद	३७
चार्वाकदर्शन	१०
जगत्को कारण	२४
जगत्को परिणामिकारण (माया)	२५
जगत्को विवर्तकारण (ब्रह्म)	२५
जगत् (प्रपञ्च)	२६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जहदजहल्लक्षणा (शब्दप्रमाणमा) ४२
जहल्लक्षणा (शब्दप्रमाणमा) ४२
जीवन्मुक्ति २७
जीवसाक्षि-प्रत्यक्ष ४०
जीवात्मा २३
जैनदर्शन ११
ज्ञानका साधन २९
ज्ञानगत प्रत्यक्ष ३९
तात्पर्यज्ञान (शब्दप्रमाणमा) ४२
तार्किकदर्शन (न्यायदर्शन) १४
त्रिकालाऽबाध्य ३७
त्रिपुटी ३९
त्रिविध सत्ता ३८
दक्षिणमार्ग (दक्षिणायनमार्ग, पितृयाणमार्ग, धूमादिमार्ग) २९
दर्शन ९
दर्शनशास्त्र ९
दर्शनशास्त्रको परिचय ९
दृष्टार्थापत्ति ४३
दृष्टिसृष्टिवाद ३५
देवयान (अर्चिरादिमार्ग) २८
द्वैत (मध्वको) २०
द्वैताद्वैत (निम्बार्कको) २०
धर्ममीमांसादर्शन १६
धूमादिमार्ग (पितृयाणमार्ग) २८
नव्यन्याय १४
निम्बार्कको द्वैताद्वैत २०
निर्गुण ब्रह्म २५
निर्विकल्पक प्रत्यक्ष ३९
निर्विशेष ब्रह्म २५
न्यायदर्शन (तार्किकदर्शन) १४
पञ्चदशीकारको परिचय ५०
पञ्चदशीको परिचय ४५
पञ्चदशीमा प्रतिपादित विषयहरू ४६
परतः (अप्रामाण्य) ४५
परब्रह्म २५
परमेश्वर २४
परार्थानुमान ४०
परिणाम ३६
परिणाम (मायाको जगत्) २६
परिणामवाद ३६
परिणामिकारण (माया) २५
पाँच अवयव (परमतमा अनुमानका) ४०
पारमार्थिक सत्ता ३८
पितृयाण (दक्षिणमार्ग, धूमादिमार्ग) २९
पूर्णप्रज्ञ (मध्वको भाष्य) २०
पूर्वमीमांसादर्शन (धर्ममीमांसादर्शन) १६
प्रतिबिम्बवाद ३२
प्रत्यक्ष (प्रमाण, वेदान्तानुसार) ३९
प्रध्वंसाभाव ४४
प्रपञ्च २६
प्रमाको प्रामाण्य ४४
प्रमाणहरू (वेदान्तमा स्वीकृत) ३८
प्रस्तुत व्याख्याको विशेषता ५१
प्रागभाव ४४
प्राचीनन्याय १४
प्रातिभासिक सत्ता ३८
प्रामाण्य (प्रमाको) ४५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रामाण्य (स्वतः)	४५	लक्ष्यार्थ (शब्दप्रमाणमा)	४२
बन्ध	२६	लौकिक (शब्द)	४३
बौद्धदर्शन	१२	वल्लभको शुद्धाद्वैत	२१
ब्रह्म	२४	वाद (अद्वैत-वेदान्तका)	३१
ब्रह्मज्ञान	२८	विकासक्रम (अद्वैतवेदान्तका व्याख्याको)	२१
ब्रह्मज्ञानका अधिकारी	३०	विदेहमुक्ति	२७
ब्रह्मज्ञानका साधन	२९	विद्या	२७
ब्रह्मलोक	२९	विद्यारण्यमुनिको परिचय	५०
भागत्यागलक्षणा (शब्दप्रमाणमा)	४२	विभिन्न दर्शनअनुसार प्रमाणसङ्ख्या	१०
भामतीप्रस्थान	३१	विवरणप्रस्थान	३१
भारतवर्षीय दर्शनको परिचय	९	विवर्त	३६
भास्करको भेदाभेद	१९	विवर्तकारण (ब्रह्म)	२५
भास्कर-भाष्य (भास्करको)	१९	विवर्त (ब्रह्मको जगत्)	२६
भेदाभेत मत (भास्करको)	१९	विवर्तवाद	३६
भ्रमज्ञान	३७	विशिष्टाद्वैत (रामानुजको)	२०
मंध्वको द्वैत	२०	विषयगत प्रत्यक्ष	३९
माया तथा अविद्या	२५	वेदान्तका कतिपय विषय	२३
मायाशबलित ब्रह्म	२५	वेदान्तका कतिपय सिद्धान्त	३१
मिथ्या (जगत्)	२६	वेदान्तका व्याख्याको विकासक्रम	२१
मीमांसादर्शन (धर्ममीमांसादर्शन)	१६	वेदान्तदर्शनका व्याख्याको सम्प्रदाय	१९
मुक्ति (मोक्ष)	२७	वेदान्तदर्शनको परिचय	१८
मूल अज्ञान	२७	वेदान्तपारिजातसौरभ (निम्बार्कको भाष्य)	२०
मोक्ष (मुक्ति)	२७	वेदान्तमा स्वीकृत प्रमाणहरू	३८
मोक्षको साधन	२८	वैदिक (शब्द)	४३
यज्ञादिकर्म (ज्ञानका सहकारी)	२९	वैशेषिकदर्शन	१३
योगदर्शन	१६	व्याख्याको विशेषता	५१
योग्यता (शब्दप्रमाणमा)	४२	व्यापक (अनुमानमा)	४०
रामानुजको विशिष्टाद्वैत	२०	व्याप्ति (अनुमानमा)	४०
लक्षितलक्षणा (शब्दप्रमाणमा)	४२		

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याप्य (अनुमानमा) ४०
व्यावहारिक सत्ता ३८
शक्यार्थ (शब्दप्रमाणमा) ४२
शब्द (प्रमाण, वेदान्तानुसार) ४१
शाङ्करभाष्य २२
शारीरकभाष्य (शङ्करको) २२
शुद्धाद्वैत (वल्लभको) २१
श्रीभाष्य (रामानुजको) २०
श्रुतार्थापत्ति ४३
सगुण ब्रह्म २४
सत् २६,३७
सत्ता ३८
सद्योमुक्ति २८
सविकल्पक प्रत्यक्ष ३९
सविशेष ब्रह्म २५
साङ्ख्यदर्शन १५
साधनचतुष्टय २९
सृष्टिदृष्टिवाद ३६
स्वतःप्रमाण (आत्मा, ब्रह्म) २५
स्वतः (प्रामाण्य) ४५
स्वप्रकाश (आत्मा, ब्रह्म) २५
स्वार्थानुमान ४०

(तत्त्वविवेकप्रकरणको)

विषय **श्लोक**

अज्ञानीको संसारचक्रबाट मुक्तिको अभाव ३०
अनुबन्धचतुष्टय १
अन्तःकरणको उत्पत्ति २०
अन्नमयकोश ३४
अन्नमयकोशको विवेक ३८
अपरोक्षब्रह्मज्ञानको फल ६४
अविद्या १६
अशुद्धसत्त्वप्रधान अविद्या १६
आत्माको परमानन्दता ९
आत्माको सच्चिदानन्दता १०
आत्मामा विकल्पको वा विकल्पाभावको अभाव ५२
आत्मामा सविकल्पकत्व कल्पित ५२
आनन्दमयकोश ३६
आनन्दमयकोशको विवेक ४१
ईश्वरको समष्टिता २५
ईश्वरको स्वरूप १६
उपसंहार ६५
कर्मेन्द्रियको उत्पत्ति २१
कारणशरीर (अविद्या) १७
ग्रन्थको (तत्त्वविवेकप्रकरणको) प्रयोजन ६५
ग्रन्थारम्भप्रयोजन २
जाग्रद्दशामा संवित्को एकता ३
जीवको र ब्रह्मको एकता १०,४६
जीवको व्यष्टिता २५
जीवको स्वरूप १७
ज्ञानको (संवित्को) आत्मत्व ८
ज्ञानको (संवित्को) नित्यता ६
ज्ञानको (संवित्को) स्वप्रकाशता ७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञानेन्द्रियको उत्पत्ति १९
तत्त्वमसि इत्यादि वाक्यद्वारा (भागत्याग-लक्षणाद्वारा) जीवको र ब्रह्मको एकताको बोधन ४३
तत्त्वमसि वाक्यको लक्ष्यार्थ ४६
तत्त्वविवेकप्रकरणको प्रयोजन ६५
तत्-पदार्थको प्रतिपादन ४४
तीनै शरीरबाट पृथक् जीवको ब्रह्मरूपता ४२
तैजस (व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी जीव) २४
त्वम्-पदार्थको प्रतिपादन ४५
निदिध्यासन ५४
निर्विकल्पकको लक्ष्यत्व ४९
पञ्चकोश ३३
पञ्चकोशविवेकको फल (मोक्ष) ३२,३७
पञ्चप्राणको उत्पत्ति २२
पञ्चमहाभूतको उत्पत्ति १८
पञ्चीकरण (भोग्यभोगाश्रयको सृष्टिका लागि) २६
पञ्चीकरणप्रक्रिया २७
परमात्माको र जीवात्माको उपाधि छोडेर शुद्धमा (चैतन्यांशमा) लक्षणा ४८
परमानन्दताको अस्पष्टता ११
परमानन्दताको अस्पष्टतामा हेतु १२
परोक्षब्रह्मज्ञानको फल ६३
प्रकृति १५
प्रकृतिको द्विविधता १५
प्रतिबन्धको कारण १४
प्रतिबन्धको लक्षण १३
प्रतिबन्ध (परमानन्दताको अस्पष्टतामा) १२
प्रयोजन (ग्रन्थारम्भको) २
प्राज्ञ (कारणशरीराभिमानी जीव) १७
प्राणको उत्पत्ति २२
प्राणमयकोश ३४
प्राणमयकोशको विवेक ३९
प्राणहरूको उत्पत्ति २२
ब्रह्मको र जीवको एकता ४६
ब्रह्माण्डको उत्पत्ति २८
भागत्याग-लक्षणा ४७
मङ्गलपाठ १
मनन ५३
मनोमयकोश ३५
मनोमयकोशको विवेक ३९
महावाक्यको लक्ष्यार्थ ४६
माया १६
युक्तिद्वारा जीवको र ब्रह्मको एकताको प्रतिपादन ४३
लिङ्गशरीरको विवेकबाट प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयकोशहरूको विवेक ४०
लिङ्गशरीर (सूक्ष्मशरीर) २३
विज्ञानमयकोश ३५
विज्ञानमयकोशको विवेक ३९
विश्व (व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानी जीव) २९
वैश्वानर (स्थूलशरीराभिमानी ईश्वर) २८
व्यष्टिता (जीवको) २५
व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी तैजस २४
शुद्धसत्त्वप्रधान माया १६
श्रवण ५३
संवित्को आत्मत्व ८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संवित्को एकता (जाग्रद्दशामा) ३
संवित्को एकता (सर्वदा) ६
संवित्को एकता (सुषुप्तावस्थामा) ५
संवित्को एकता (स्वप्नावस्थामा) ४
संवित्को स्वप्रकाशता ७
सत्र तत्त्वको सूक्ष्मशरीर २३
समष्टिता (ईश्वरको) २५
समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी ईश्वर (हिरण्यगर्भ) २४
समाधि ५५
समाधिको फल ६१–६२
समाधिको फल (अवान्तर) ५९,६०
समाधिको शास्त्रसम्मतत्व ५८
समाधिमा वृत्तिको अनुमेयता ५६
सविकल्पकको लक्ष्यत्व ४९
सविकल्पकत्व (आत्मामा) कल्पित ५२
सुषुप्तावस्थामा संवित्को एकता ५
सूक्ष्मशरीर (लिङ्गशरीर) २३
सृष्टि (पञ्चमहाभूतको) १८
स्थूलशरीराभिमानी ईश्वर (वैश्वानर) २८
स्थूलशरीराभिमानी जीव (विश्व) २९
स्वप्नावस्थामा संवित्को एकता ४
हिरण्यगर्भ (समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी ईश्वर) २४

५. सङ्क्षेपानुक्रमणिका

इ.पू.= इंसापूर्व(म्)
ऐ.उ.= ऐतरेयोपनिषदि
कठ.= कठोपनिषदि
क्रै.= क्रैस्तसंवत्
छा.उ.= छान्दोग्योपनिषदि
तृ.सं.= तृतीयं संस्करणम्
तै.उ.= तैत्तिरीयोपनिषदि
द्र.= द्रष्टव्यः/द्रष्टव्या/द्रष्टव्यम्
द्वि.सं.= द्वितीयं संस्करणम्
पृ.= पृष्ठे
प्र.सं.= प्रथमं संस्करणम्
बृ.उ.= (काण्व)बृहदारण्यकोपनिषदि
ब्र.मी.सू.= ब्रह्ममीमांसासूत्रे
माण्डूक्य.= माण्डूक्योपनिषदि
मा.वा.शु.य.वे.= माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदसंहितायाम्
मुण्ड.= मुण्डकोपनिषदि
विवरणप्र.= विवरणप्रमेयसङ्ग्रहे
विष्णुपु.= विष्णुपुराणे
वै.= वैक्रमसंवत्
श्लो.= श्लोकः
श्वेताश्व.= श्वेताश्वतरोपनिषदि।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
प्रकाशक तथा वितरक
भोटाहिटी, काठमाडौं

9 789994 617708

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal